AVRUPA'DA AYDINLANMA



Ulrich Im Hof

Çeviren:
Şebnem Sunar

AVRUPA'YI Kurmak

Avrupa'da Aydınlanma

Avrupa'yı Kurmak

Dizi Editörü: Jaques Le Goff

Avrupa'yı Kurmak dizisi, ortak bir Avrupa kültürü yaratmak misyonuyla bir araya gelmiş, Avrupalı beş yayınevinin geliştirdikleri bir projedir; Beck-Almanya, Blackwell-İngiltere, Critica-İspanya, Laterza-İtalya ve Le Seuil-Fransa. Dizinin amacı; geniş bir uluslararası çerçevede, Avrupa halklarının ve onların kültürlerinin tarihi hakkında, temel konularda açıklayıcı, okunabilir ve tartışma yaratacak yayın yapmaktır. Dizinin yazarları ekonomi, siyaset, toplum, din ve kültür alanlarında uzman isimlerdir.

Avrupa'yı Kurmak dizisinde yer alacak diğer kitaplar:

Avrupa Tarihinde Kentler
Leonardo Benevolo

Avrupa'da Rönesans
Peter Burke

Avrupa Kültüründe Kusursuz Dil Anlayışı
Umberto Eco

Avrupa ve İslam
Franco Cardini

Avrupa'da Aile
Jack Goody

Avrupa Bireyciliğinin Kökeni
Aron Guryeviç

Avrupa'nın Yeniden Yorumlanması
Çarpıtılmış Geçmişe Ayna
Josep Fontana

Avrupa ve Deniz
Michel Mollat du Jourdin

Avrupa'da Beslenme Kültürü
Massimo Montanari

İlk Avrupa Devrimleri, 900-1200
R. I. Moore

Avrupa'da Nüfus Hareketleri
Massimo Livi Bacci

Modern Avrupa'da Din ve Toplum
Réne Rémond

Avrupa Köylülüğünün Tarihi
Werner Rösener

Modern Bilimin Doğuşu
Paolo Rossi

Ortaçağ'dan Günümüze Devlet, Ulus ve Milliyetçilik
Hagen Schulze

Avrupa'da Devrimler 1492-1992
Charles Tilly

Avrupa Tarihinde Demokrasi
Luciano Confora

Avrupa Tarihinde Göçler
Klaus Bade

Avrupa Tarihinde Kadınlar
Gisela Bock

Avrupa'nın Sanayileşmesi
Jürgen Kocka

Avrup Tarihinde Hukuk
Peter Landau

Avrupa Üniversitesinin Doğuşu
Jacques Le Goff

Avrupa Tarihinde Sınırlar
Krzysztof Pomain

Avrupa'da Aydınlanma

Ulrich Im Hof

Çeviren:

Şebnem Sunar

Literatür Yayınları Avrupa'yı Kurmak Dizisi: 4
Avrupa'da Aydınlanma
Ulrich Im Hof

Özgün adı
Das Europa der Aufklärung
olan bu kitap
Jacques Le Goff'un Genel Editörlüğünü yaptığı;
C. H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, Münih/Almanya
Blackwell Publishers, Oxford/İngiltere
Editorial Critica, Barselona/İspanya
Guis.Laterza & Figli, Roma/İtalya
Editions du Seuil, Paris/Fransa
tarafından yayınlanan uluslararası
THE MAKING OF EUROPE / AVRUPA'YI KURMAK
adlı dizinin bir parçasıdır.

Çeviren
Şebnem Sunar

Yayın Yönetmeni
Abdullah Yılmaz

Yayına Hazırlayan
Gökçe Çiçek Çetin

Baskı Öncesi Hazırlık
Emel Atik

Birinci Basım, Ocak 2004

Baskı ve Cilt:
Çevik Matbaacılık
Tel: (0212) 501 30 19

ISBN: 975-04-0238-3

© 1993 C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München

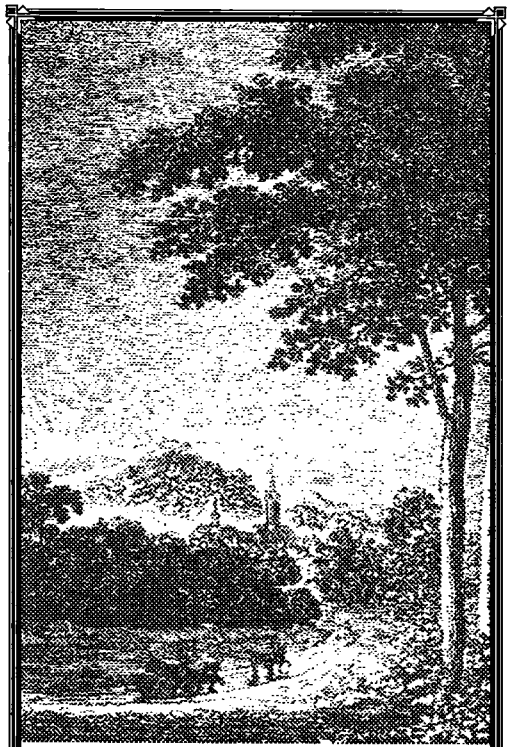
Eulama Literary Agency S.r.l., Roma
aracılığıyla Türkçe yayın hakları
© 2004 Literatür: Yayıncılık

Bu kitabın yayın hakları Literatür: Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama San. ve Tic. Ltd. Şti.'ne aittir. Kitabın tamamı veya bir bölümü hiçbir biçimde çoğaltılamaz, dağıtılamaz, yeniden elde edilmek üzere saklanamaz.

LİTERATÜR
Yayıncılık, Dağıtım, Pazarlama
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.
İstiklâl Caddesi, No: 133 Kat 1-2
Beyoğlu 80071 İstanbul
T 0(212) 292 4120 PBX
F 0(212) 245 5987
E literatur@literatur.com.tr
www literatur.com.tr

İçindekiler

Dizi Editörünün Önsözü		vii
I	Tarihsel Dönem	1
II	Değişen Toplum	9
III	Avrupa ve Devletleri	69
IV	Aydınlanma'mn Taşıyıcıları	87
V	Ütopya ve Reform	131
VI	Geniş Dünyaya Büyük Açılım	189
VII	Bağımsızlık-Eski Baskılardan Kurtuluş	201
VIII	Radikalleşen Aydınlanma'nın Geri Püskürtülmesi	215
IX	19. Yüzyıla Doğru	237
Kaynakça		247
Dizin		255



Aufklärung

Dizi Editörünün Önsözü

Avrupa kuruluyor. Bu büyük bir umut. Bu umudun gerçekleşmesi tarihi hesaba katmasına bağlı: Tarihten yoksun bir Avrupa öksüz ve geleceksiz olurdu. Dün bugünü belirler çünkü, bugün yapılanlar ise yarın hissedilir. Ancak geçmişin belleği bugünü felce uğratmamalı, aksine bu anlayış temelinde yeni dostlar geliştirmemize yardımcı olmalı, ilerlememize rehberlik etmeli. Atlas Okyanusu, Asya ve Afrika'nın çevrelediği Avrupamız, coğrafyanın belirlediği, tarihin biçimlendirdiği şekliyle ve ta Yunanlılardan kalma adıyla anılarak, çok uzun zamanlardan beri varlığını sürdürüyor. Eskiçağdan, hatta tarih öncesinden bu yana Avrupa'yı tam da sahip olduğu bu bütünlük ve çeşitlilik nedeniyle bu denli zengin bir kültürle donatan, olağanüstü bir yaratıcılık geliştirmesine olanak sağlayan bu miras, geleceğinin de dayanak noktası olmalıdır.

Farklı dillerden ve uluslardan beş yayınevinin girişimiyle doğan "Avrupa'yı Kurmak" dizisi, devralınan güçlükleri de gözlerden gizlemeden, Avrupa'nın inşasına ve belleklerden silinmez üstünlüklerine ışık tutmayı amaçlıyor. Avrupa, birlik sağlamaya çalışırken anlaşmazlıklar, çatışmalar, bölünmeler, iç çelişkiler yaşadı. Bu dizi bunların üstünü örtmeyecek: Avrupa girişimine katılmak, gelecek perspektifi içinde geçmişi bütünüyle bilmeyi gerektiriyor. Diziye böyle etkin bir başlık konması da bu yüzden, Kanımızca Avrupa'nın bireşimsel bir tarihini yazmak için henüz vakit erken. Sunduğumuz denemeler, Avrupalı olsun olmasın, tanınmış olsun olmasın, günümüzün en iyi tarihçilerinin kaleminden çıkmıştır. Söz konusu yazarlar ekonomi, siyaset, toplum, din ve kültür alanlarında Avrupa tarihinin belli başlı temalarını işleyecek, bunu yaparken de Herodotos'a kadar uzanan vakanüvislik geleneğinden olduğu kadar Avrupa'da gelişip 20. yüzyılda, özellikle şu son birkaç on yılda tarih bilimini kökten değiştiren yeni anlayışlardan da destek alacaklar. Anlaşılırlık kaygısıyla kaleme

alınan bu denemeler, bu nedenle geniş bir okur kitlesinin erişebileceği niteliktedir.

Amacımız, Avrupa'yı kuranların ve kuracak olanların kafasındaki "Biz kimiz? Nereden geldik? Nereye gidiyoruz?" sorusuna ve dünyada bu soruyla ilgilenenlere yanıt niteliğinde veriler sunmak.

Jacques Le Goff

I

Tarihsel Dönem

1. Aydınlanma ve Yeni Işık

Aydınlanma, 18. yüzyılın başarılı Alman sanatçısı Daniel Chodowiecki'nin bakır üzerine yapılmış bir gravürünün adıdır. Resmin ön planında, ağaçların arkasında biri büyük, diğeriyse daha küçük iki kulesi görünen şato benzeri bir yerleşime ait, karanlık ormanın gölgesindeki şose yolda, bir yaya ile tek başına bir atlının peşi sıra bir yük arabası, ışınlarını henüz ağarmakta olan gökyüzüne gönderen ve yerleşim yerinin ardındaki sis perdesini dağıtmak üzere olan sabah güneşinden gelen aydınlığa bürünmektedir.

Chodowiecki kendi *Aydınlanma* tasvirini şu sözlerle yorumlar:

> Mantığın bu yüce eserinin ... şimdiye kadar (belki de konunun kendisi hâlâ yeni olduğu için) ufukta yükselen güneşten başka hiçbir genel, anlaşılır ve alegorik simgesi olmamıştır. Bu simge, her zaman bataklıklardan, buhurdanlardan ve kurbanlık hayvanların putperest sunaklarında yakılan kurbanların üzerinden yükselecek ve böylece bunları kolayca gizleyebilecek olan sisten ötürü herhalde daha uzunca bir süre en uygun simge olarak kalacaktır. Bununla birlikte sadece güneş ufukta yükseldiği zaman, sisin hiçbir zararı yoktur.[1]

Konusu *Aydınlanma*'nın güneşi olan, bakır üzerine yapılmış bu gravüre ilişkin diğer bir yorum olarak zamanın, çağın reformuna işaret eden başka bir anlatımını da seçebiliriz: "Aydmlanma'mn, her za-

[1] "Tarihsel Dönem" bölümü için bkz. U. Im Hof, "Enlightenment - Lumières - Elluminismo - Aufkläung - Die Ausbreitung eines besseren Lichts im Zeitalter der Vernunft", M. Svilar (yay. haz.): "*Und es ward Licht*". *Kulturgeschichte des Lichts*, Universität Bern, Kulturgeschichtliche Vorlesungen 1982/1983, Bern 1983, s. 119-121.

man öncelikle ve çoğunlukla tan kızıllığıyla birlikte serinlik getirir gibi görünen ve sonunda iyiliksever sıcaklığı getirecek olan sıcaklığı getirdiği kanısındayız." Sıcaklık gerçekten de sonradan geliyorsa, aklın güneşe benzetildiği İngilizce bir karşılaştırma da burada anılabilir: "*Of which the light is constant, uniform and lasting*" (ışığı değişmez, bir örnek ve kalıcı olan). Işık kavramı, 18. yüzyılda yeni bir anlam kazanmıştır. Işık şimdi, akıldan, özgürlükten ya da mutluluktan her söz edilişinde tekrar tekrar kullanılmaktadır. Işık, yüzyılı tanımlayan bütün kavramlara yansımıştır.

Gerçi İngilizce terim enlightenment, buna benzer bir şekilde ancak 19. yüzyılda *Akıl Çağı* ifadesiyle rekabet ilişkisi içinde ortaya çıkmıştır. Örneğin Filozof Berkeley o zamanlar *that ocean of light, which has broke in and made his way in spite of slavery and superstition*'dan (kölelik ve batıl inanca rağmen ortaya çıkıp kendi yolunu çizen o ışık okyanusu) söz etmektedir. Yine bir İngiliz olan bir başkası ise bu yüzyıl için *is enlighten'd beyond the hopes and imaginations of former times* (geçmiş zamanların ümitlerinin ve imgelemelerinin ötesinde aydınlanmış) ifadesini kullanmaktadır. Sonuç olarak Şair Alexander Pope, bütünlüğün büyük felsefi ve doğa bilimsel bireşimine gururla işaret ederek şöyle der:

Nature and Nature's laws lay hid in night.
God said, let Newton be! and all was light.[2]

Doğa ve yasaları gecede saklıydı.
Tanrı, "Newton olsun!" dedi ve her şey ışık oldu.

O zamandan bu yana şöyle de söylenebilir. *Ex occidente lux!* Işık artık Doğu'dan değil, Batı'dan yükselmektedir - sadece özgürlükçü Büyük Britanya'dan değil, aynı zamanda mutlakıyetten kurtulan Fransa'dan da.

Lumières, Fransızca bir terimdir. *Lumière*, ışık, *intelligence, connaissance, clarte d'esprit*, yani "anlayış, bilgi ve tin açıklığı" anlamına gelmektedir. *Lumières*, zamanın özgül kavramına dönüşmüştür:

[2] B. Willey, *The Eighteenth Century Background. Studies on the Idea of Nature in the Thought of the Period*, Londra 1950, s. 5.

Les seules lumières de la raison naturelle sont capables de conduire les hommes à la perfection de la science et de la sagesse humaine.

Sadece doğal aklın ışığı, insanları bilimde ve beşeri bilgide mükemmelliğe ulaştırabilir.

Filozof ve politikacı Turgot ise 1750'de şöyle demektedir:

Enfin toutes les ombres sond dissipées; quelle lumière de toutes parts ... quelle perpection de la sagesse humaine."

Sonunda bütün gölgeler dağıldı, her taraftan bu ne güzel bir ışık ... bu ne kusursuz bir insan mantığı.

Şiirsel ifadesiyle bunun anlamı şudur:

Et ce qu'avait produit l'ignorance grossière
Disparait au grand jour d'un siècle de lumière.

Ve kaba bilgisizliğin ürettiği şey kayboluyor
bir ışık yüzyılının aydınlık gününde.

Yukarıdaki alıntıların birçoğu, İngilizce alıntılardan daha geç tarihlidir. Bu bir rastlantı olmasa gerek; çünkü kraliyete ait tanrısal merhametliliğin dizginlemek istediği her şey, büyük vaiz Massillon'un, XIV. Louis'nin tabutundaki "bir tek Tanrı büyüktür" sözü etkisini yitirdiğinde, birdenbire ortaya çıkmıştır. Fransız zarafetini, göreneklerini ve dilini taklit etmeye başlayan Avrupa, hiçbir karanlık açı karşısında dur durak bilmeyen, kısmen de son derece soğuk olan aynı ışığın kollarında aydınlanmıştır. İster prenslikten Alman bir metres aracılığıyla olsun, ister tarikat mensubu olmayan Katolik bir İtalyan papazı aracılığıyla, en kötü ve dini inançlara karşı en saygısızca şeyler artık Fransız usulünce ve Fransız örneğine göre yapılmaktadır.

Önceleri sadece meteorolojik bir anlamı olan Almanca terim *Aufklärung*, ilk olarak *ışıklandırma* ve benzeri fiil biçimleriyle bir arada kullanılmıştır. Çağa ilişkin bir tanım olarak kavranması, ancak seksenli yıllardan başlayarak -Aydınlanma Çağı'nda- mümkün olabilmiştir. Yine de ancak 19. yüzyılda kabul edilebilmiştir. Buna para-

lel olarak ışık kavramına değişik birleşimlerde de rastlanabilir. *Aydınlanma ve ışık, özgürlük ve ışık* gibi... "Aydınlanmak... Çeşitli örtme ve gizlemeleri göz önünden kaldırmak, akılda ve yürekte onu ışıklandırıp ısıtacak olan ışığa yer vermek, insanın belirleniminin gerçek mutluluğu tehdit ettiği yerde doğruluğun ve düzenin alanına girmek demektir." Wieland, "gözlerimiz için ışık ne anlama geliyorsa, insan aklı için de aynı anlama gelen" *düşünce ve yayın* özgürlüğünden söz etmektedir. Genç Herder kendi çağının ayırt edici özelliğini belirtirken, onu "ışıklandırılmış yüzyılımız, bu en aydınlık yüzyıl" olarak adlandırmaktadır.

Bu biçimiyle İtalyanca terim *illuminiso*, oldukça yenidir ve ancak 20. yüzyılda yaygınlaşmıştır. 18. yüzyılda Fransızca'dan aktarılarak kabul edilmiş gibi görünen *luci i lumi illuminato* ile yetinilmekteydi. "*Un secolo cosi illuminato come il nostro*" (Bizimkisi gibi aydınlanmış bir yüzyıl) ya da "*La legislazione, il commercio, la pubblica gloria e sicurzza dipendono da'lumi delle nazioni...*" (Yasa koyma, ticaret, resmi ün ve güvenlik, ulusların aydınlanmasına [*lumi*] bağlıdır). İtalya, bu akıl ve ışık yüzyılının İngiltere, Fransa ve Almanya'sının yanına bir çırpıda yerleştirilebilir mi? İtalyanca'nın, kültürlü bir Avrupalının hâlâ bilmesi ve İngilizce'den daha iyi hâkim olması gereken bir dil oluşu, dikkate değerdir. İtalya'da Rönesans'ın özgür zamanları hâlâ unutulmamıştır! İspanya ise, eski terim *iluminismo*'nun yerini alan *illustrácion*'u kullanmaktadır. Gerçi İspanya, Avrupa'da geri kalmışlığın örneği olarak görülmektedir ama, Bourbon Monarşisi'nin akıllı yöneticilerinden önemli Aydınlanmacılar çıkarmış ve bunların çabalarına sahne olmuştur. Ancak bir İspanyol, o zamanlar aydınların durumu hakkında "*que ... estudian a Newton en su cuarto y explican a Aristoteles en su catedra*"[3] demek zorunda kalmıştır. Evde, özel alanda, İngiliz doğa bilimcisi Newton'ın yöntemine göre araştırma yapılıyor; ancak gereksiz güçlüklerle karşılaşmamak için kamusal bir alan olan üniversitede sorunlar hâlâ Aristoteles'e göre açıklanıyordu. Bu, kimi Katolik ülkelerde genellikle rastlanan bir durumdu. En azından Rousseau, Fransızlar, İngilizler ve Almanlarla karşılaştırıldığında, "bu dörtlü içinde -yeniden yurtlarına döndüklerinde- gördüklerin-

[3] H. J. Lope, "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987, s. 38.

den ülkeleri için bazı yararlı gözlemler getirenlerin bir tek İspanyollar" olduğunu saptamıştır.

Aydınlanma, aklın ışığı, elbette başka dil çevrelerinde de yayılmıştır. Hatta Cizvitleri ilk kez dava eden Pombal Markisi'nin Portekiz'inde bile. Reforma uğramış-akılcı Fransız ve Alman olanaklarını devreye sokan İsviçre'den ya da İngiltere karşısında bile çoktan beri yoğun bir düşünsel özgürlüğün dünyası durumuna gelen Hollanda'dan da söz edebiliriz. Fransız ve Alman tahriklerini bağımsız biçimlere dönüştürerek geliştiren kuzey krallıkları ya da masonluğun etkisi altında bulunan Polonya ve son olarak II. Katerina'nm Rusya'sı da burada anılmalıdır. Işığın İspanyol, Portekiz ve Anglosakson tarzında yayılmaya başladığı yerde, her iki Amerika da unutulmamalıdır. Söz konusu olan, beyaz adamın antik-Hıristiyan bir temele dayanan, gerçekteyse yüzyıllardan bu yana ulus ve inanç düzeyinde farklılaşmış olan dünyasıdır.

Yeni ışıkla artık -daha önce alıntıladığımız yerleri bir kez daha kaydediyoruz- "çeşitli örtme ve gizlemeler"i ortadan kaldırmak gerekiyordu. Işık, "köleliği ve batıl inançları" yok etmeli, "gölgeler"i dağıtmalıydı. Ancak laik İtalyan Pilati'ye göre, fanatikler "karanlığı, körlüğü ve bilgisizliği korumak istiyor, ışığın yükselmesinden nefret ediyorlar"dı.

Geriye dönüp 18. yüzyıldan önceki zamanlara göz atıldığında, daha önceki zamanlar bu ışıktan yoksunmuş gibi görünmektedir. İnsanlık tarihi artık dünyanın sonuna ve mahşer gününe giden bir yol olarak değil, gittikçe gelişen bir varoluş için ilkel başlangıçların yavaş yavaş ilerleyişi olarak görülmektedir. Yüzyılın ortalarında Voltaire, Ferguson ve Iselin, insanın ilerlemesinin tarihsel yönden incelenmesini geliştirme işine girişmiştir. Bunlar Wieland, Home, Herder, Lessing, Mably ve Kant'tan Condorcet'ye değin uzanan tarih felsefesine ilişkin benzer şekilde düzenlenmiş bir dizi girişimin başlangıcında bulunmaktaydı.

Bununla birlikte ışık, sadece yüzyılın düşünsel imgelemlerini yeni baştan aydınlatmakla kalmamalı, aynı zamanda insanın yapabildikleri ve yapamadıklarının tüm alanlarına da sızmalıydı. Daha önce yasa koymanın, ticaretin ve resmi güvenliğin ulusların *lumi*'sine bağlı olduğuna ilişkin şu İtalyan düşüncesini almtılamıştık. Wieland da benzeri bir şekilde "devlet ekonomisinin, siyasetin, medeni ve askeri kanunun, dinin, göreneklerin, kamusal eğitimin, bilimlerin ve sanatların, sanayinin, tarımın ortak anayurdumuzun her parçasında biraz

ışık yaydığı"na ilişkin şu yazıyı övmektedir. Burada Wieland, biraz ışığın yayılması gereken sahâlârın asıl tablosunu sunmaktadır.

Chodowiecki'nin şafak vaktinin havası olarak alıkoyduğu alegorik simge, Montesquieu'yu mutlu kılmıştır: "Sabahları ışığı görmenin sevinciyle uyanıyorum. Bir tür büyülenmeyle ışığa bakıyorum ve günün geri kalanında halimden hoşnut oluyorum."[4]

[4] Montesquieu, *Caractère de pensées et fragments inédits de Montesquieu*, cilt 1, Bordeaux 1899, s. 7.

2. Aydınlanma'nın Art Alanı Olarak 18. Yüzyıl

Aydınlanma hareketi belirli bir çağa rastlar. Her hareket, çoğu kez karşı yönde tarihsel bir dönemin gerçeklikleriyle birlikte hesaplanmalıdır: Örneğin her yerde hazır bulanan kilise ve onun dini imgelemleriyle hümanizm, askeri-milliyetçi güçlerin şiddet yanlısı hareketleriyle liberalizm, dünyevi ve ruhani egemenliğin öteden beri olagelen gelenekleriyle Aydınlanma'nın kendisi.

Bununla birlikte Aydınlanma, kendi yüzyılına tıpkı bir ruh hali gibi etki etmiştir. Şimdi eskisinden daha farklı konuşulup yazılmaktadır ve bir süre daha böyle konuşulup yazılacaktır. Ne denli despot bir prens olursa olsun Aydınlanma, kendisini "tiran" olarak göstermektense "öğretmen" olarak göstermeyi yeğleyip aydınlanmış davranmakla iyi etmiştir.

Aydınlanma hem eğitimde hem bütçe yönetiminde, hem sosyal ilişkilerde hem de siyasette kuramdan uygulamaya, eleştiriden iyileştiren, reformcu eyleme geçişi getirmiştir. Mutlakıyeti aydınlatmış, Kuzey Amerika ve Fransa'da iki büyük cumhuriyet yaratmıştır.

Aydınlanma Barok'a, Ortodoksluğa, Karşı Reform'a karşı gelişen bir tepkidir. Erasmusçu etkinin, serbestçe konuşup yazmanın, yönünü antik çağdan alan eleştirinin hümanizminde bilinçdışı düzeyde hâlâ varlığını sürdüren akımları yeniden su yüzüne çıkarmıştır. Örneğin Albrecht von Haller'in ifadesiyle, "Özgür düşünebilen, düşünüyor demektir."

Aydınlanma, öteden beri süregelen ve katılaşan âdetlere alışılmamış bir dinamik getirmiştir. Geriye değil, ileriye bakılmış ya da geriye bakılsa bile, Rönesans'ın ve yeni yeni keşfedilen antik Yunan'ın örnek niteliğindeki gelişme dönemine, o da olmazsa *soylu vahşi*'nin mutlu idiline bakılmıştır.

Kaldı ki şimdi, 17. yüzyılın bunalımlarından, son veba salgınlarından ya da farklı inançtan kimselerin son kitlesel sürgünlerinden sonra, yeni bir istikrar da aranmaktadır.

Bireysel ahlâktan devletlerin birbiriyle ilişkilerine kadar toplumsal ve siyasi yaşamın mantıklı düzenlemeleri temeline dayandırılan yeni bir

istikrar arayışı başlamıştı. Daha önceden önerilen, tasarlanan ve geride bırakılan adımlar, her zaman tümüyle bir Aydınlanma programı anlamında değil, daha iyi bir gelenek bilgisi ve eleştirisi adına atılıyordu. İşte farklı itici güçlerden oluşan böylesi adımların çokluğu, bunların gerilimli etkileri ve bunun sonucunda ortaya çıkan dinamikle birlikte Aydınlanma süreci oluşmuştur.[5]

Aydınlanmış çağın düşüncesi, tarzı ve anlayışı sadece yazıda, ideolojik ve edebi anlatımlarda değil, aynı zamanda çağın sanatlarında da görülebilir ve işitilebilir biçimde ortaya çıkmaktadır. Çağın müziği, bugün her zamankinden daha fazla olmak üzere, hâlâ canlıdır. Corelli, Vivaldi, Albinoni, Handel, Bach ve oğulları, Telemann, Rameau, Stamitz, Haydn, Mozart, Gluck ve Boccherini'nin eserleri burada anılması gerekenlerden sadece bazılarıdır. Bu yüzyılın gizli kalmış notaları, her yıl bir kütüphanenin herhangi bir köşesinde ortaya çıkmaktadır. Konçertolar, senfoniler ve hafif, çoğu kez şarkı olarak söylenen ses yönetimi ve açık yapılarıyla menuettolar, bu çağın en dolaysız büyüsünü sunmaktadır.

İster Chardin'in natürmortları ister Lawrens, Gainsborough, Latour ya da Graff'ın portreleri, ister iç açıcı kesinliğiyle manzara resimleri ve o da olmazsa Watteau ve Fragonard'ın neşeli sahneleri olsun resim, izlenimciliğe giriş olarak görülebilir. Betimlenen dünya, barok resimde olduğu gibi karanlık ve esrarlı, olağanüstü ve aşırı değildir. Rokoko, aynı zamanda mimariyi de değiştirmiştir; ancak biçim, görünüşte öncelikli olarak hâlâ baroktur. Kiliselerin temel yapıları aynı kalmıştır; ancak şimdi, tıpkı kara bulut kümelerinden yoksun, sonsuz güneşli akşam göğü gibi ışıltılı renklere boyanmıştır. Kanatlı küçük çocuk figürleriyse altın yaldızlı süslerin çevresinde daha hafif, daha atak, daha pervasızca koşuşturmaktadır. Şakalaşarak trompet ve harp çalmakta, kitaplarla, prenslere özgü rütbelerle, taç ve hükümdar asasıyla oynamaktadırlar.

[5] R. Vierhaus (yay. haz.), "Aufklärung als Prozess", *Aufklärung*, 2, 1987, s. 6.

II

Değişen Toplum

1.Hükümdarların Dünyası

Krallar

Taç ve asalarıyla birlikte krallar, insanlığın hatırlayabildiği zamanlardan bu yana bu dünyanın kaderine hükmederler. Tanrı'nın yeryüzündeki çıkarlarını korumak için onun yeryüzündeki temsilcisi ve sonunda Eski Roma İmparatoru'nun mirasçısı olarak krallar hep buradaydı.[6]

18. yüzyılda Avrupa'da taçlar hâkimdi. Bir dizi hükümdar, krallık ya da imparatorluk tacı takıyordu. Bu işi en iyi yapan, Fransa Kralı XIV. Louis'ydi; krallara layık, gösterişli ve olağanüstü bir hayat sürerek örnek olmak ve gerçek güç gelişimiyle bunu hissedilebilir kılmak için yarım yüzyıldan fazla zamanı vardı. O ve Versailles'daki sarayı, bütün hükümdarlara olabildiğince iyi örnek olmuştu. Hükümdarlığı yüzyılın başında sona erdi. Onun yerini alan XV. Louis, yine aynı şekilde yarım yüzyıl hüküm sürdü. O ölüp de yerine XVI. Louis tahta çıktığında ise birçok şey değişmişti; Fransa, Avrupa'da artık tek başına birinci güç değildi.

XIV. Louis kendi Bourbon Hanedanı'nın yeni bir imparatorlukta hüküm sürmesini sağlamıştı. İspanya'da Habsburglar başa geçmişti (1700-1714). V. Felipe'nin yerine VI. Fernando, III. Carlos ve IV. Carlos geçmiştir. Son ikisinin rejimi, Goya'nın eserlerinde yaşamaya devam etmektedir. İspanyol-Bourbon yönetiminin parlaklığı, karşılı-

[6] "Değişen Toplum" bölümü için bkz. U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 17-68.

ğını denizaşırı temsilci imparatorluklarda, Meksika, Peru, Yeni Granada, La Plata ve Filipinler'de bulmuştur. İkinci vâris olarak Bourbonlar, ayrıca III. Carlos ve IV. Fernando'nun yönettiği Napoli, krallık sarayıyla birlikte iki Sicilya Krallığı'nı da ellerinde bulunduruyorlardı.

18. yüzyılın başına kadar Habsburglar, Viyana ve Madrid'den dünyanın bir bölümünü denetledi. Gerçi şimdi eski parlaklığıyla Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun imparatoru olarak Viyana'da hâlâ bir Habsburglu oturmaktaydı. Her ne kadar krallar uzunca bir süredir bu ayrıcalıkla ilgilenmese de o, imparator, yani diğerlerinin hükümdarıydı. Burgonya yüz yıldır Fransa Kralı'nın elinde bulunmasına ve Viyana'dan İtalya'nın sadece elde kalan küçük toprakları denetlenmesine rağmen, o hâlâ Almanya, Burgonya ve İtalya İmparatorluk taçlarını takıyordu. Ama gerçek, Macaristan ve Bohemya krallık unvanlarında ve ayrıca Felemenk'in bugünkü Belçika'yı oluşturan güney bölgesi ve toprak kaybeden Lombardiya ile Toskana üzerindeki egemenlikte yatmaktadır. Hâlâ katı İspanyol protokolünün geçerli olduğu Viyana'da, VI. Karl'ın bıraktıkları bin bir güçlükle korunmaya ve öncelikle de kızı Maria Theresia'nın onun yerine geçmesi güvence altına alınmaya çalışılıyordu. Ancak 1740'ta uzun süredir korkulan şey başa geldi; başka bir Alman prensi, imparator seçiminde seçme hakkına sahip olan Bavyera Elektör Prensi, XVII. Karl olarak imparatorluğa seçildi (1742-1745). Böyle olmakla birlikte imparatorluk tacı, ölümünden hemen sonra yeniden Habsburg'a, Maria Theresia'nın kocası I. Franz'a geçti. Ancak Maria Theresia kendi topraklarındaki yerini korudu; *kraliçe* olarak Viyana'da yeniden önem kazanmalıydı.

Paris ve Viyana, güçlü devletlerin tartışmasız en büyük saraylarıydı. Kısmen daha eski tarihli başka saraylar da onlara katılıyordu. İngiltere, İrlanda ve İskoçya taçlarını takan kralın yönetim yeri Londra'ydı. 1714'ten bu yana -Protestan Stuart Hanedanı'mn soyunun tükenmesinden sonra- bu görevi, Alman Hannover Hanedanı'ndan Georgeler almıştı. Buradaki ticari *city*, St. James Krallık Sarayı'ndan daha önemli ve daha ilginçti.

Geçmiş kahramanlık dönemlerinin Danimarkalı ve aynı zamanda Norveçli kralları -VI. ve VII. Christian gibi IV. ve V. Frederick de-, İsveçli hükümdarların, Kraliçe Ulrike Eleonora, Frederick ve Adolf Frederick'in Stokholm'de yaptıkları gibi, Kopenhag'da dinleniyordu. Her iki devlet sarayında da Fransız saray tarzının şık bir kuzeyli biçimi kurulabilmiştir.

Altmış yıl boyunca Madrid'den yönetildikten sonra, 1640'ta Lizbon'da, Braganza Hanedanı'ndan kralların yönetiminde yeniden bir saray yaşamı kurulmuştur. 18. yüzyılda bunlar V. Johan, I. Joseph ve Kraliçe Maria'dır. 18. yüzyıl, iki yeni kral yaratmıştır; Brandenburg Elektörü, Prusya Kralı (1701) ve Savoia Dükü de Sardinya Kralı (1720) olmuştur; artık Berlin ve Torino'da da krallık sarayı bulunmaktadır.

Son olarak Polonya'da da hâlâ bir kral bulunmaktadır. Yüzyılın ilk yarısında Wettin Hanedanı ve Saksonya Elektör Prensleri (1697-1763) krallık yapmaktaydı. Bunun sonucunda Dresden'de bu duruma uygun bir ihtişam ortaya çıkmıştı. Öte yandan çok uzaklarda, kuzeydoğuda Rus İmparatoru, Çar, giderek bir Avrupa kuvveti durumuna gelmişti.

Bu imparator ve kraliçelerin arasında dördü, bugün hâlâ "büyük hükümdar" olarak ünlüdür. Ünlüdürler; çünkü öncelikle mutlak kral XIV. Louis'den kalan tablodan vazgeçmiş ve bakanları tarafından yönetilmeyip kendi kişilikleriyle etkili olmak istemişlerdir. Prusya'nın "Büyük"ü, "yükselen" II. Friedrich (1740-1786), "Sanssouci Filozofu" olarak herkesi gölgede bırakmıştır. Potsdam'daki sarayı, saraydan çok bir kabine bürosunu andırıyordu. II. Friedrich, öteden beri var olagelen monarşik gösterişle ve saray dünyasıyla alay ediyordu. Onun hakkında şöyle söylenebilirdi: "Kral ne avı ne de pahalı eğlenceleri sever." "Birinci sıradaki devlet memuru" olarak hareket ediyordu. Kendi başbakanı yine kendisiydi. "Akıl onun tanrıbilimidir ve kilise hukuku da silah ve cephane deposundadır"[7]; çünkü kendi komutanı da yine kendisiydi. Buna paralel olarak İmparatoriçe Maria Theresia (1740-1780), eski anlamıyla ülkenin annesi olarak akıllıca yenilik yapmasını engellemeyen ve yine aynı şekilde XIV. Louis'ninkine benzemeyen başka bir tarzda monarşiyi yürütmeyi başarmıştı. Monarşik otoritenin ve "demokratik" tutumun kendine özgü karışımıyla oğlu "taçlı devrimci" II. Joseph (1765-1790), tıpkı II. Friedrich gibi çok çalışkan biriydi; ancak Prusya Kralı'nın akıllıca kendini sakındığı alelacele reformlarıyla ondan daha hızlıydı. Son olarak Prenses Sophie von Anstalt-Zerbst'in de adı anılmalıdır: Oldukça büyük bir Alman prensliğinden gelen prenses, Çar III. Petro'yla evlene-

[7] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, I, 1778, s. 62.

rek St. Petersburg'a ulaşmış ve II. Katerina adıyla hüküm sürdüğü dönemde (1762-1796), eşi benzeri olmayan Aydmlanmacı bir programla Avrupa'yı şaşırtmıştır.

Adı geçen bu dört hükümdar, *bizzat yönetim* uyguluyordu; Torino'da Savoia Hanedanı'ndan krallar da, en azından Vittorio Amadeo ve III. Carlo Emanuel, aynı şekilde çalışmayı denemiş; ancak ataerkil tarzın dışına çıkamamışlardır. Aynı şeyi daha aydınlanmış bir biçimde Polonya Kralı Stanislaus Augustus ve İsveç Kralı III. Gustav da denemiş ancak başarıya ulaşamamışlardır. Büyük Britanya Krah III. George da (1760-1820) saltanatının başlangıcında *bizzat, yani doğrudan yönetim*'e geçmiştir. Bununla birlikte Büyük Britanya, 1688'deki Şanlı Devrim'den bu yana *tacın parlamentoda* bulunmasına ve hiçbir şekilde onun *üzerinde* olmamasına alışmıştır. Hannover Hanedanı'ndan gelen üçüncü kral, "kralların dostları" programıyla başarısızlığa uğramaya mahkûmdur.

Hükümdarların birçoğu, iktidarı farklı nitelikteki ilk bakanlarına ya da metres ve gözdelerine bırakıyordu. Bu durum özellikle Madame de Pompadour'un saltanatından söz edilebilecek olan XV. Louis Fransa'sı için geçerliydi. Aşağı tabakadan olan Jeanne Antoinette Poisson, 1745'ten ölümüne kadar *maitresse en titre** olarak Fransa'nın tarihini belirlemişti. Politikada daha az hırslı olan Madame Du Barry de onun peşinden geliyordu.

Bu yüzyılda veraset silsilesinin birçok monarşide rastlantısal olarak kadınları iktidara getirmiş olması dikkat çekicidir. İktidara gelen kadınlar sadece Maria Theresia ve II. Katerina değildir. Yüzyıl, Büyük Britanya'da Kraliçe Anne (1702-1714) ve İsveç'te Kraliçe Ulrike Eleonora (1718-1720) ile başlamakta ve Portekiz'de Kraliçe Maria (1877-1916) ile sona ermektedir. Rusya'da II. Katerina, Anna ve Yelizaveta hüküm sürmekteydi. Bunun dışında İspanyol Kralı V. Felipe'nin eşi Elisabeth Farnese, Danimarka'da krallığa uygun olmayan IV. Christian'ın eşi Karoline Mathilde ya da Napoli'de IV. Ferdinando'nun eşi Maria Carolina gibi nüfuz sahibi kral eşlerinin adları da anılmalıdır. Kral eşi, kral metresi ya da dul kraliçe olarak kadınlar, monarşilerde her zaman önemli rol oynamıştır; bununla birlikte kadının özgürleşmeye başladığı bu yüzyıl, saraylardaki kadınlara da yarar sağlamış gibidir.

* *maitresse en titre* (Fr.): Asaleten metres (ç. n.).

Bir kral için devleti yönetmekten başka yapacak farklı şeyler de vardır ve birçok kral, çaba gerektiren yönetim işlerindense krallara özgü olan bu işleri yeğlemiştir. Böylece hükümdar kendini saray yaşamının eğlencelerine adamış oluyor ve ava gidiyordu. Sadece Berlin ve Torino'da krallara özgü böyle işlere daha az önem veriliyordu; buralarda hükümdarlar çalışmak zorundaydı.

Üç hükümdar zekâ özürlü olarak bu gerçekliklerin dışında bulunuyordu. Bunlardan ikisi İspanya Kralları IV. Felipe ile VI. Fernando, diğeriyse Danimarka Kralı VII. Christian'dı. İngiltere Kralı III. George erken yaşta akıl hastalığı belirtileri göstermiş; ancak yerine çok geç bir tarihte (1811) naip -daha sonradan IV. George- getirilmişti.

Hükümdarların büyük kısmı yönetim işlerinden ve yönetilen halktan uzakta, gösteriş içinde; ama eskisi gibi yine sadakat ve bağlılığın sarsılmaz geleneği tarafından taşınarak, Tanrı'nın yerini alarak ve sadece Tanrı'ya karşı sorumlu olarak yaşıyordu. Hepsi de çok eski bir soyağacına gururla bakıyordu; her ne kadar birçok devlette krallık hanedanı değişmek zorunda da olsa, erkek vâris olmadığında, yeni soy ve evliliği güvence altına alınmış dengi soy da çok eski oluyordu. Bu durumda Alman Holstein-Gottorp İsveç'te ya da Fransız Bourbonları İspanya'da mı hüküm sürecekti? Yerli hanedanla bağlantı anne, büyükanne ya da nine aracılığıyla korunuyordu. Böylece tahtlarda Avrupalı, uluslararası bir karaktere sahip olan büyük bir akrabalık söz konusudur. Sadece Jonathan Swift, *Gülliver*'de bir dizi krala "gerçek" atalarının ruhlarını çağırtacak kadar küstah olabilmiştir. Böylece karşısında hanedanın birinde bir dizi taç giymiş kimse yerine iki kemancı, iki dirhem bir çekirdek giyinmiş üç saraylı, yüksek rütbeli İtalyan bir din adamı, diğer bir hanedandaysa bir berber, bir manastır başrahibi ve iki kardinal görmüştür. Bununla birlikte Swift, bu güzel konu üzerinde uzun uzadıya durmak istermişçesine, taç giymiş başlara büyük saygısı olduğunu ifade ederek bu tatsız görünümü noktalamıştır.

Swift bile öteden beri var olagelen kurumları sarsmak istememiştir. Sadece çok az kimse, henüz 17. yüzyıl ortalarında parlamentonun idam ettirdiği İngiltere Kralı I. Charles'ın başına geldiği üzere, hükümdarlardan hesap sormayı düşünüyordu. Bu korkunç olayın anısı bastırılmaktaydı. Bundan ancak bir buçuk yüzyıl sonra, 1792-93'te iki kral öldürülmüştü. İsveç Kralı III. Gustav bir maskeli baloda soyluların komplosuna kurban gitmiş, Devrim Fransa'sı ise cumhuriyetle birlikte tahtından indirilen Kral XVI. Louis'yi halkın huzurunda idam etmişti.

Fakat bunlar, 18. yüzyılın sonunda olmuştur. Krallar dünyası Fransız Devrimi'nin başlangıcına kadar hiç sarsıntı geçirmemiştir. Rusya'da 1762'de Çar III. Petro boğularak öldürüldüyse de bu, normal olanın dışında bir şeydi ve çok uzakta, barbar bir çevrede gerçekleşmişti. Amerika Birleşik Devletleri 1776'da Kral III. George'un yönetimine son verdiyse de bu, büyük denizin ötesindeki sömürge dünyasında gerçekleşmiş ve kral, Avrupa'daki kendi üç imparatorluğunda yine kral olarak kalmıştı.

Ancak bu monarşik dünya, bir dizi krallık tacıyla hiçbir şekilde tam anlamıyla temsil edilmemiştir. İki ülkede, Almanya ve İtalya'da, prenslikler çoğunluğu oluşturmaktaydı. Bu çoğunluk, özellikle Almanya'da hemen hemen sınırsızdı. İtalya en azından küçük birkaç hükümetle, Toskana Grandükalığı, Modena, Parma, Piacenza, Mantova düklükleri, iki Sicilya krallığı ve papalığa ait kilise devletinin ayrıcalıklı durumuyla yetiniyordu. Buna karşılık Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'ysa 250 prenslik sayıyordu: İmparatorun, Prusya Kralı'nın ve Saksonya, Hannover ve Bavyera elektör prensliklerinin yanı sıra bağımsızlık isteyen ve bütçe, saray, avlar, vb. üzerinde hak sahibi olan prenslik başpiskoposlarının ve prenslik başrahiplerinin dışında burada düklerin, sınır beylerinin, imparator temsilcisi şövalyelerin, prenslerin ve kontların her çeşidi vardı. Bunlar eski imparatorluğa ait çok küçük prensliklerin hükümdarlarıydı, diğer bir deyişle en küçük ölçüdeki prenslerdi. Siyasi açıdan önemleri az da olsa ya da Goethe, Sachsen-Weimar Dükü hakkında aşağıdakileri söylese de, içlerinden bazıları küçük Versailles'larını hâlâ çok zarif biçimde donatacak kadar güçlüydü:

> Germanya prensleri arasında küçüktür benim prensim
> kısa ve dardır ülkesi, vasattır gücü yettiğince de.
> Ama herkes güçlerini içeriye ve dışarıya döndürsün
> Almanların Almanlarla olacağı bir bayram varmış.
> Ve belki de hürmeti rüşvetle alınmıştır
> Çünkü büyüklerin ender olarak verdiklerini vermiştir o bana
> Heves, boş zaman, güven, tarlalar ve bahçeyle bir ev.[8]

[8] Goethe, *Venezianische Epigramme*, 1790.

Hükümdarlığa özgü gücün ve ihtişamın sureti, saray erkânıydı. Bu, kendini ilk olarak başkentteki sarayla belli ediyordu. Saray erkânı, başkentteki eski saraydan ayrılırdı; çünkü ataerkil ya da oldukça büyük bir başkent çevresinde olabildiğinden daha serbest hareket etmek istiyordu. Gerçekteyse oldukça yapay bir biçimde yeniden düzenlenen taşraya özgü doğa, bunaltıcı kente yeğlenmekteydi. Bu şekilde 17. yüzyılda, Fransa Kralı Paris'teki Louvre'dan ayrılıp Versailles'a taşınıyor, İmparator ve İmparatoriçe Viyana Sarayı'ndan ayrılıp Schönbrunn'a, Hannover Elektör Prensleri malikânelerine ve Württemberg Dükü de Stuttgart'tan Ludwigsburg'a gidiyordu. Buna benzer daha pek çok örnek sayılabilir. Taşrada istenen ölçüde planlama yapılabiliyor ve yapı inşa edilebiliyordu; yapım sırasında fazla engelle karşılaşılmıyordu. Versailles sadece yapı ve bahçe düzenlemesi bakımından değil, her şekilde ve her yerde taklit ediliyordu. Yeni saray ve parkı, personel açısından ise bambaşka bir donanım gerektiriyordu. Tüm saray, saray muhafızları tarafından denetleniyordu; Versailles ya da başka bir yerde muhafızlar, Papa'nın İsviçreli askerlerden oluşan kırmızı etekli muhafızlarıydı. Ludwigsburg'da dükün lejyonerleri, II. Friedrich'in koruma görevlilerinin kıyafetlerine göre giyiniyorlardı; siyah apoletleriyle kırmızı fraklı iri kıyım lejyonerler, pudralı başlarında taş gibi sert saç örgülerinin üzerine sarı madeni levhayla süslenmiş yüksek ve sivri uçlu piyade şapkası takıyorlardı. Monarşilerin askeri gücünün göstergesi olarak resmi geçit töreni de elbette krallığa özgü saray yaşamına ilişkindi. Yan kısımlarıyla birlikte binanın içinde en üstün tutulan yeri, katı protokolüyle gösterişe yarayan odalar alıyordu. Yine de daha samimi bir eğlentinin mümkün olduğu daha küçük odalar da vardı. Örneğin Versailles'da sarayın en önemli mensupları her akşam Madame de Pompadour'un odasında toplanıyor ve kumar oynayıp sohbet ederek uzun saatler geçiriyorlardı. Günün yenilikleri, özellikle de Paris'teki olaylar büyük bir keyifle konuşuluyordu. Sohbetin ana konusunu, çoğu kez hükümet kabinesine dair dedikodular oluşturuyordu. Samimiyet büyüleyiciydi, adabımuaşeret ve sohbetler de zamanın deyişiyle "eldivensiz" cereyan ediyordu. XV. Louis bu toplantılara "neşeli bir hava, kaygısız bir ruh ve sade, açık bir uysallık" katmıştı; "hiçbir şey ona konumunu hatırlatmıyordu."[9]

[9] G. Maugras, *Le Duc et La Duchesse de Choiseul*, Paris 1903, s. 108-109.

Saray baloları özellikle parlak geçiyordu: Örneğin Schönbrunn'da imparator ve eşi, saray balolarını eşyası boşaltılmış yemek salonunda, mum ışığında bir menuettoyla açarlardı. Ardından yüksek düzeyde konuklar, örneğin yabancı büyükelçiler diğer konukları dansa davet etmeye başlardı. Orkestra uzun, oldukça dar salonun bir ucunda dururdu. Öbür uçtaysa prens ve prenseslere ayrılmış koltuklar bulunurdu. Diğer konuklar -eğer dans etmiyorlarsa- banklara ya da alçak taburelere oturabilirlerdi. Bayanlar gösterişli balo kıyafetleri giyerdi: Kollarındaki, boyunlarındaki ve kabartılarak yükseltilmiş saçlarındaki değerli mücevherler mum ışığında ışıldardı. Kavalyelerin elbise düğmeleri ve ayakkabı tokaları değerli taşlardandı. Dans etmeyi sevmeyenler ise kumar masalarında eğlenirlerdi.

Baloları çoğu kez oturma düzenine ilişkin katı kurallarıyla kıskançlıklara ve rekabete yol açan büyük bir ziyafetle birleştirmek âdettendi. Büyükelçiler ve hükümdarlığa mensup bayanlar ve baylar, Majesteleriyle birlikte yemek yerdi. Saraylı hanımlar ve genç insanlar için alt katta masa hazırlanırdı; burada her şey resmiyetten daha uzak olmalıydı. Masa düzeni nal biçiminde ya da -hükümdarın adı Friedrich'se- "F" şeklinde olup, isteğe göre farklılık gösterebilirdi.

Saray erkânı, tiyatro oyunu oynamaktan hoşlanırdı; çünkü saraylarda çoğunlukla küçük bir saray tiyatrosu bile olurdu. Burada saray erkânı tarafından baleler, komediler düzenlenip temsil edilirdi.

Müzik, çok önemli bir yer tutmaktaydı. Her yerde müzik sesi işitilirdi: "Müzik elektör prensi uyandırıyordu; müzik sofraya kadar ona eşlik ediyor, müzik ona av hayvanlarını belli ediyordu, müzik kilisedeki ibadetini hızlandırıyordu; müzik ferahlatan uykusunda onu beşikteymişçesine sallıyordu ve müzik, bu gerçekten de iyi prensi kesinlikle gökyüzünde karşılamıştı." Daniel Schubart, Mannheim Sarayı'nı eşi benzeri bulunmayan bir müzik merkezi haline getiren Rheinpfalz Elektör Prensi Carl Theodor hakkında işte böyle diyordu. Georg Friedrich Händel'in İngiltere Kralı için bestelediği *Watermusic* (Su Müziği) günümüze kadar gelmiştir. I. George ve çok sayıda İngiliz soylusu, 17 Temmuz 1717'de üstü açık teknelere binip yemek yemek için Whitehall'dan Chelsea'ye gidiyordu. Bir tekne, trompetleri, kornoları, obuaları, fagotları, çaprak ve blok flütleri, kemanları ve bas çalgılarıyla elli müzisyeni taşıyordu. Üç süit, giderken iki kez tekrar edilmişti. Kral süitleri öylesine beğenmişti ki, gece yarısından sonra yapılan dönüş yolculuğunda üç kez daha çaldırmıştı. O halde saray erkânı sadece sarayda eğlenmiyordu. Su oyunlarıyla park, bir başka

atraksiyondu. Gece her şey ışıklandırılır ve olağanüstü bir havai fişek eğlencesiyle sona erdirilirdi. Württemberg Dükü Karl Eugen'in doğum günü kışa denk geliyordu ve dük her yıl Ludwigsburg'da:

> *Bin Bir Gece Masalları*'ndaki gibi büyülü bir bahçe yaratırdı. Sonbaharın ortasında gerçekten de varlığını koruyan en güzel portakal bahçelerinin üzerine 1000 ayak uzunluğunda ve 100 ayak genişliğinde, portakal ağaçlarını kışın etkilerinden koruyan dev bir sera yaptırmıştı. Seranın duvarlarındaki sayısız soba, ısı yayıyordu. Büyük seranın bütün kubbesi, en güzel yeşili taşıyor ve tek bir payandası bile fark edilmeyecek şekilde âdeta havada duruyordu. Portakal ağaçları, meyvelerinin ağırlığı altında ezilmişti. Tıpkı sonbaharda olduğu gibi, üzüm dolu bağlardan geçiliyordu; meyve ağaçları zengin meyvelerini sunuyordu. Diğer portakal ağaçları, kameriye gibi bir kubbe oluşturuyordu. Bütün bahçe taze yaprakla doluydu. Otuzdan fazla havuzun fıskıyesinden soğuk su fışkırıyor, yukarıda gösterişli, yıldızlı bir gökyüzü oluşturan 100.000 lamba, aşağıdaki en güzel çiçek tarhlarını aydınlatıyordu.

Yeteri kadar kar yağdığında, kızak partileri düzenlenirdi. Tümüyle krallığa özgü olan büyük eğlence ise avdı. Bu konuda özellikle İspanya Kralı III. Carlos başı çekiyordu.

> Majesteleri ... gerek öğle öncelerinin gerek öğleden sonralarının büyük bir kısmını alışkanlık edindikleri avda geçirirler; öyle ki, ne en kötü hava ne de tuzağa düşürdükleri bir avın firesi kendilerini bir gün olsun avdan uzaklaştırabilir. Majesteleri akşamları geç bir saatte eve geldikten sonra, bütün krallık ailesiyle yarım saat geçirirler.[10]

Sarayda bir oyalanmalar girdabının içinde yaşanmaktadır. Özellikle kadınlar öncelikli olarak uygun bir dış görünüş için endişelenirler: Telalı etekler ve daha akşam üzeri oda hizmetçisi tarafından yapılmaya başlanıp maşayla kıvrılarak tamamlanan saç tuvaleti. Saatin temizlenmesi ya da saray takımından bütün insanların, subayların, memurların, başpiskoposun karşılanması gerekmektedir. Hotozlar,

[10] H. J. Lope, "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987, s. 36.

manşolar ve yelpazelerle, kralın hazır bulunmayı alışkanlık haline getirdiği ayinlere tahtırevanlarla taşınmaktadırlar. Dua kitabının unutulmaması gerekmektedir. Bundan sonra, sarayın en yeni haberlerini bildirmek istedikleri bay ve bayan arkadaşlara mektup yazmak için belki bir anlık bir zaman vardır. Ancak ricacıların mektuplarım da yanıtlamak gerekmektedir... Ve İsviçreli muhafızların akşam yemeği zamanının geldiğini bildiren trampet sesleri duyulur. Yemekte "mükemmel bir sohbet ve büyüleyici bir gönül rahatlığına dalınabilir, ciddi düşünceler kaygısızca açıklanabilir ve arkadan konuşulan her türlü dedikoduya sevinilebilir."[11] Ne olursa olsun, XV. Louis ve Madame de Pompadour'un zamanında Versailles'da böyle oluyordu.

Bunun yanı sıra bir de hükümdarlık yapılıyordu. III. Carlos geç bir saatte avdan döndüğünde, o günkü işleri hakkında rapor vermesi gereken bakanı kısa süreliğine karşılamakla uğraşırdı. Bu durum en azından, Schönbrunn'da bile büyük monarşinin yönetimini kollayan Maria Theresia için daha farklıydı.

Saray erkânı, irili ufaklı bu tip işlerle uğraşmadığında ne yapardı? Çok fazla kumar oynanıyor, kazanılıyor ve kaybediliyordu; bir kişi birçok kez iflas edebiliyordu. 18. yüzyılda, 17. yüzyılda olduğundan daha az içki içiliyordu. Eğlenceler daha rafine, zevkler daha ince olmuştu. Sadece kumar oynanmakla kalmıyor, hayır, aynı zamanda kitap okunuyor ve böylece bir edebiyat yaşamı da olası kılınıyordu. Kültürlü prensler ve özellikle de kültürlü prensesler vardı. Leibniz, iki prenses tarafından himaye edilmemiş ya da Hessen *Landgräfin*'i* Karoline en iyi Alman şairleriyle mektuplaşmamış mıydı? 18. yüzyılda prenseslerin akademi kurması, görgü kuralları dahilindeydi. Bütün büyük monarşiler böyle bir akademiyle gurur duyardı. Ayrıca saray kilisesi ve mutlaka bir şarlatan olması gerekmeyen saray vaizi de unutulmamalıdır. Saray büyüklerinin modeli, küçük kardeşlerin ya da onların dul eşlerinin çevresindeki saray ileri gelenleri de dahil olmak üzere, en küçük saray mensuplarma varıncaya dek devam ederdi.

Dul bir eşin çevresindeki saray ileri gelenlerine örnek olarak 1750 sonlarında Erlangen'da Brandenburg-Bayreuth sınır kontunun dul

[11] G. Maugras, *Le Duc et La Duchesse de Choiseul*, Paris 1903, s. 106.

* *Landgräfin* (Alm.): Ortaçağ'dan başlayarak doğrudan imparatora bağlı topraklara sahip bazı Germen prenslerinin, özellikle de Alsace, Hessen ve Thüringen *Landgraf*'larının (kontluk ve düklük arasında bir unvan) eşlerine verilen ad (ç. n.).

eşi Sophie Caroline Marie'yi ele alalım: İdare, bir mabeyincinin, Künberg Baronu'nun elindeydi. Sınır kontunun eşinin çevresinde saraylı iki hanım, aynı zamanda üniversitede öğrenim gören soylu iki paj ve Korsikalı vekilharç Matteo Cella vardı. Nedimeler, uşaklar, lakeler, ulaklar, hizmetkârlar, aşçılar, faytoncular, yatakları toplayan ve gümüşleri parlatan hizmetçiler olmak üzere toplam 21 hizmetliye para sayılıyordu. Yaklaşık 40 kişiden oluşan bu saray ileri gelenleri, küçük suçlar için dul kontesin insafına sığınırdı. Bunların tümünün ücreti, aralarında orman idareleri ve ticaret loncaları da bulunan 14 resmi dairenin verdiği vergilerden ödeniyordu.

Yolu Schwaben, Franken ve Vestfalya'dan geçen bir İtalyan yazar hayretle şöyle yazıyordu:

> Almanya'daki bütün bu küçük prens ve beylerin, Büyük Mabeyincilerini, Büyük Kilercibaşlarını, Büyük Sakilerini, Büyük Avcılarını, Büyük Aşçıbaşılarını, Büyük Muhafız Yüzbaşılarını ve ayrıca süvari ve piyadelerini -her ne kadar küçük bir kontun ya da küçük bir baronun süvari ve piyadeleri sadece üç Macar süvarisi, dört humbaracı ve altı piyade erinden oluşsa da- alıkoymak zorunda olduklarına inanmalarına neden olan delilik.[12]

Mimari ve bahçe düzenlemesi için, tiyatro ve operadan portre ressamlarına kadar sanatın her türü için birçok şey yapmış olan saray erkânı, küçük ve büyük sarayların gündelik hayatının tekdüzeliğine hareket ve renk getiriyordu. Saray hizmeti, bu saray dünyasının zarafeti içinde bir meslek olarak aranıyordu. Ancak o zamanlar lüks, ihtişam ve özellikle de kendilerine ait bir işleri olmaksızın prensliğe verilen vergilerle oldukça rahat bir yaşam süren bu asalakların, saraya özgü avarelikleri çoğu kez şiddetle kınanıyordu.

Saraylar, Goethe'nin yaşadığı dönemde Düşeş Amalia ve Dük August'un Weimar'ında olduğu üzere, incelikli kültürün merkezleri olabiliyordu. Öte yandan buralar, utanç verici aşk maceralarının ve can sıkıcı entrikaların da geçtiği yerlerdi. Her türlü hırs sahibi insan burada ucuza kariyer yapabilir, sadece Pompadour değil, bütün kurnaz kadınlar en aşağı tabakadan en yüksek nüfuza çıkabilirdi! Saray-

[12] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, I, 1778, s. 2.

ların *skandal* tarihi, kadın avcısı prensler ve zina yapan prensesler yönünden bir hayli zengindi. Birçok hükümdar ailesinin mensubu ayrı yaşıyordu; çünkü diplomatik evlilikler, iyi bir evlilik hayatından daha kazançlıydı. Burada acımasızlık ve mutsuzluğun yanı sıra Rokoko idili de mevcuttu.

Kurbanlar elbette çoğunlukla kadınlardı. Bununla birlikte feleğin sillesi, Braunschweig-Lüneburg Prensesi Sophia Dorothea'ya giderken yolda hançerlenerek öldürülen Königsmarck Kontu'na olduğu üzere, erkeklere de vurabilirdi. Geleceğin İngiltere Kralı I. George'un eşinin işlediği bu zina suçunun cezası, prensesin yaşamının kalan kısmını -32 yıl- geçirmesi için Ahlen Şatosu'na sürülmesi oldu. Sonraları biraz daha hoşgörülü davranılır olmuştu. Gerçi zinacı II. Friedrich Wilhelm'in aynı şekilde zinacı olan eşi önce hapis tutulmuş ama kısa bir süre sonra serbest kalmasına izin verilmişti.

Bazı tipik özelliklerin bir araya geldiği; ama yine de belirli bir egzotikliğe sahip ve vaktiyle bir hayli ünlü olan bir öykü, saray erkânına ilişkin bu bölümün kapanışını yapabilir. Bu öykü, sonraları Prosper Mérimée ve Thornton Wilder'ın edebi eserlerine konu olan Camila Perricholi'nin öyküsüdür. Öykü, uzak sömürgelerden birinde bir krallık olan Peru'nun başkenti Lima'da geçmektedir. Lima Tiyatrosu'nda aktris olan Mariquita Villegas, 1760'ta olağanüstü bir sansasyon yaratmıştır. Kral Vekili Don Antonio Amat, Orta ve Güney Amerika'nın hor görülen Kızılderili ve melez karışımı halkı Çolalardan olan bu güzel ve ateşli kadına tutulmuştur. Villegas onun metresi olur ve bin türlü sanatçı kaprisiyle ona hükmeder. Don Amat'm, bir keresinde onun tavırlarına ilişki olarak "Perra Chola" (Çola kancığı) nitelemesini ağzından kaçırdığı söylenir. Kral vekilinin gözdesi bundan böyle "Perricholi" olarak anılmaya başlamıştır. Sonunda kadın, resmi bir geçitte, kral vekilinin resmi arabasında bulunmak ister. Bütün Lima aristokrasisi öfkeden çılgına dönmüştür. Kral vekili, bu aşk macerasından Perricholi'ye bir saltanat arabası armağan ederek kurtulabilir; Çola artık bu statü simgesiyle, Lima'nın caddelerinde resmi geçit yaparak caka satabilmektedir. Altından arabası, bir gezinti dönüşünde, ölüm döşeğindeki birini kutsal yağ sürerek kutsayan sıradan bir rahiple karşılaşır. Bu karşılaşma Perricholi'nin dine dönmesine yol açar; artık tövbekâr bir kadın olarak, ölüm döşeğinde kutsanan kimselerin vakur biçimde taşınabilmeleri için altın saltanat arabasını kiliseye bağışlar ve bundan böyle kendini dini işlere adar.

Öykünün gerçekten bu şekilde gerçekleşip gerçekleşmediği, saray yaşamının tipik özelliklerini, olası bir yükselişi, ilişkilerdeki özgürlüğü, sınıf farklılıklarının rolünü ve son olarak da bütün bu dünyevi uğraşıların ardındaki dindar art alanı netleştirmekten daha az önemlidir; çünkü saray, Lima'da bile katedralin yanındaydı.

2. Soylular

Toprak Sahibi Eski Soylular

Krallar ve prensler, insanlığın ilk sınıfı olan aristokrasinin başını çekmekteydi. Almanya'da 250 bağımsız monarşiyle soyluların geniş bir alana sahip olduğunu daha önce görmüştük. Ancak bu küçük Alman hükümdarlarını, diğer monarşilerin -tıpkı devasa şato planları ve Lordlar Kamarası'ndaki sabit yerleriyle İngiliz ve İskoç lordları, Fransa'daki büyük senyörler olan Rohan'lar ve Condé'ler, İspanya'daki Grande'ler gibi- yüksek soylularından saymak gerekir. Kendilerini, deyiş yerindeyse, krallarla aynı düzeyde hissetmekteydiler; çünkü soyağaçlarında hep krallık mensubu prens ve prensesler bulunuyordu. Sahip oldukları birçok mülk, kayıtlı saray unvanları, ayrıca Katolik devletlerdeki piskoposluk payesi sosyal konumlarını güvence altına alıyordu.

Savoia Hanedanı'nın bir yan kolundan olan Savoia Prensi Eugen - bir halk türküsündeki *soylu şövalye*-, Avusturya'nın komutanı ve devlet adamı olarak bütün yüzyıl boyunca yüksek bir soylunun tartışmasız en parlak örneğini oluşturuyordu. Ancak bütün bir unvanlar merdiveni, deyiş yerindeyse bu seviyeden, Avrupa sahnesinin sayısız nüfusunu oluşturan mütevazı, küçük soylulara -baronlara- varıncaya dek aşağıya doğru iniyordu. Bunlar Ortaçağ kökenli son şövalyelerdi ve küçük, eski şatoları ve buna dahil olan köyleriyle hâlâ yerli yerinde duruyorlardı. Bu çevrede tıpkı Kitabı Mukaddes'te İsrailoğulları'nın soy babası gibi, yargının ve polis gücünün üzerindeydiler; bu onların baba mirasıydı. Söz konusu bölgede eski dönemlerden kalma yönetimde geleneksel bir rolleri vardı. Eyalet parlamentoları ve bölge meclisleri varlığını koruduğu ölçüde, bu kurumlarda görev yapıyorlardı. Köylülerinden eskiden beri belirlenmiş vergilerini alıyorlardı. Din adamlarını tayin ediyor ya da onları piskoposlarına aday olarak gösteriyorlardı. Mülklerini idare ediyor ve prenslerinin ordusunda subay konumunda bulunuyorlardı. Kendi köy çevrelerinde komşu beylerle birlikte soyluluğa ilişkin âdetleri yerine getiriyorlardı. Onlarla birlikte atla gezmeye çıkıyor, kızla-

rıyla birlikte dansa gidiyor, kendileri gibi olanlarla eskrim yapıp ava çıkıyorlardı.

İşte av, tam da sosyal sınıfın asıl göstergesiydi. Wolf Hermhard von Hohberg daha 1682'de *Georgia curiosa oder Adeliches und Feldleben* (Meraklı Georgia ya da Soyluluk ve Kır Yaşamı) adlı eserinde avın derin anlamına dikkat çekmiştir. Söylediği şeyler, eski zamanın sonuna kadar geçerliliğini korumuştur:

> Avcılık yapmak cesaret isteyen, şövalyece bir talimdir ve soylular için deyiş yerindeyse bir *praeludium belli*'dir (savaş denemesi); soylular burada vahşi bir hayvana hızla ve kurnazlıkla saldırmayı, onunla mücadele edip onu yenmeyi; silah ve tüfeklerini yaya ve at üzerinde beceriyle kullanmayı; soğuğa, sıcağa, yağmura, fırtınaya ve güneşin sıcak ışınlarına katlanmayı; susuzluğa ve bitkinliğe dayanmayı; kırları ve çevresini zararlı yırtıcı hayvanlardan temizlemeyi öğrenirler. Bu nedenle av, büyük ve ünlü iktidar sahiplerince her zaman sevilen bir uğraşı olmuştur; bunun dışında av, insanı duygusal yönden rahatlatır, hüznü dağıtır, avareliğin ve ondan kaynaklanan tüm kötü huyların düşmanıdır, sağlığı besler, bir beden egzersizidir, savaş denemesi ve savaşın aynasıdır, sofralarımızı iyi ve leziz yemeklerle donatan iyi ve zengin bir aşçıbaşıdır.

Çoğu kez köylülerle birlikte olmak üzere, bu çevrede de -yani sadece sarayda değil- sık sık toplantılar düzenleniyordu. Soylu gençler kumara ve içkiye aşırı düşkündü, ayrıca köylü kızlar ve soylu genç hanımlar için çevreyi hiç de tekin kılmıyorlardı. Erkekler centilmendi; eğitim ve kültür hesaba katılmıyor değildi. *Gentilhomme* modeline göre kitap okunuyordu, yani soykütüğü ile ilgili şeyler, ailenin ya da devletin mülkiyet ve imtiyaz tarihi, biyografiler ve askeri tarih. Geç dönem hümanizm hakkında bilgili, evrensel ya da ulusal düzeyde çalışan tarihçiler, 18. yüzyıl başına değin bu konuda dar görüşlü betimlemeler üretmişlerdi. Bazı şatolar iyi düzenlenmiş bir kitaplığa sahipti; odaları tablolar süslüyordu. Soyluların, yörenin din adamlarıyla araları iyiydi; mürebbi olarak, oğulları ve kızları için özel öğretmen olarak bir ilahiyatçı adayı tutuyorlardı.

Bununla birlikte tümüyle tarıma dayalı olan mali kaynaklar görece kıttı. Son derece yoksullaşmış soylular vardı. Heinrich Heine, "sıska ve aç" şövalyelikten söz etmektedir. Miras taksiminde bütün çocuklara çoğu kez zümreye uygun bir pay düşmüyordu. Başka türlü

ri yoktu; sadece saray hizmeti ve askerlik, bu zümreye uygun meslekler di. Katolik ülkelerde haliyle gereğinden fazla olan erkek ve kız çocukları, manastır başrahibi ya da rahibesi olabilecekleri bir manastıra yerleştirilebiliyordu. Soylu Protestan Alman kızları içinse vaktiyle kilise egemenliğinden ayrılmış olan kız yetiştirme yurtları vardı. Pek çok subaylık göreviyle ordu, en iyi ve en onurlu olasılıklardan birini sunuyordu; burada kumandanlığa kadar yükselme şansı vardı.

Küçük soylular, elbette ülkeden ülkeye farklılık göstermekteydi. İngiltere'de, tüm ülkede toprakları olan küçük soylular *gentry*'ydi. *Gentry*, ekonomileri tarıma dayalı güçlü bir tabakaydı. Bu tabakanın mal sahipleri artık rahat, şato benzeri *manor house*'larına (malikâne) kapanmıyor, Anglikan din adamlarıyla içki içip sohbet ediyorlardı. Bu tabaka, parlamentoda Avam Kamarası'nı oluşturuyordu. Gerçi Fransa'da sadece sınır eyaletlerinin parlamentolarında belirli bir siyasi işlevi olan küçük soyluların, Paris'e duyulan yoğun ilgi nedeniyle, ağırlıkları azalmıştı. Prusya Krallığı'ndaysa büyük çiftlik sahipleri ile Elbe'nin doğusundaki büyük toprak sahiplerinin (*Krautjunker*) siyasi ve ekonomik konumu özellikle güçlüydü. Polonya Krallığı'nda, her soylu -yoksul olsa bile- Sınıflar Meclisi'nde görev yapıyordu ve bu soylular cumhuriyetinin saadet ve felaketi üzerinde karar verme hakkına sahipti. Kendi küçük yargıçlar heyetiyle toprak sahibi İsviçreli soylular -özellikle de Bern ve Freiburg'dakiler-, cumhuriyetçi değişim içinde *gentry*'ye ya da genç Alman soyluları *Junker*'lere yaklaşmaktaydı.

Şövalye ve baronların oluşturduğu tabakada hâlâ güçlü bir zümre bilinci egemendi. Baron olmak, küçük yerel çevrede yukarıya ve aşağıya karşı özgür olmak demekti. Saraya girildiğinde ise kariyer yapabilen ama bağımsızlığını yitiren bir saray adamı olunuyordu.

Devrim, bu soyluların topraklarını kısmen ellerinden almış, onları siyasi yönden eşitlemiş olmalıdır. Buna rağmen soyluluk, Fransa'da bile tam olarak tükenmemiştir. Bu tabaka Almanya'nın doğusunda, Avusturya-Macaristan'da ve İngiltere'de muhafazakâr tarım partisi olarak uzun bir süre daha tutunmuştur. Fontane'nin *Stechlin*'i, Glasworthy'nin üçlemesi *End of the Chapter*'daki (Bölüm Sonu) Condaford'lu Charwell'lar, Grange'lı Cherrel'lar ve d'Ormessons'nun *Au plaisir de Dieu*'sü (Tanrı'nın Zevkinde), 19. ve hatta 20. yüzyılda bile soyluların inatla yaşamaya devam ettiğini göstermektedir!

Gelişen devletlerin gereksinimlerinden dolayı 16. yüzyıldan bu yana, eski soyluların yanı sıra gitgide yeni bir soylu bürokratlar sınıfı oluşmuştu. Burjuva sınıfından hukukçular yönetime nüfuz etmeye başlamıştı; çünkü bunun için bir üniversite eğitimi gerekliydi, gittikçe yetersizleşen örf ve âdet hukukunu tamamlamaya ya da onun yerini almaya başlayan Roma Hukuku'nu anlayabilmek için Latince bilmek zorunluydu. Bu hukukçulara soyluluk unvanı vermek gerekiyordu; çünkü prenslerin yanında böyle yüksek bir görevde soylu olmayan biri düşünülemezdi. Böylece şövalyeliğe ilişkin eski soyluların, *noblesse dépée*'nin (kılıç soyluları) yanında "türedi" olarak ortaya çıkan yüksek memur makamının cüppesi içinde yeni soylular, *noblesse de robe* (cüppe soyluları) oluşmuştu. Bununla birlikte eski soylular bazı durumlarda kendi konumlarını korumak için oğullarını üniversiteye gönderiyordu; ancak bunlar çoğu kez hukuk fakültelerinin içki içen ve düello eden posasını oluşturuyordu. Fritz Wagner, bu geçiş döneminin memuriyeti hakkında şöyle demektedir.

> Dini makamdan ücretli devlet hizmetine giden dolambaçlı yol, Prusya'da bile baba mirası karakterinden tam olarak kurtulamamıştır. Devlet memurluğu tabakası her yerde ince de olsa mevcuttur; sadece İngiltere'de değil, bütün kıtada, çoğu kez körelmiş türde de olsa, özerkliğin sayısız biçimi kendini göstermekteydi. *Yurttaşlık hakkı* talebiyle yerlilerin ve sakinlerin kullandığı bölgesel etkilerin büyük rol oynadığı devlet ve zümre memuriyetinin bu türden bir karışımı söz konusuydu.

Yukarıda sözü edilen memuriyet öncelikle XIV. Louis Fransa'sında kendini göstermekteydi. Geç 18. yüzyıl gözlemcilerinden biri, Fransız yargıçlar heyetinden, *parlaments*'tan, "Parisli avukatların savunmalarında ortaya koyduğu görgü, ağırbaşlılık ve seçkinlik savlarının güçlülüğüyle geliştirmeyi bildikleri konuşma sanatı"ndan[13] hayranlıkla söz etmektedir.

Bourbonlar İspanya'sı ve sonraları Maria Theresia Avusturya'sı da Fransız örneğini izliyordu. Prusya'da geçiş, I. Friedrich Wilhelm

[13] *a.g.e.*

(1713-1740) döneminde olmuştur. 18. yüzyılda memurlar için özel okullar kurulmaya başlanmıştı; imparatorlukta bunlara şövalye akademileri ya da maliye okulları adı veriliyordu. Württemberg Dükü Karl Eugen'in Solitude Şatosu'nda kurduğu ve Friedrich Schiller'in firar ettiği okul olan Hohe Karlsschule bu konudaki ününü korumuştur.

Soylu bir Alman memurunun mesleki gelişimi çoğunlukla şu örneği izliyordu: Memleket yönetiminde bulanan soylu bir memurun oğlu olmak, üniversitede ve olası başka yüksekokullarda -Göttingen tercih nedenidir- hukuk öğrenimi görmüş olmak, ardından prensliğin hizmetine geçiş; mümkünse bir süre Viyana'da, imparatorluğun yönetim yerinde bulunmak ve son olarak da bir Alman hükümdarının yanında göreve başlamak. Burada -bakan olarak- anlatılmak istenen, eskiden kalma hukuk geleneğini düzene sokmak, devlet bütçesini sağlam bir temele oturtmak ve toplumsal reformları gerçekleştirmekti. Soylu memurun şansı varsa, hükümdar ona karşı her zaman lütufkâr davranırdı ve böylece soylu memur da başladığı günlük işlerini sona erdirebilirdi. Ama şansı yoksa, açık fikirli hükümdarın öldüğü, tahtın saray erkânı ve onun entrikalarından etkilenerek utanılası bir şekilde işine son veren yeni hükümdara teslim edildiği an gelir çatardı. Böylesi bir memur yazgısının çeşitli biçimlerini özellikle Württembergli hukukçu Johann Jakob von Moser (1701-1785) yaşamıştı. Eski bir Württembergli soylu hukukçu aileden gelen von Moser, ilkin Tübingen ve Frankfurt'ta kısa bir süre hukuk profesörlüğü yapmıştı. 1747'de Hessen-Hamburg Landgrafı'nın yanında prensliğin hizmetine girmiş, ardından Stuttgart'ta Württembergli zümrenin bölge hukuk müşaviri olmuştu. Bu konumdayken, hükümdarı Karl Eugen'in zorbaca eğilimlerini boşu boşuna durdurmayı denemişti. Anlaşmazlık öylesine büyümüştü ki, eski hukuku modern memleket siyasetiyle birleştirme denemesine, gelecekte inandığı yoldan ayrılmadan devam etmesi için, imparatorluğun müdahale etmesiyle kurtulana değin dük onu 1759'dan 1764'e kadar Hohentwiel'de gözaltında tutmuştu. Hukukla ilgili pek çok sayıdaki yayınında, soylu hukukçular için ölçüt olabilecek tümceler bulunmaktadır:

> Görevlerimde ve yazılarımda asla bir parti yandaşı olmadım ve "kimin arabasına binersem, onun türküsünü çağırırım" ilkesini ömrüm boyunca hiç kabul etmedim. Bana göre haklılık haklılıktır, haksızlık da haksızlık. Bu durum beylerime, şeflerime ya da başkalarına, kime isterse ona denk düşebilir; bu yüzden ben ne beylerimin ne de bölge-

nin hizmetine girdim, ne herhangi bir vaatte bulunarak hareket ettim ne de haksız ya da abartılı bulduğum bir şeyi savunmak için emir alarak zorunluluk duydum ya da tehditlerden korktum.

Burada dürüst bir adamdan istisnasız bütün eylemlerinde her zaman namusuyla, doğru ve samimi olarak tanıklık eden, hiçbir zaman ikiyüzlülük, ilgili ya da başka bir yan amacı olmaksızın, hatır ya da korku olmaksızın en iyi bilgi ve vicdana göre hareket eden bir adam anlıyorum.

Soylu memurların en önemli temsilcilerinin listesi uzundur. Küçük ya da büyük hemen hemen bütün saraylarda böyle bir soylu memur bulunurdu. Sadece Bourbonlar İspanya'sında, zaten gevşek hükümdarlar olan II. Carlos ve IV. Carlos dönemindeki Aydınlanmacı bakanların sert ve nankör rollerini düşünmek bile yeterlidir. Burada örneğin masonluk, ilerici düşünceler ve aristokrasinin misyonuna olan inancın bir araya getirildiği *Sociedades de los amigos del país*'i (yurdun dostları cemiyetleri) canlandırarak ekonomide büyük reformlar gerçekleştiren; ancak eğitim ve maliye konularında kısa bir etkinlikten sonra Paris'e büyükelçilik görevine sürülen Pedro Aranda ya da Campomanes'in adı anılabilir.

Bir süre yüksek yargıçlar heyetinin ve Bordeaux *parlaments*'ının başkanlığını yapan, uygulamalı ve kuramsal düşüncelerinin toplamını 1748'de *Kanunların Ruhu Üzerine*'de coşku dolu bir halka sunan Montesquieu de soylu memurlardandır. Montesquieu burada Fransa için, kralın kişiliğine bağlı olmayan hukuki ve sosyal bir düzenin taslağını yapmaya çalışmıştır. Ayrıca bir süre en yüksek maliye danışmanlığı ve dışişleri bakanlığı yapan, akıllıca düşünceleri ve saray entrikaları arasında hiç de öyle mutlu olmayan, Parisli eski hizmet soylularından -babası Paris polis müdürü, büyükbabası Colbert'in hükümet danışmanı ve kendisi de hükümet danışmanı- olan bir başka Fransız'ın, René-Louis d'Argenson'un (1694-1757) adı da burada anılabilir. Ölümünden sonra, 1764'te yayımlanan *Considérations sur le gouvernement ancien et présent de la France*'ı (Eski ve Bugünkü Fransa'daki Hükümet Üzerine Düşünceler), ikinci bir *Kanunların Ruhu Üzerine* gibi etki yaratmıştır. Burada tebaanın yeri üzerine kralın bir görüşü yer almaktadır:

Yasaların büyük girişimlere ilişkin olarak tebaanın bütün doğal hareketlerini ve hareket gücünü koruması için ona bırakmak zorunda ol-

duğu ... özgürlüğün ölçüsü, tebaa genel düzeni bozduğunda, kesinlikle hiçbir ölçüsüzlüğe tahammül edemeyen bir ölçüsüzlüğün ölçüsü belki de hiç düşünülmemiştir.

Bu sadece Aydınlanma'nın düşüncesi değildi; bu aynı zamanda devlet memuriyetindeki soyluların ya da genel olarak soyluların bağımsız düşünen bir üyesinin özgürlük anlayışına da ilişkin bir ifadeydi.

3. Ruhban Sınıfı

Rahipler, yani ruhban sınıfı temel olarak dünya düzeninin ilk zümresidir. Oysa -Katolik rahiplerinin tabi oldukları evlenme yasağı sonucunda- diğer zümrelerden oluşmak zorunda kaldığı için, bu zümre düzeni çerçevesinden çıkmıştır. Gerek soylular gerek burjuva ve köylü sınıfı, ruhban sınıfının oluşumu için dini zümrede, dindışı zümre düzeninin yeniden yansımasına çaba harcıyordu. Bunun dışında ruhban sınıfı Reform'dan bu yana birçok konuda birbirinden ayrılan, bununla birlikte ortak özellikler de gösteren Katolik ve Protestan gruplara ayrılmaktaydı.

Ruhban sınıfı, her zaman siyasi dünyanın içine yerleşmişti. Bu, hâlâ var oldukları ölçüde sabit yerleriyle parlamentolarda kendini göstermektedir. Alman *Reichstag*'mın ruhban sınıfına ait koltukları, piskopos ve manastır başrahipleriyle doluydu; durum, imparatorluk çevrelerinde de aynıydı. Fransız zümreleri, ikinci derecedeki sınıfı oluşturan rahiplerin tekinliğini taşra parlamentolarında da tanımaktaydı. İngiliz Lordlar Kamarası, ruhani ve cismani lordlardan oluşuyordu; diğer bir deyişle burada Anglikan piskoposlarının vekilleri bulunmaktaydı. İster Katolik ister Protestan olsun, her devletin toplum düzeni içinde belirli bir yere sahip olan bir kilisesi vardı. Kilise her yerde sıkı bir biçimde örgütlenmişti; Kalvenci-Zwinglici Reform Kilisesi yandaşları bile, kilise cemaati başkanlığında piskopos benzeri bir yöneticiyi tanımaktaydı.

Reform'da değişikliğe uğramayan kilise vakfından sağlanan gelirin parasal güvencesiyle her köyün bir papaz konutu ve bir kilisesi vardı. Papazlar eskisi gibi yine cemaatlerinin koyun çobanı olarak görülüyor, inanç sahipleri ve inançsızları denetliyorlardı. Kiliseye gitmek, doğal bir görevdi. Okullar ve sosyal yardım, köyün din adamının denetimi altındaydı. En aşağıdaki merci olarak dini ahlâk ve yargıyı sunmaktaydı. Her ne kadar çoğu kez köy meyhanesi ya da soyluların konutlarıyla rekabet etse de, kilise her iki tarafta da köyün merkeziydi. İkametgâhların çeşitli kilise cemaatlerindeki düzeni, kentlerde de yineleniyordu.

Din adamı, çoğunlukla taşra çevrelerindeki tek aydındı. İlahiyat öğrenimi eskisi gibi yine ilk sırada yer aldığından, din adamları eğiti-

min asıl desteğini oluşturuyordu; hukukçular az, hekimler daha da azdı. Sonuncular henüz bugünkü gibi görülmüyordu. İlahiyatçılar orta ve yüksek okullarda öğretmenlik yapıyor, sadece dini sınıfı değil, öğretmen sınıfını da oluşturuyorlardı.

Birçok yapı her iki mezhepte benzer de olsa, Avrupa'nın mezhepleşmesi yine de büyük farklılıklar yaratmıştı. Bu farklılıklar özellikle 17. yüzyılda vurgulanmıştır; ancak mezhepleşme 18. yüzyılda da halk arasında demir atmıştı. "Papacılar" ve "sapkınlar", eskisi gibi yine karşılıklı küçümseme içinde, birbirlerine düşmandı.

Bir arada yaşamak zorunda kaldıkları yerlerde -Almanya, İsviçre ve 1685'e kadar Fransa gibi eşitlik ilkesine dayanan ülkelerde-, örneğin köy kilisesine ikinci bir vaftiz suyu kabı ya da ikinci bir kürsü yerleştirilerek, Protestanların can sıkıcı bir durumla sürekli olarak karşılaşmaması için, Katolik korosunu bir perdeyle cemaat odasından, vaaz salonundan ayırarak, tam zamanında ve düzenli biçimde çan çalarak, mezarlığı ince bir titizlikle ikiye bölerek az çok Hıristiyanca çözümler bulununcaya kadar bir yığın yerel anlaşmazlık ortaya çıkmıştır.

Voltaire 17. yüzyıl Fransa'sındaki durumu şöyle betimlemektedir:

> Krallık Konseyi, köylerde her iki mezhebin uğrunda savaştığı mezarlıklarla ilgili olarak öncelikle Katoliklere ait topraklarda bir Reform Kilisesi yapısı için, okullar için, söz konusu egemenlik sahiplerinin hakları için, cenazeler için, çan sesleri için müzakereler çıkarmalıydı; Protestanlar, davalarını çok ender olarak kazanıyordu.[14]

XIV. Louis, bu duruma, 1685'te Fransız Protestanlığının etki ve heyecan uyandıran kitlesel ilticalarına yol açan Nantes Koruma Fermanı'nı feshederek son vermiştir. Savoia dükleri tarafından Valdoculann* sınır dışı edilmesi de buna paralel olarak gerçekleşmiştir. Mülteciler Protestan komşu ülkelere, özellikle de belirli Alman prensliklerine sığınmıştır; öyle ki Erlangen'da Fransız Protestanlarınm bulunduğu bir semt ve Hessen'da ticari bir yerleşim birimi olan Karlshafen, onlar için kurulmuştu. Landgraf, Karlshafen yakınlarında, *Ge-*

[14] Voltaire, *Le siècle de Louis XIV.*, R. Pomeau (yay. haz.): *Voltaire œuvres historiques*, Paris 1957, s. 1048.

* Valdoculuk: 12. yüzyılda Petrus Waldus'un kurduğu Kalvenci tarikat (ç. n.).

wissenruh (Temiz Vicdan) ve *Göttstreu* (Tanrı'ya İman) adlı iki Valdo köyü kurmuştu. Diğer Valdo yerleşimleri ise Württemberg'de bulunmaktaydı.

Protestanlar 1711'de Polonya'dan sürülmüştü. Heyecan uyandıran son bir sınırdışı edilme olayı ise, 1732'de Salzburg Başpiskoposluğu'nda Lutherci kalan Pinz ve Pongau'da gerçekleşmişti. Yaklaşık olarak 14.000 Salzburglu Protestan, öncelikle Prusya Kralı tarafından Doğu Prusya'ya yerleştirilmişti. Bir kısmı, Hıristiyan Bilgisini İlerletme Cemiyeti'nin çağrısı üzerine, denizaşırı İngiliz sömürgesi Georgia'ya göçmüştü. Elbette Piemonte'de olduğu gibi Fransa'da da her türlü kovuşturmaya rağmen Protestanlar kalmıştı ve bunlar gizliden gizliye "Çöl Kilisesi" ve "Alpler'in İsrail'i" adı altında yeniden örgütleniyordu. Papazları, Bern Kantonu'ndaki Lozan'da yetişmekteydi. Fransa'da yüzyıl ortalarından başlayarak onlara karşı gittikçe daha hoşgörülü davranılır olmuştu; 1781'de II. Joseph ünlü hoşgörü yasasını çıkarmış ve böylece Katolik olmayan bütün gruplar sığınaklarından dışarı çıkmıştı. Bunun hemen ardından Viyana'da da Lutherci bir kilise ve bir Reform Kilisesi kurulmuştu.

İngiltere Krallığı'nm Katolik İrlandalılara yaptığı baskı, Katoliklerin bu kovuşturma dalgalarının bir eşidir. İrlanda, Protestanlaşmaya karşı büyük ölçüde direnmişti. 17. yüzyılda bu direniş giderek daha da sertleşmişti; çünkü İrlanda, İngiltere'deki bütün bu yeniden Katolikleşme çabalarına destek olmaktaydı. 1691'de III. William tarafından vaat edilen inanç özgürlüğü suya düşmüştü. Katolik okullar, Katolik mezhebine göre yapılan dersler ve yurtdışında okula gitmek yasaklanmıştı. Bu hükümler ancak yüzyıl sonuna doğru gevşemeye başlamıştır: 1778'de sadece kullanma hakkının veraset konusu olduğu taşınmaz malların mülkiyetine izin verilmiş, 1783'te Katolik mezhebine göre ibadet hakkı geri verilerek Anglikan mezhebine göre ibadete katılma baskısı kaldırılmıştır. Ancak bu arada ülkenin kuzeydoğusu -Ulster- Protestanlaştırılmış ve böylece adanın geleceği üzerine büyük bir ipotek konmuştu.

Katolik Din Adamları

Latin Amerika'daki büyük sömürgeleriyle İspanya ve Portekiz, bütün İtalyan monarşi ve cumhuriyetleri, Fransa, Eski Avusturya ve Polonya Krallığı, hep birlikte Batı Katolik Kilisesi'ne bağlı ülkeleri oluştu-

ruyorlardı. Alman İmparatorluğu'nda Bavyera Elektör Prensliği, Main ve Ren'deki piskoposluk daireleri ve özellikle de güneydeki birçok küçük hükümdarlık Katolik mezhebindendi. Kantonların büyük bir çoğunluğunun -gerçekte daha küçük ve ekonomik yönden daha güçsüz olanların- hep birlikte Katolik olduğu İsviçre de buna benzer renkli bir görünüm sunuyordu. Bu, Katolik Avrupa'ydı. Burada ilk Hıristiyanlaşmadan bu yana var olan en eski gelenek bilinçli olarak sürdürülmekteydi. Azizlere eskisi gibi yine içtenlikle saygı gösteriliyordu. Benedikten manastırları Ortaçağ kültürünü yansıtıyor, şövalye tarikatlarının şatoları Haçlı Seferleri'ni, Fransisken ve Dominiken manastırlarıysa geç Ortaçağ kentlerindeki sosyal yardım çalışmalarını anımsatıyordu. Gerçekteyse Kapuçin Tarikatı rahipleri köylü halka, Cizvitler de kültürlü insanlara yeni bir soluk getirmiş, romantik ve gotik üsluptaki pek çok kilise yerini barok üsluptaki kiliselere bırakmış ya da en azından üslup bakımından değişime uğramıştı. Bu, Katoliklik doğrultusunda yeni bir yönelimin dış kanıtıydı. Ortaçağ'm sonbaharındaki gevşek, görece özgür ve oldukça renkli dünyanın yerini daha katı, daha tek yönlü bir dünya almıştı. Ancak İskandinavya, Almanya ve İsviçre'nin bir kısmıyla İngiltere'nin tamamı ve bununla birlikte kilisenin "halk psikolojisi" yönünden büyük bir olasılıkla daha farklı olan belirli bir bölümü kaybedilmişti. Fransız Protestanlarına yapılan baskılara rağmen, Protestanların Fransa'da hâlâ varlığını sürdürmesi, böylesine kesin olan Fransız Aydınlanma hareketinde kendini gösteriyor olmalıydı!

İki İskandinav Kralı ve İngiltere ile Prusya Kralları dışında kalan kralların tümü Katolik mezhebindendi. Ancak tam da bu krallar, yönetim yeri hâlâ Roma olan kiliseyi sıkıntıya sokuyordu. Hükümdarlar uzun zamandır istemeyerek Roma'ya itaat ediyordu ve zamanla çeşitli imtiyazlar kazanmayı başarmışlardı. Gerçi Trento Konsili'nde (1563) Papa'ya ve papalık yönetimine eski iktidarı geri verilmeye, piskoposlar da disiplin altına alınmaya çalışılmıştı; her yerde papalık yönetimine karşı oldukça itaatkâr din adamları kullanılıyordu. Ama henüz 17. yüzyılda, öncelikle de Fransa'da, Roma yasalarını halka bildirmeden önce sınama eğilimi belirmişti. 18. yüzyılda Latin monarşileri de giderek bağımsızlaşmaya başlamıştı. Hemen hemen hepsi, papalık yönetimi karşıtı bilinçli bir süreç geçirmişti. Portekiz'de ilk olarak Pombal, İspanya'da Aranda, İki Sicilya Krallığı'nda Tanucci olmak üzere bazı bakanlar özellikle okulları kilisenin elinden almaya, din adamlığı eğitimini denetlemeye ve ayrıca kiliseye ait malları so-

nunda devlet denetimi altına sokmaya çalışıyorlardı. Sonuçta Maria Theresia ile II. Joseph yönetimindeki Avusturya ve geniş bir alana yayılmış olan bağımlı bölgeleri de bundan etkilenmişti. II. Joseph sadece 1781'de hoşgörü yasasını çıkarmakla kalmamış, aynı zamanda gayretli ve itaatkâr piskoposların yardımıyla Katolik Kilisesi'ni devlet kıskacına almaya da çalışmıştı. Söz konusu olan, Protestan prenslerin 250 yıl önce başlattığı ve her şeyden önce "işe yaramayan" manastırların feshedilmesiyle kendini gösteren hareketin yinelenmesinden başka bir şey değildi.

Her ne kadar papalık yönetimi karşıtı bu hareketlerde devletin kiliseyi kıskacına almak istemesi söz konusuysa da, kilisenin geleneksel yapısı dokunulmaz olarak kalmıştı. Buna göre Katolik Kilisesi, bütün yüzyıl boyunca tümüyle bir önceki yüzyıldaki gibi bir görünüm sunmuştu.

Hiçbir tarikata bağlı olmayan Katolik din görevlilerinin en alt basamağında, köylerdeki papazlık ya da papaz yardımcılığı makamında çalışan din adamları bulunmaktaydı. Deyiş yerindeyse bu aşağı tabaka ruhban sınıfı çoğunlukla köy kökenliydi ve işte tam da bu nedenle halka son derece bağlıydı. Eğitimini piskoposluk dairelerinin din adamı yetiştirme merkezinde alıyordu. Birincil görevi hiç değişmeksizin ibadetti, diğer bir deyişle günah çıkarmanın önemli bir rol oynadığı Tanrı yolunu bulmak için dini yol göstermeye bağlı olarak ayin yapmaktı. Latince ayin usulünde yetkinlik, entelektüel eğitimden daha önemliydi ve gerek kültürlü din adamları gerek ruhban sınıfından olmayanlar, bunun eksikliğinden yakınıyordu. Fransız Katoliği Charles Péguy, yüzyılımızın başında bizzat şöyle demişti: "Yahudiler üç bin yıldan bu yana, Protestanlar dört yüz yıldan bu yana okuyorlar, bense ancak büyükannemden bu yana." Bu acı saptama, köylü halk ve kentlerdeki alt tabakalar için de geçerlidir. Yüksek ruhban sınıfındaysa durum daha farklıdır.

Yüksek ruhban sınıfı -piskoposlar, piskoposluk sarayındaki ya da kentlerin kilise vakıflarındaki, kentlerde merkez kiliselerdeki ya da hükümdarlık sarayındaki din adamları- daha iyi bir düzeyde olmak zorundaydı. Bu yüzyıl kültürlü ve akıllı *abbé*'lerle* doluydu; Fransız, İspanyol ve İtalyan literatürünün önemli bir bölümü din adamlarm-

* *abbé* (Fr.): Tam örgütlü bir manastırın başpapazı; başkeşiş (ç. n.).

ca yazılmıştı. Örneğin Abbé Nollet, Paris'teki en iyi fizik öğretmeni sayılıyordu. Abbé Mably, Fransız Devrimi'ni hazırlayan dönemde büyük bir önem taşımış olması gereken devlet ve ahlâk felsefesine ilişkin eserleri kaleme almıştı. Bu kültürlü ruhban sınıfı, kentli burjuva sınıfı ve soylulardan oluşmaktaydı. Buna ek olarak Almanya'da piskoposluk daireleri, hâlâ ruhani ve dünyevi egemenliğin çifte karakterini taşıyordu. Piskoposluğun ruhani daireleri içinde -ve bazen de buranın dışında-, eski zamanlardan bu yana Mainz, Köln ve Trier elektör başpiskoposlarında görüldüğü üzere, ayrıca Lüttich, Münster, Würzburg, Bamberg ve Salzburg'da, orta derecedeki bir Alman prensliğinin, örneğin Kurpfalz ya da Württemberg'in niteliğine sahip olan hükümdarlara özgü bir egemenliği ellerinde bulunduruyorlardı. Örneğin Salzburg Başpiskoposu Viyana'ya gittiğinde, hükümdarlara özgü bir egemenliğin ihtişamıyla yolculuk etmekteydi. "Yanında sadece kişisel hizmetkârları değil, aynı zamanda mabeyincileri, saray danışmanı ile dini konulardaki danışmanı da bulunuyordu; ayrıca kendi mutfak ekibi ve tatlıcısı da unutulmamalıdır. Bunun dışında küçük bir müzik grubu da maiyetine dahildi."[15]

Viyana'daki papalık elçisi -Jansenci inanca bağlı Domenico Passionei-, bir zamanlar Viyana'da "*Episcopi Germaniae non sunt episcopi, sunt Domini*" (Alman piskoposları piskopos değil prenstir), demişti. Bu sözler, Konstanz Kardinali ve Başpiskoposu Franz Konrad Kasimir von Rodt-Bussmannshausen'ın, kendi köylerinden birine bağlı olan bir din görevlisinin yaptığı aşağıdaki betimlemeye uymaktadır:

> Bu yüksek rütbeli din adamı, ahlâkın geniş bilgililiği ve kutsallığıyla olduğundan ziyade yüksek makamı, doğuştan kibirsizliği ve iri gövdesiyle saygınlık kazanmıştı ... Kendinden öncekiler gibi o da piskoposluk dairesini, ziyareti hiç de alışılmışın dışında olmayan piskopos yardımcısının şahsında denetliyordu ... Körü körüne bir saygı duyduğu Cizvitlerin çoğunlukla kendisini yönetmelerine ve kendisine yol göstermelerine izin veriyordu, öyle ki bu tarikatın feshedilmesine ilişkin mühürlü belge ona takdim edildiği için, Roma'dan nasıl kaba bir ihtar almışsa, sofrada da ikinci kez aynı şekilde bir köşeye atılmıştı. Görülmemiş bir av meraklısıydı: Çok sayıda avcıya ve av köpeğine

[15] V. Braunbehrens, *Mozart in Wien*, Münih 1986/2, s. 12.

bakıyor, arka tarafına avlanmış bir geyiğin bağlandığı bir fayton, Konstanz kentinin caddelerinden ve aç vatandaşlarının arasından geçerek zaferle piskoposluk merkezi Meersburg'a gidiyordu ... Astlarına papalığa özgü terle sırılsıklam olduğunu gösterseydi ve yoksullar da onun hükümdarlara özgü gösterişinin kurumundansa gereğinden çok olan gelirini elde etselerdi, hatırası ne olağanüstü olurdu.[16]

Gerçekte burada taslağı çizilen papalık idealine yaklaşan piskoposlar da vardı. XVI. Louis'ye kafa tutan ve Katolik bir reform hareketinin dışında bulunan Fransız piskopos Fénelon, burada hepsi için örnektir. Münster Papaz Genel Vekili Franz Friedrich Wilhelm von Fürstenberg ya da Mainz Elektörü ve Başpiskoposu Emmerich Joseph von Breidbach-Dürresheim gibi kendilerini tebaasının daha iyi bir duruma gelmesine istekle adayan ya da bağlı bulundukları piskoposluk dairelerinin dini düzeyinin ilerlemesi için çok şey yapan piskoposlar vardı. Dini olmayan hükümdarlıklarla karşılaştırıldığında, dini olanların durumu genel olarak hiç de kötü değildi.

Ancak "... *sunt domini*" sözü, sadece Alman piskoposları için geçerli değildi. Gerçi örneğin Fransız piskoposları siyasi egemenliğe sahip değildi; ama yine de 1786'da zamanın en ünlü mücevher parçasının Kraliçe Marie-Antoniette için alınması ve ona armağan edilmesi yüzünden Fransa'nın en utanç verici saray skandallarmdan biri olan Gerdanlık Skandalı'nın gerçekleşmesine yol açan süs meraklısı Strasburg Piskoposu Prens-Kardinal Louis Réne de Rohan gibi büyük efendiler de çıkabiliyordu. Böylesi din adamlarının yaşamlarının temeli, Fransız Devrimi'nin, sonunda 1793-94'te kilise ve Hıristiyanlığı feshederek giderdiği öfkeydi.

Yüksek ruhban sınıfına mensup bu din adamları, düpedüz, rastlantının dini bir kılığa soktuğu, tıpkı kardeşleri ve kuzenleri gibi sosyal sınıflarına uygun bir yaşam sürmek isteyen ve kiliseye özgü sorumluluklarıyla çoğu kez zerre kadar ilgilenmeyen soylulardı. Kiliseye ait yüksek makamlar, belirli ailelerin arpalıklarına dönüşmüştü. Çok sayıdaki çocuklarının gereksinimlerini buradan karşılıyor ve aile siyasetine ilişkin etkilerini burada genişletiyorlardı.

[16] U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 38.

Önceleri piskoposluk dairesinin yönetimi için düşünülen; ama şimdi iyi gelirli asıl arpalıkları oluşturan din danışmanlığına giriş için 17. yüzyıldan bu yana, imparatorlukta artık sadece dört soylu atanın, yani büyükanne ve büyükbabaların soyluluğunun eski ve basit usulle tescil edilmesi istenmiyordu; aksine bu, 16 ataya, yani büyükanne ve büyükbabaların anne ve babalarına kadar ve ara sıra da 32 ataya kadar çıkıyordu. Bazı başpiskoposların aile geleneğini bilmesi, başarı sağlıyordu.

Hiçbir tarikata bağlı olmayan din görevlilerine karşılık bir de, manastırlarda çoğu kez soylu başrahip ve başrahibeleriyle -Almanya'da sıklıkla imparatorluğun belirlediği sınıfsal derecelere göre- değişik tarikatlara özgü kuralların daha katı biçimlerinden, değişik gelenek ve sosyal değerlerden gelen, değişik kökenli keşiş ve rahibeleriyle tarikata bağlı din görevlileri vardı. Karşı Reform'la birlikte manastırların eski yapısı üzerine, Kapuçin manastırları ve Cizvit kurallarının sıkı örülü ağı atılmıştı. Bunların yanı sıra öncelikle Katolik inançlarına göre belirlenmiş barok üsluptaki doğru yolun sıkı disiplinine hizmet eden Salezyon Tarikatı rahibeleri, Kapuçin Tarikatı rahibeleri, Eudesçiler, vb. daha yeni tarikatlar da vardı. Üyelerinin üçüncü ve o kadar da bağlayıcı olmayan bir kurala göre yaşadığı ruhban olmayan Tersiyer Tarikatı'nın kendinden geçme ayinleriyle bazı soyluların şatosunda bulunan işkence aletleri, içsel dindarlığın, öncelikle kadınlarda olmak üzere, 18. yüzyılda henüz ölmediğini göstermektedir. Kadınlar için basit bir eğitimi Azize Ursula Tarikatı vermekteydi. Köy kökenli, kaba Kapuçin Tarikatı rahipleri, eskisi gibi yine taşralı çevrelerde ya da kentli alt tabakalarda sade ve hâlâ bağlı bir biçimde hiçbir tarikata mensup olmayan din görevlileri için uygun yardım olarak faaliyet gösteriyorlardı. Ancak hâlâ orta ve yüksekokulları yöneten zarif ve kültürlü Cizvitlerin elinden, güvenle sahip oldukları zemin bu yüzyılda alınmıştır; Papa 1773'te tarikatın, zaten bazı devletlerde de gerçekleştiği üzere, feshedilmesini kararlaştırmıştı. Hiç kuşkusuz bu, Katolik devletlerde Aydınlanma'nın geçici zaferi anlamına gelmekteydi. Bir Papa'ya -istemlerine karşı olsa da- papalık yönetimine verdiği desteği çekmesi için Katolik hükümdarlar tarafından baskı yapılabilmesi, bu yüzyılda papaların konumunun ne denli güçsüzleştiğini göstermektedir. Soylu ailelerden gelen bu sekiz İtalyan, papalık yönetimi karşıtı hareketlere boşu boşuna karşı koymaya çalışmıştır. Krallar onlarla saygılı bir ilişki içine giriyor; ancak papalık yönetimi karşıtı bakanlarının kendilerine önerdiği şeyi yapıyorlardı. Bir tek

XIV. Benedictus'un (1740-1758) dışında olmak üzere papalar, edebi-bilimsel dünya tarafından da pek ciddiye alınmıyordu. Papa, kendisine kilise devleti adını veren ve hükümdarı da kiliseye ait en yüksek unvanı taşıyan, kötü yönetilen, köhnemiş bir dini prenslikteki İtalyan bir prensten başka bir şey değildi. Napolyon önce ihtiyar Papa VI. Pius'u, ardından da halefi VII. Pius'u cezalandırmaksızm Roma'dan sürdürdüğünde ve onlar da sürgüne gönderilen tutuklular gibi davranabildiğinde, papalık en alt seviyeye ulaşmıştı.

Protestan Din Adamları

Yapısal olarak dışarıya kapalı Katolikliğin karşısında üç ana mezhep grubuna ayrılan farklı, Protestan bir dünya bulunuyordu. Lutherci grup birçok Alman prensliği ile imparatorluk kentini, özellikle de daha büyük ülkeler olarak topluca Prusya Krallığı'nı, Saksonya ve Hannover Elektör Prenslikleri ile Württemberg Dükalığı'nı; ardından iki kuzey krallığı olan Norveç'le Danimarka'yı ve Finlandiya'yla İsveç'i ve son olarak da Rusya tarafından yönetilen Baltık Bölgesi'ni, Estonya, Livanya ve Kurzeme'yi kuşatmaktaydı. Buna ek olarak Fransa'nın egemenliği altındaki Alsace ve Macaristan Krallığı'ndaki azınlıklar da vardı.

İsviçre'nin büyük çoğunluğu, Cenevre Cumhuriyeti ile Felemenk Cumhuriyeti -ve onunla birlikte sömürgeleri, özellikle de Güney Afrika- Reformcu gruptan, diğer bir deyişle Zwinglici-Kalvenci mezheptendi. Bunlara Kurpfalz ve Hessen-Nassau gibi bazı Batı Alman prenslikleri ve ayrıca İskoçya Krallığı'nda çoğunluğu, İngiltere'deyse azınlığı oluşturan Presbiteryenler de katılmaktaydı. Fransız Protestanlığının geri kalan bölümü Fransa'da, özellikle de Güney Fransa'da bulunmaktaydı. Piemonte'deki bazı Alp vadilerinde barınmaya devam eden Valdoculara 18. yüzyılda devlet tarafından tahammül gösteriliyordu. Vaktiyle Osmanlı egemenliğindeki Macaristan'da nüfusun çoğu Kalvenciydi. Bu mezhep grubunda reformdan geçmiş devlet diniyle bağımsız devletler ve Reformcuların azınlık durumunu aldığı devletler birbirini dengelemekteydi. Göç nedeniyle Kuzey Amerika'daki yerleşimlerin büyük bir bölümü Kalvencilikten etkilenmişti; bununla birlikte Kalvenciler sadece bazı yerlerde -özellikle Massachusetts'te- her şeyi tek başlarına belirliyordu.

Devlet kilisesinin üçüncü grubunu -İngiltere'de devlet kilisesi, İrlanda'da gerçekte çok güç durumda, İskoçya'daysa azınlıkta olan-

Anglikanlar oluşturmaktaydı. Anglikanlara elbette İngiliz sömürgelerinde de rastlanmaktaydı. Bilindiği üzere Reform, devlet kiliselerinde yer almayan daha radikal Reformcu gruplarının küçük parçalara ayrılmasına yol açmıştı. Bazı ülkelerde -örneğin İsviçre'de- hâlâ Anabaptistler* vardı; bununla birlikte belirli aralıklarla kovuşturulmaktaydılar. Sadece Felemenk Cumhuriyeti ile İngiltere'de böylesi *mezheplere*, o da yavaş yavaş olmak üzere, tahammül gelişmişti. Avrupa'nın geri kalanında böyle bir şey olanaklı değilse de, devletten bağımsız kiliselerin Amerikan sistemine giderek damgasını vurduğu İngiliz sömürgelerinde olasıydı. Her ne kadar bunlar din ve toplum tarihinde önemli bir yer tutsa da, 18. yüzyıl Avrupa'sında henüz toplumla bütünleşmemiş küçük gruplardı. 19. yüzyılın geç dönemlerine kadar toplumsal olarak sadece devlet kilisesi geçerliydi ve burada da yalnızca üç olasılık vardı: Lutherci, Reformcu ya da Anglikan.

Her ne kadar Reform döneminde ve özellikle de bağnaz 17. yüzyılda bu üç grup arasındaki dogmatik farklılıklar vurgulanmış ve Romalı ortak düşmandan olduğu gibi karşılıklı olarak birbirinden nefret edilmiş olsa da, bu üç grup bazı noktalarda benzeşmektedir.

Bu gruplar ulusal kilise biçiminde örgütlenmişti. Söz konusu devletler -cumhuriyet ya da prenslik olması o kadar da önemli değil- ve Hıristiyan hükümet makamları olarak söz konusu hükümet makamları, aynı zamanda kiliseye karşı da sorumluydu. Katolik Kilisesi'nin devlete karşı özgürlüğü, papalarının bağımsızlığı böylece ortadan kalkmış oluyordu. Din adamları artık devlet görevlilerinin bir parçası, hükümet makamlarının bir uzantısıydı. Hükümdarlığa ilişkin kararnameler, şimdi kilise kürsüsünden duyuruluyordu. Din adamları elbette özel bir statüye, devlet içinde büyük bir sorumluluk ve etkiye sahipti.

Papazlar çok büyük ayırıcı özellikleri olan bir zümreydi. Örgütlenmişlerdi ve kendilerine ait bir yönetime sahiptiler. Piskoposluğa özgü Katolik düzen, Anglikanlıkta da sürdürülmekteydi. Luthercilerde Protestan başpapazlarla yönetim dairelerini, Reformcularda da başpapazlarla (*antistes*) kent papazları meclislerini, bazı ülkelerde de -açıkça belirtmek gerekirse, örneğin Graubünden Cumhuriyeti ile Neuenburg (Neuchâtel) Prensliği'nde- zümre kurulu olarak bütün

* Anabaptistler: 16. yüzyılda, küçük çocuklara uygulanan vaftizin her türlü kutsayıcı değerini yadsıyan ve din bilincine varmış yetişkinlerin yeniden vaftiz edilmeleri (genellikle de suya sokularak) gerektiğini ileri süren Hıristiyanlara ve tarikatlarına verilen ad (ç. n.).

papazların oluşturduğu ruhani meclisleri görmekteyiz. Manastırlar ve benzeri kurumlar ortadan kalktığı, böylece din adamlarının sayısı da etkili bir biçimde azaldığı için, bütün sorumluluk tek başına papazların omzuna binmişti. Görevleri vaaz vermek, diğer bir deyişle Kutsal Metinler'in tefsiri şeklinde olmak üzere metin açıklamaktı. Zorunlu kateşizm* dersleri, ilköğretim okullarının sıkılaştırılmasına yol açmıştı; aynı zamanda bu dersler okur-yazar olmamaya karşı 200 yıldan bu yana sürdürülen savaşın da bir parçasıydı. Yoksullara yapılan -sadece *layık olan yoksullara*- ve yeniden düzenlenen yardımla yeni bir iş ahlâkına uyulmaktaydı. Eski dini mahkemeler, Reform'la birlikte her papazlık bölgesindeki ahlâk mahkemesinin özel biçimini almıştı. Ruhban sınıfından olmayanlar yoğun bir şekilde buraya başvururdu; çünkü bu mahkemeler, cemaatin ileri gelenlerinden oluşuyordu ve papaz ise burada sadece üye olarak bulunuyordu. Tüm sistem, entelektüel öğretime ve özel amaçlı eğitime uygun duruma getirilmişti. Pedagojik itkileriyle birlikte bütün bunlar 18. yüzyılda zahmetsizce yapılabiliyor ve pekiştirilebiliyordu.

Katoliklerde olduğu gibi, öğretmenlik yine din adamlarının elindeydi; ancak Protestanlar, devlete ait okul sisteminde uluslararası ölçekte izi sürülen Cizvitlerden daha güçlü bir şekilde yerleşmişti.

Eğitimde ağırlık Latin, Yunan ve İbrani filolojilerinde, diğer bir deyişle Kitabı Mukaddes dillerindeydi. Liturji** büyük ölçüde azaldığından, bilimsel öğrenim için daha fazla enerji harcanabiliyordu. Katolik eğitimle birlikte genel, hümanist bir temel kalmıştı.

Din adamlarının 16. yüzyılda kısmen hâlâ köy olan sosyal kökeni, giderek kentleşmeye ve burjuvalaşmaya başlamıştı. Din mesleği, zanaatkârların küçük burjuvalıktan terfi ettiği bir meslekti. Kısa bir süre sonra gerçek papazlık hanedanları oluşmuştu. Protestan ruhban sınıfı, bulunduğu memleketin bilgili yüksek tabakasıydı. İlahiyatçılar sadece din adamı olarak değil, aynı zamanda aydın olarak da saygı görüyordu. Katolik geçmişinden ötürü ihtiyatlı olarak sürdürülen dini makamlar, az çok yeterli bir geçim ve entelektüel çalışma için de yeterli boş zaman sağlıyordu.

* Kateşizm: Yunanca'da öğretmek anlamına gelen *katekhein*'den; Hıristiyanlıkta gençleri bilgilendirmek, kiliseye yeni üye kazanmak ve katekümenleri (Hıristiyanlık eğitimi gören vaftiz adayları) vaftize hazırlamak amacıyla sorular ve yanıtlar biçiminde düzenlenmiş inanç ve ibadet kılavuzu (ç.n.).

** liturji: Dini törenlerde usul ve sıra (ç.n.).

Protestan kiliseleri -Karşı Reform'un Katolik din adamları için daha da artırdığı- evlenme yasağı baskısını bilinçli olarak ortadan kaldırdığından, yeni bir sosyal kurum olan "Protestan papaz konutu"nu, diğer bir deyişle burjuva tarzının 16. yüzyılda bir yenilik olarak gelişen, 17. yüzyılda sağlamlaşan ve 18. yüzyılda da en parlak dönemini yaşayan bir örnek aileyi, yani papaz eşi ve papaz çocuklarıyla papaz ailesini yaratmıştı. Burada özellikle kadın için yeni bir konum yaratılmıştı; çünkü kadının, papazlık cemaati içinde dünyevi erdemlerin örneğini oluşturması gerekiyordu. Çoğu kez kendisi de bir papaz konutundan gelen papaz eşi, dengi bir eş olmalıydı. Her zaman birkaç yüz kişi başına, bir sürü çocuğuyla bir papaz ailesi düşüyordu. Bu çocuklardan en azından biri, çoğunlukla yine papazlık mesleğini seçiyordu; kız çocuklarıysa papazlarla evlenebilirlerdi. Daha önce adı geçen papazlık hanedanları, bütün Protestan memleketler için tipik bir olgudur. Yaşam tarzı ülkeden ülkeye farklılaşmaktaydı. İngiltere'de Anglikan din adamları, çoğunlukla *gentry* ile kaynaşmıştı. Fransa'da 1695'te tasfiye edilen Protestan papazlık zümresi, büyük burjuva görünümüne sahipti. İsviçre'de ise bu yapı, özellikle başkent çevreleri ve kentin ileri gelenleriyle kurulan rastlantısal ilişkilerle kentsel-burjuva çevrelere dayanıyordu. Resmi görevli tipine Lutherci eğilimdekilerin daha yakın olduğu ve sadece rastlantısal olarak soylularla evlenseler de saray vaizleriyle Protestan başpapazlarının soylularla toplumsal bağlantı içinde bulunduğu Almanya ve İskandinavya'da da benzer bir durum yaşanıyordu.

Uzak ülkelerde açlık çeken papazlık görev bölgelerinin bulunduğu ve papaz vekilliği döneminin, soyluların yanında ya da Latince'nin ana ders olarak okutulduğu okullarda çoğu kez sade ve eziyetli bir çömezlikle uzun, sıkıntılı bir yol olduğu da elbette unutulmamalıdır. Tanrı'nın sözüne dayandırılan bağımsızlığı güçlü biçimde savunmaktansa, yöneticilere boyun eğilmesine şaşmamak gerek.

İster Cornwall ve Yorkshire arasındaki bir kontlukta ister İsveç'teki Dalerne'de, ister Brandenburg sınır beyliğinde ister Württemberg Dükalığı'nda, ister Vaadt'taki Jura Dağları'nda ister Graubünden Engadin'inde olsun; ister İngiliz ister İsveçli, ister Kuzey Almanyalı ister Suebyalı, ister Fransız ister Raetia-Roman olsun, sonunda her yerde Vossens'ın *Luisse*'inde idil tarzında yüceltilen ya da Goldsmith'in nezaketle espri konusu yapılan *The Vicar of Wakefield*'da (Wakefield Papazı) aynı papaz konutu tipine rastlanır.

4. Kentli Orta Sınıf

Cumhuriyette ve Monarşide Orta Sınıf

"Üçüncü sınıf"* kavramından insanlığın geri kalanı, diğer bir deyişle çoğunluk anlaşılmaktadır. Ancak üçüncü sınıf, uzun zaman önce bölümlenmişti; kentlerde etkin olan burjuvalar ve toprağı işleyen köylüler, en azından ilk bakışta ayırt edilebiliyorlardı.

Jerzy Wojtowicz, 18. yüzyılda kentler hakkındaki kitabında şöyle demektedir:

> Avrupa'da Aydınlanma çağının kentleri, 18. yüzyılın ilk yarısında bile hâlâ görülen savaşlar, salgın hastalıklar ve kıtlıklar döneminden sonra hızlı bir ilerleme evresine girmişti. Yeni sanayi kollarının oluşumu, köylerden gelen büyük insan kitlelerinin akını, siyasi yaşamın ve ticaretin gelişimi - bütün bunlar, kentlerin gelişimini teşvik ediyordu; en uç noktasında, 800 ila 900 bin nüfuslu Londra'nın bulunduğu İngiliz kentleri, en hızlı gelişimi gösteriyordu. Devrimden önce Fransa'da 1175 kent vardı; bunlardan 60'ının nüfusu 10 binden fazlaydı. En büyük kent, 600 binlik nüfusuyla Paris'ti. 160 binlik nüfusuyla Madrid ve Lizbon, İber Yarımadası'ndaki en büyük kentlerdi. Bunun dışında Büyük Sejm dönemindeki Varşova ile Berlin, Viyana ve Amsterdam Avrupa'nın en büyük kentlerindendi.

Orta sınıf, daha 12. ve 13. yüzyıllarda, soyluların ve din adamlarının hesaba katmaları gereken ekonomik ve siyasi bir etmen durumuna gelmişti. Alman *Reichstag*'ında kentlilere ait koltuklar ya da İngiliz Avam Kamarası'ndaki *borough*'ların** vekilliği gibi, monarşilerin

* üçüncü sınıf: Ortaçağ boyunca sırasıyla üç önemli sınıf vardı: Soylular, din adamları ve kentliler. Kentliler, üçüncü sınıfı oluşturmaktaydı. Sıralamada kentlilerden sonra gelen "dördüncü sınıf" ise Fransız Devrimi'yle ortaya çıkmış olup işçi ve köylüleri temsil etmektedir. (ç.n.).

** *borough:* Büyük Britanya'da, özel ayrıcalıklar tanınmış tüzel kimliği olan kasaba ya da parlamentoya temsilci seçme hakkı olan ilçe. Ortaçağ'da bir beratla ayrıcalık, özerklik ve daha sonra tüzel kimlik tanınmış kent merkezlerine *borough* adı verilirdi. 16. yüzyıldan sonra yerel yönetim birimleri olarak önemleri azalan *borough*'lar, seçim bölgesi olarak yeni bir önem kazanmıştır. 1835'te ise belediye reformuyla İngiltere'deki *borough*'ların yapısında bir örneklik sağlanmış, böylece *borough*'lar çağdaş yerel yönetim birimlerine dönüşmüştür (ç. n.).

parlamentolarında hâlâ varlığını koruyan sağlam, kentli temsilciliklerin kökeni geç Ortaçağ'dı. Kentler, Avrupa'nın sadece küçük bir kısmında bağımsız cumhuriyetlere dönüşebilmişti. 15. yüzyılda kentsel ve kırsal toplulukların birliğinden dini ve siyasi amaçlı konfederasyonlar ve 16. yüzyılın sonunda da Felemenk Birleşik Cumhuriyeti oluşmuştur. İtalyan kent hareketinden geriye şehir devleti olarak Venedik, Ceneviz, Lucca ve San Marino kalmış, Ragusa 1718'de Osmanlılara vergi ödemeyi bırakmıştır. Avrupa'nın geri kalan kentleriyse, bir monarşinin maiyetinde bulunuyordu. En bağımsız olanları, Alman imparatorluk kentleriydi. 1803'te hâlâ elli kent sayılmaktaydı. Frankfurt, Nürnberg, Augsburg ve öncelikle de Hansa* Birliği'ni oluşturan üç kent, Bremen, Hamburg ve Lübeck, hâlâ önemliydi. Sonralarıysa bu kentler, Schwabish-Hall gibi en azından hâlâ gerçek bir devlet toprağına sahip olan ya da Federsee'deki deyiş yerindeyse köyleşmiş Buchau gibi kentlerin karşısında önem kaybetmiştir. Örnek olarak burada el almak istediğimiz Konstanz Gölü kıyısındaki Lindau gibi bir kent, orta dereceli ve hâlâ oldukça güçlü bir konumda bulunmaktadır. Avusturyalı devlet adamı Kont Karl von Zinzendorf'un 1764'te bu kent hakkında kaleme aldığı betimlemeyi okuyalım:

> Özgür imparatorluk kenti Lindau, göldeki en iyi limana sahiptir. Lindau, Konstanz Gölü'ndeki iki ada üzerinde bulunmaktadır. Nüfusun çoğu Protestandır; bununla birlikte burada, değerli kadınlarımız için Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun prensesi olan manastır başrahibesi ile yetiştirme yurdundan olanlarla evlenebilen 12 soylu kadın kilise hukuku uzmanından oluşan Katolik, bağımsız, dindışı, aracısız bir kız yetiştirme yurdu vardır.
>
> Kentte 500 yurttaş ile birkaç yüz binden oluşan bir nüfus hesap edilmektedir.
>
> Lindau, Reichstag'da Schwaben grubunun imparatorluk kentleri arasında on beşinci, Schwaben çevrelerindeki imparatorluk kentleri arasındaysa on ikinci sırayı almaktadır.
>
> Lindau imparatorluk kentinin görülmeye değer yerleri vardır... Burada yüksek ve aşağı kent yönetimine bağlı üç köy ile daha küçük köyler ve şatolar bulunmaktadır; daha başka yerlerle birlikte dördün-

* Hansa: "Birlik", "grup" anlamına gelen erken dönem Yukarı Almanya'da kullanılan Almanca bir sözcük; Ortaçağ'da Almanya, İngiltere ve Fransa'nın kuzeyinde kurulan tüccarlar birliği (ç.n.).

cü köyün üzerindeyse, kentin sadece aşağı yönetiminin otoritesi bulunmaktadır.

Hermann Heimpel, kendi çocukluğundan hareketle bu küçük cumhuriyetin olağanüstülüğünü şu sözlerle yazıya dökmüştür.

> Lindau küçük bir kentti; bununla birlikte kardeşi olan imparatorluk kentleri gibi ruhsuzlaşmış ve körelmiş bir küçük kent de değildi. Göl ona genişliğini, esenliğini, sınırındaki ve dağ geçitlerinin eteklerindeki durumunu ve tarihini sağlıyordu. Yabancıların trafiği, tahıl ticaretinin zararını karşılıyordu. Lindaululular yabancıları sevmediklerini belli etseler de, onlarla birlikte yaşıyorlardı. Ziyaretler çok olurdu, ikram ise zengindi. İnsanlar kendilerini konuklarına adar, işlerini sabahın erken saatlerinde tamamlar ve bayramlarını öğleden sonra kutlarlardı. Zengin ve neşeliydiler; Pfander ve Gebhardsberg'de bol bol ama ölçülü şarap içerlerdi...

Bu betimleme tümüyle, Lindau'nun henüz bir imparatorluk kenti olduğu ve Bavyera hükümdarına bağlı olmadığı zamanlara denk düşmektedir.

Buradaki mütevazılığı kavrayabilmek için, imparatorluk kenti Lindau'yu, ona 20 kilometre uzaklıkta olan bir sonraki imparatorluk kenti Buchhorn'la karşılaştırabiliriz. Zinzendorf burayı şöyle betimlemektedir:

> Halkı Katolik Kilisesi'ne bağlı olan Buchhorn, Konstanz Gölü kıyısında özgür bir imparatorluk kentidir. Yaklaşık 60 yurttaşı vardır. Halkı, bütün Schwaben'daki en saf halk sayılmaktadır; arkalarından Meissen'li Schilda gibi şıllık denmektedir. Kent çok yoksuldur; ancak Bavyera tuzunun satışı onlara bir parça kazanç sağlamaktadır.

1803'te imparatorluk zümresinin tasfiyesinden sonra bu imparatorluk kentinin, krallığa ait Württemberg'deki Friedrichshafen'la birleşmesinde şaşılacak bir şey yoktur!

İngiliz *borough*'ları, imparatorluk kentlerine benzer bağımsız bir konuma sahipti. Burada da büyük bir eşitsizlik görülmekteydi. Londra, dünya kentiydi ve parlamentoya egemen olabiliyordu. Değerli katedral kentleri, en azından hâlâ bölgesel merkez olma özelliğini koruyorlardı. Ancak tümüyle köyleşmiş olan ya da eski devlet toprakla-

rında -örn.eğin bir çayırda ya da faaliyette olmayan bir tuz ocağında- hâlâ parlamento üyesi atama yetkisi bulunan ancak artık var olmayan kentler de vardı. 1835'teki Reform Yasası'yla birlikte bu "kokuşmuş *borough*'lar"ın sonu gelmiş ve uzun zamandır ilerleme gösteren yeni kentler -örneğin Birmingham gibi- parlamentoda yer alabilmişlerdi.

Diğer kentler sarayın egemen olduğu başkentler, krallığa ait memuriyetleriyle yönetim merkezleri, garnizon kentleri, ticaret metropolleri, bölgesel papaz merkezleri ya da geçip gitmiş bir ihtişamın içinde neşelenilen küçük, uyuyakalmış taşra kentçikleriydi. Elbette bunlar, hâlâ kendilerine ait bir kent yönetimine sahipti. Bununla birlikte örneğin Fransa'da 1680'den bu yana kent yöneticileri kent konseyleri tarafından değil, merkezi yönetim tarafından atanmaktaydı. Bu kentlerde önemli olan her şey, artık yerel yurttaşların kentle ilgili kararlarına bağlı değildi. Buralarda yurttaş olmakla gerçek anlamda gurur duyulmuyor, bundan gerçek bir tat alınmıyordu; çünkü cumhuriyet o eski büyüklük duygusuna, tarih bilincine sahip değildi ve soylular dünyası tarafından da çepeçevre sarılmıştı.

İster cumhuriyet ister bağımlı kent olsun, nüfusun işleri ve sosyal bileşimler benzerdi. Yurttaşlar hâlâ, vaktiyle kentlere damgasını vuran geleneksel zanaatlarla uğraşıyordu. Durum ve koşullara göre ticaret, değişik derecelerde önem taşıyabiliyor ve zanaattan ticari özelliklerle birlikte sanayiye dönüşerek gelişme gösterebiliyordu. Yurttaşların bir kısmı, çoğunlukla da ek görevde olmak üzere, kent yönetiminde görevliydi. Yurttaşların hiç de önemsiz sayılmayacak bir kısmını oluşturan din adamlarının sayısı, Zürih'te nüfusun altıda birine ulaşmaktaydı. Daha büyük kentler, birden fazla kiliseye sahipti; Katolik Kilisesi, olağan manastırlar üzerinde hak sahibiydi: Fransisken, Kapuçin, Dominiken, Yoksul Claris, Azize Ursula manastırları ile Cizvitler Kurulu üzerinde. Sonuncusu, Protestan kentlerinde Latince'nin ana ders olarak okutulduğu okulların yerini tutmaktaydı. Bazı kentler, bir üniversitenin ya da bir yüksekokulun merkeziydi. Böylece ruhban sınıfının yanı sıra ilahiyatçılar, hukukçular ve birkaç hekimden oluşan bir öğretmenler sınıfı ortaya çıkmıştı. Avukatlar ve eczacılar, daha büyük kentlerin akademik karakterini tamamlıyorlardı. Burjuvalar iyi bir öğrenim sayesinde belirli bir kültüre sahipti. Çok kitap okunuyordu; dini doğa açıklamaları, ahlâk öğretisi ve de tüm dünyadan ilginç olaylar üzerine kitaplar tercih ediliyordu. Siyasi görüşler, aynı zamanda tarihe duyulan ilginin de çoğalmasına neden olmaktaydı. Yönetimin çekip çevrildiği küçük ya da daha büyük bir

devlet arazisi, genellikle kente aitti. Venedik, çok üstün olmak üzere en büyük devlet arazisine sahipti; Como Gölü'nden Friuli'ye kadar uzanan bir *anakarayı*, Adriyatik Denizi sahilini ve Batı Yunanistan açıklarındaki İyon Adaları'yla, Ceneviz, Ligurya sahillerini elinde bulunduruyordu. Lucca, orta büyüklükteki bir art bölgenin sahibiydi. Hall, Nürnberg, Rothenburg, Ulm ve Rottweil, orta büyüklükteki bir İsviçre Kantonu'nun hacmindeydi. Cenevre'nin kapılarından İsviçre'nin ortasına kadar Bern, Alpler'in en büyük şehir devletiydi. Cumhuriyet armasında, Bern Ayısı'nın tepesinde bir taç vardı ve belediye başkanına da bir taht verilmişti. Bern'in devlet arazisi, yaklaşık olarak Württemberg Dükalığı kadardı.

14. ve 15. yüzyılların demokratik yaklaşımlarından -lonca hareketinden- çoğunlukla geriye sadece bir yansıma kalmıştı. Gerçi lonca başkanları çoğu kez hâlâ yönetimde bulunuyordu ama, asıl iktidar, genellikle soylulara özgü bir yaşam süren ve çoğunlukla küçük çiftlikleri olan toprak sahibi kent ileri gelenlerine ya da ekonomik yönden oluşturdukları kilit mevkileriyle ticaret adamlarına ait oligarşinin elindeydi. Kentlerin tarihi içsel hareketlerle, loncaların tepkileriyle, tüccarlara karşı zanaatkârlarla ve belediye meclisinde görev yapan kent ileri gelenlerine karşı tüccarlarla doludur. Bütün yüzyıl boyunca bu savaş, en sert biçimde, sanayileşmiş kentin büyük girişimcilerinin, kent yönetiminde bulunan eski ailelere başkaldırdığı ve işçilerin de savaşa katıldığı Cenevre Cumhuriyeti'nde yapılmıştır. "Cenevre yurttaşı" Rousseau uğruna yapılan ideolojik tartışma, bu yerel anlaşmazlığın genel karakterini belirlemektedir. Kent ileri gelenleri, kimi başarılardan sonra 1782 Fransa, Savoia ve Bern monarşi ve aristokrasilerinin birleşik, silahlı bir müdahalesiyle yeniden haklarını kazanmıştır. Felemenk Cumhuriyeti gibi Cenevre de Paris Devrimi'nin provasıdır; ama karşı devrimin zaferiyle sonuçlanmıştır.

Ayrıca yurttaşlar, hiçbir şekilde kentin tüm halkından oluşmuyordu. 16. yüzyılda yurttaşlık hakları kapatılmaya ve yeni kabuller de pek yapılmamaya başlamıştı. Augsburg, 18. yüzyılda 30.000 nüfusta 6000 yurttaşa sahip olmalıdır. O halde yurttaşlık, aşağıya doğru kapanmış, aristokratik ve oligarşik özellikler kazanmıştı. Cumhuriyetçi eşitlik, sadece kentin -gerçekteyse zenginler ve yoksullar için olan- vatandaşlık haklarına sahip olanlar arasında geçerliydi. Cumhuriyetçilerin kral karşısında çıkarmayıp başlarında tutabildiği simgesel özgürlük şapkası, eskisi gibi yine prens tacının bir eşiydi. Ancak bu arada taç da özgürlük şapkası da eskimişti...

Tüccarlar

Tüccarlar, uzun zamandan bu yana kentlerdeki ilerlemeci öğeyi oluşturuyordu. 18. yüzyıl ticarete yeni olanaklar, sanayiye de geniş bir boyut kazandırmıştı. İnsanlığın gereksinimleri daha iddialı olmuştu. Wojtowicz'i bir kez daha alıntılayalım:

> Ticaret ve sanayi alanlarında da önemli değişimler oluyordu. İngiltere, Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra deniz ve sömürge gücü olarak ilk sıraya yerleşmişti; çünkü gemileri, yerkürenin hemen her noktasına ulaşıyordu; Avrupa'da Fransa ve ardından da Felemenk, ticarette hâlâ büyük önem taşıyordu. Deniz ve sömürge ticaretinin yanı sıra iç ticaret de gelişmişti; uluslararası fuarlar, özellikle de ünlü Leipzig Fuarı büyük önem kazanmıştı. Kapitalist düzenin gelişimi iyiye gidiyordu; kapitalist düzen, en güçlü biçimde İngiltere'de gelişiyordu. Bununla birlikte diğer Avrupa ülkelerinde de ileri derecede gelişen sanayi bölgeleri belirmişti, örneğin Belçika'da Verviers Bölgesi, İsviçre'nin bazı kantonları, Silezya'da keten sanayi bölgesi. Devletin destek politikasının Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra önemli sonuçlar verdiği Almanya'da, öncelikle Saksonya ve de devlet makamlarının, bazı üretim dallarının gelişimini teşvik ettiği Prusya'da sanayi, güçlü bir şekilde gelişmişti.

Avrupalı tüccarlar, giderek daha yoğun bir şekilde denizaşırı bölgelere giriyordu; Avrupa'da 17. yüzyılın deniz yolu sistemi ve daha uygun taşıma olanakları için gittikçe iyileşen yol ağları yapılmaktaydı. Merkezi üretimden farklı olan üretim biçiminde -diğer bir deyişle tüccarlar için kentlerde yapılan örgü ve dokuma ürünlerinin taşraya taşınmasında- sanayileşme, yavaş yavaş fabrikalaşmaya başlamıştı. Söz konusu olan, ilk olarak tekstilin fabrikalaşmasıydı; bununla birlikte eski saat sanayi üzerinden makine üretimi, giderek daha fazla önem kazanıyordu. Buhar gücü keşfedilmiş ve 18. yüzyılın sonlarına doğru fabrikalaşma için teknik olarak kullanılabilir duruma gelmişti.

Burada orta derecedeki ticaretiyle önem taşıyan imparatorluk kenti Lindau'yu bir kez daha örnek olarak ele alabiliriz. Heimpel, özetle şunları söylemektedir:

> Bu kent, yeniden bir Germen İmparatorluğu ortaya çıkmadan çok önceleri bile, ticaretini Akdeniz'e kadar uzatmıştı. Lindau'da eski belge-

leri okumaksızın Livorno ve Trieste'den, Korfu ve Atina'dan haber alınabilirdi. Bu dünya ve memleket birbirine bağlıydı. Kent, küçük bir Zürih gibi renkli ve neşeli bir şekilde Konstanz Gölü'ne, mütevazı Ceneviz gibi Schwaben Denizi'ne göz kırpıyordu.

Lindau her şeyden önce ticaretle uğraşan, ancak ketende üretimi ticaretle birleştiren bir kent örneğidir. Zanaat ve ticaret, birçok kentte girişime dönüşmektedir: Hammadde alımı; bir işletme için taşrada, evde yapılan işin işlenmesi; yapılan işin kentte işlenerek değerli hale getirilmesi; yurtdışına satış gibi.

Ticari işletmenin merkezi hâlâ tüccarın depolarının, bürosunun ve evinin aynı çatı altında bulunduğu, kentteki eviydi. Çoğu kez eşi tarafından desteklenen bir tüccar, bütün işi az sayıda bir personelle yürütmekte ve denetim altında tutmaktaydı. Buna ek olarak bir de - bu özellikle de cumhuriyetler için geçerlidir- kent siyasetine bağlanım söz konusuydu. Cumhuriyete karşı duyulan sorumluluk ile ticari çıkarın birbirinden ayrılması bu zor karışımı, zamanın az ya da çok bir kısmını kente ayırmayı anlaşılır kılmaktaydı.

Friedrich Carl von Moser, tüccarlar için karanlık bir tablo çiziyordu. Von Moser, Felemenk'teki bir ikametinden şöyle söz etmektedir:

> Yoğun deniz havası altında sadece tüccarlar arasında değil, aynı zamanda daha çok, hoşnutluğun, yüce gönüllülüğün, beğeninin ve gizlilikten arınmışlığın aranıp bulunduğu sanılan insanlar arasında da sahip olma ve verme, kazanma ve kaybetme, tasarruf etme ve toplamaya dair bitmek tükenmek bilmeyen günlük, genel ve tiksindirici lakırdılardan başka derin bir soluk alınamıyor ... Kamu ruhu, tüccarın ruhudur. Yönetimin efendileri hakkında, bir hanımefendinin onları karakterize eden sözlerini söylemeyi henüz göze alamıyorum: "*Ce n'est plus la Republique, c'est un Corps de marchands, soumis au Prince d'Orange.*" (Bu artık bir Cumhuriyet değil, Oranje Prensi'nin denetimindeki bir limited şirkettir); ancak bu tablo, 30 ya da 40 yıl içinde buna daha çok benzeyecektir. Eski cumhuriyetçilerle birlikte özgürlüğe duydukları sevgi, eski ve doğru ilkeleri de tamamıyla ölmüştür; devlete ait makamların ve kazançlı hizmetlerin hizmetindeki prensin iktidarı, daha şimdiden birçok ailenin önünde eğilmekte ve onlara dalkavukluk etmektedir; halefleri bunu daha da iyi öğrenecektir.

Ticaretle ilgilenen cumhuriyetçiler, Felemenk'in bağımsızlığını ilan etmesinden bu yana sadece Katolik İspanya'ya değil, aynı zamanda bir o kadar da Oranje Hanedanı* ile onun eklentisi olan taşra soylularına da karşı koyan Felemenk tüccarlar, yönetimdeki Alman soylularına eskisi gibi görünmemekteydi. En azından, bu eski cumhuriyetçiler 1785'te modern yurtseverler olarak Oranje Prensi'ne bir kez daha başkaldırmışlardı. Ancak bundan iki yıl sonra, tıpkı 1782'de Cenevre tüccarlarının olduğu gibi, Prusya kökenli karşı devrimci bir müdahalenin kurbanı olacaklardı.

İki aristokratik rejimde görülen bu başarısızlıklara rağmen, tüccarların her yerde giderek daha da zenginleştiği bir gerçekti. Zenginlikleri, küçük burjuva kentlerin ölçülerini zorluyordu. Dar sokaklardaki eski ticarethaneler artık yetmemekteydi. Gerektiğinde kendilerini layık oldukları şekilde temsil edebilecek daha güzel ticarethaneler kurmak ya da eski ticarethanelerini yıkıp yerine ticari saraylar yapmak istiyorlardı. Tıpkı soylular gibi tüccarlar da, özgür ve toplumsal olarak daha seçkin bir şekilde hareket edebilecekleri taşrada ev sahibi olma arzusundaydılar. Tüccarlar, cumhuriyetin koşullarında iktidarı ele geçirmiş ve loncalara girmişlerdi. Nüfuzlu ve saygındılar. Ancak soyluların gözünde sonradan görme, "türedi" olarak kalmışlardı. Tüccarların ince ve soylu uğraşlar için, av, kumar ve kadınlar için zamanı yoktu. Çok yoğun çalışıp püriten bir yaşam sürüyorlardı.

Monarşiler, vaktiyle yüksek devlet makamlarını soyluların arasına yerleştirebilmiş ancak tüccarları bu konuya sadece küçük ölçüde dahil edebilmişti; çünkü "karabiber çuvalları", hukukçulardan daha değersiz sayılmaktaydı. Eski kent ileri gelenlerine ve eski taşra soylularına karşı verilen savaş, Cenevre ve Felemenk Cumhuriyetleri'nde başarısızlıkla sonuçlanmıştı; Fransız Devrimi'nden başlayarak ticaretle ilgilenen sanayiciler tabakası -büyük burjuvazi olarak-, krallıkla birlikte ya da onsuz, tüm dünyada zafer alayına çıkacaktı!

* Oranje Hanedanı: Adını Ortaçağ'da Provence'ta kurulan Orange Prensliği'nden alan; ama daha çok Felemenk tarihinde önemli olan hanedan. Oranje kontları, 12. yüzyılda Kutsal Roma-Germen imparatorlarının vasalıydı; ancak çok geçmeden prens unvanını kullanmaya başladılar. 16. yüzyılda evlilik yoluyla Alman Nassau Hanedanı'yla birleştikten sonra, Felemenk tarihinde önemli bir yer edinmeleri mümkün oldu (ç. n.).

Tüccarlar ve zanaatkârlar, kentleri şimdiki durumuna getirmişlerdi. Ancak görmüş olduğumuz gibi, loncaların kente egemen olduğu ve ilerici öğeyi oluşturduğu zamanlar geride kalmıştı. Loncalar, özellikle cumhuriyetlerde hâlâ işler durumdaydı; ancak çoğu kez sadece zanaatların eski imtiyazlarının ürkekçe korunmasını amaçlayan lonca üyelerinin ve merkezlerinin toplumsal buluşma yerleri olarak. Taşraya karşı kentlerin konumu korunmaya ve köylerde bağımsız zanaatların gelişmesi engellenmeye çalışılıyordu; öte yandan zanaat işletmelerini fabrikaya dönüştürme tehdidinde bulunan girişimcilerin yükselmesi büyük bir kıskançlıkla izlenmekteydi. Tüccarlar sonunda kent yönetimlerindeki loncalara sızmış ve nüfuz kazanmışlardı.

Zanaat, yenilikleri benimsemek üzere çoğunlukla geriye doğru yön değiştirmiş ve antipatiyle karşılanır olmuştu. Reformlar, monarşilerde, siyasi frenleme olanaklarının zanaat üzerinde hak sahibi olduğu cumhuriyetlerde olduğundan daha kolay uygulanabilmekteydi.

Zanaat, geç Ortaçağ'da doğup geliştiği şekliyle hâlâ lonca düzenine bağlıydı. Zanaatkârlar, aynı zamanda kendi küçük işletmelerini de kapsayan evlerinde oturmaktaydı. Ustanın emri altında birkaç kalfa bulunurdu. Vasıfsız işçi başvurusu yasal olarak sınırlandırıldığı için, işletmeyi genişletmek olanaksızdı. Büyük girişimlerin gelişimi, büyük tüccarların yaptığı gibi, sadece hizmetin taşraya taşınmasıyla mümkün olabiliyordu. 19. yüzyılda lonca düzeninin feshedilmesinden sonra, örneğin bir demirci dükkânından metal fabrikası oluşturulabilmişti.

Zürihli genç soylu Ludwig Meyer von Knonau, Zürih kentindeki bu sınıfın durumunu, anılarında kusursuz ve isabetli bir şekilde şöyle dile getirmektedir:

> İşverenler sınıfı denen sınıftan kişilerin haksız istekleri, yurttaşlar sınıfı adı verilen sınıfın yaşlı ve genç bağımsız üyeleri tarafından haklı olarak sert bir şekilde geri çevrilmiştir. Bir işveren ve yurttaş olan birinin, "Ben bir işveren ve yurttaşım" ifadesi, inanç sahibi kişilerle ve yine aynı şekilde taşralılar ve yabancılarla çatışma durumlarında işitilen güç göstergesi bir sözdü. Aşağı yukarı Polonyalı bir soylunun bir tüccarı ya da Varşova ve Krakovalı saygın bir yurttaşı gururla aşağı görmesi gibi, bizzat Zürih yurttaşının da Winterthur'lu ve Stein'lı herhangi bir taşralıdan ya da yurttaştan yönetime daha fazla yatkın

olması gerekir. Anne ve babamın ekmek satın aldığı fırıncı Irminger yetenekli, ticari iş konusunda deneyimli bir adam ve ben yurttaşlık ilişkilerine girdiğim zamanlarda da çok saygın bir lonca başkanıydı (kurul üyesi) ve ona saygıyla yaklaşılırdı. Diğer birçok insan için de durum buydu. Zanaatkârların birçoğu Büyük Kurul'un bir üyesi olarak saygı beklemekte haklıydı. Lonca başkanları, ilk iki başkan, bütün lonca tarafından seçilmeseydi ve böylece diğer yurttaşlara bağlı olmasalardı, her loncanın kurul üyelerinden ve büyük kurulundan seçilen Büyük Kurul üyelerinin aristokratik seçimi, bütün kent ileri gelenlerini bir araya getirmek zorunda kalırdı. Lonca sistemini en çok kasaplar savunuyordu; 1798'e kadar her lonca başkanından biri kasap ve her on iki loncadan altısı da kasaplar loncasıydı. Onların ardından fırıncı ve değirmenci loncaları geliyordu; böyle olmakla birlikte ayakkabıcılardan ve terzilerden sadece bir zanaatkâr Büyük Kurul'da görev yapıyordu, buna benzer loncalardaki zanaatkârların Büyük Kurul'daki sayısı daha fazlaydı. En çok bazı toplumsal çevrelerdeki ve kadın lokallerindeki bir tür kent ileri gelenleri kurulu göze çarpıyordu. Burada görünmez güçler, hükümdara takdim edilmeye layık olup olmama konusunda karar veriyordu. Sosyeteden olmayan hiç kimse ve bu sınıftan daha aşağı olan bir kadın, giriş iznini elde edemiyordu. Seksenli yılların sonunda bir aileye konser programı gönderilmesi, önemli bir ilerlemeydi; yirmi yıl sonra bu aile ilk sırada bulunuyordu. Kadın lokali uzun süre kendi özel hakkını savunmuştu. Yurttaşlar sınıfı adı verilen sınıf, hakkını en çok askeri ilişkilerde korumuştu. Hizmette bulunduğum karargâhta (alay) üç sepici, bir mücellit ve bir kilercibaşı (fıçıcı), yüzbaşıydı; ilk girdiğim bölükte yüzbaşım taşralı bir meyhaneci ve mübaşirdi (Eyalet İdare Meclisi'nin ilk mübaşiri); fakat işi bilen, akıllı bir adamdı.

Daha önce alıntıladığımız ve her şeyden önce transit ticaretten ötürü gelişen Alman imparatorluk kenti Lindau örneği, Zürih örneğine eklenmelidir. Zinzendorf burada sözü zanaatkârlara getirmektedir:

Kentte birçok sepici ve ince derici, altın ve gümüş işçisi, büyük ve küçük saatçi; sekiz kadar dokumacı, birkaç şapkacı, çantacı, kumaş boyacısı, vb. vardır. Lindau'da sanatsal değer taşıyan, yeşil çini kaplı sobalar üretilmektedir. Burada dört sandalyesi olan ve Augsburg'a kumaş satan bir ipek dokumacısı, kısa bir süre önce Zürih için 50 top döken

bir çan dökümhanesi ve son olarak da yeteri kadar üretim yapamayan bir barut ve kâğıt fabrikası vardır.

Zanaatın küçük, gayretle işleyen dünyası burada sayısal olarak yazıya dökülmüştür. Hermann Heimpel, amcası Ernst'in bir konuşmasını yazıya dökerken, Lindau'daki zanaat anlayışı hakkında bilgi vermektedir.

> Sabahleyin müzeye gittiğimizde, sana atalarının yapmış olduğu tarakları göstereceğim. Onlar tarakçıydı ve tarakları, Rokoko dönemi kadınlarının yüksek saç modelleri olduğu zamanlarda İtalya'nın çok aşağısına kadar inmişti. Atölyeleri, bugün Bavyera Sarayı'nın bulunduğu yerde, göle karşıydı. Son tarakçı, dedenin vaftiz babası Johann Jakob Cadixer'in kardeşiydi. Ama onun babası ve daha eski ataları da tarakçıydı. Peki neden? Çünkü o zamanlar loncalar, babadan oğula geçerdi. Atalarımızın basit insanlar olduğunu, balıkçı Obbereit'lar gibi ya da fırıncı Haberlin'ler gibi birer zanaatkâr, tarakçı olduğunu bilmelisin; sadece büyükannen bir kent ileri geleninin kızıydı ve büyükbaban onunla ancak iyi bir doktor olduktan sonra evlenebilmişti. O, ailede yükseköğrenim görmüş olan tek kişiydi; biz henüz tazeyiz, Protestan papazları ya da köy öğretmenleri gibi düşünce soylularından değiliz. Hadi bakalım!

Heimpel sonuç olarak sözü, diğer meslekler için bir beceri kaynağı olarak zanaatkârlar zümresinin işlevine getirmektedir. Zanaatkârların bir kısmı atalardan kalanı korumak için eskisi gibi yine gururla ve inatla direnir ve zanaatkârlar birkaç kalfayla aile işletmesinin küçük çevresinde kalmak isterken; hırslı ve iyi üyeler de zümreden çıkıp Protestan kentlerde öncelikle din adamı oluyorlardı. 18. yüzyılda avukatların akademik mesleği, tıpkı doktorlarınki gibi hâlâ pek saygı görmüyordu. Onlar, ataları olan zanaatkârların da bir rol oynadığı orta sınıf halka mensuptur; ancak 19. yüzyıl burada da umulmadık olanaklar sağlayacaktır. Bu nedenle 19. yüzyıl, adaletin öneminin çok ötesinde, dava vekillerinin de yüzyılı olmuştur. 19. yüzyılın devrimleriyle birlikte küçük zanaatlar, imtiyazlarının kaybolduğunu görmüştür; ancak yine de şaşılası bir inatla 20. yüzyılın ilerleyen dönemlerine kadar dayanacaklardır.

5. Köylüler

Üçüncü sınıf, kentlerin ortaya çıkışından bu yana kentlerdeki burjuvalar ve taşradaki köylüler olmak üzere ikiye ayrılmaktaydı. Sadece kendisi için değil, aynı zamanda kendisini koruması ve kendisiyle ilgilenmesi gereken zümreler, soylular, din adamları ve kentlerdeki burjuvalar için de besin sağlamak, köylünün en doğal göreviydi. Zamanla, toprağı işleyen tabakada, kısmen araziyi işleme türüne bağlı olan birçok farklılık oluştuğunu görmekteyiz: Bir dağ köylüsü, bir ova köylüsüyle aynı ekonomik yasalara bağlı değildir; her ne kadar ikisi de Avusturya egemenliğine boyun eğse de, Toskanalı bir köylü, Tirollü bir köylüyle pek karşılaştırılamaz; her ne kadar ikisi de Britanya Krallığı'ndan ayrılma girişimlerine aktif olarak katılmış olsa da, Virginia'daki bir bitki yetiştiricisiyle Massachussetts'teki bir çiftlik sahibi arasında farklar ortaya çıkmaktadır.

Köylü'nün tanımı bile güçtür. Günümüz araştırmaları, toprağı işleyenler arasında onları sadece, toprağını bir biçimiyle -dolaylı ya da dolaysız- kendi toprağı olarak gören ve yerel çevrede görece bağımsız hareket eden *köylüler* olarak kabul edildiği varsayımından yola çıkmaya çalışmaktadır. Gerçekte köylüler sadece Alp Dağları ile Ön Alpler'in bazı bölgelerinde, diğer bir deyişle İsviçre Konfederasyonu'nun beş kantonunda ve onunla bağlaşık (Grisons) bölgeler ile Valais (Wallis) Cumhuriyetleri'nde siyasi özgürlüğe sahiptir. Bu ülkelerde arazi sahibi aile reisi hâlâ demokratik koşullardan yararlanmaktadır. Köy halkı çevresinde ve cumhuriyetin toplu devlet bölgesinde seçilmek üzere, makamları atama hakkına sahiptir ve köy halkı ile ülkeyi ilgilendiren konularda özgürce yönetime katılabilir. Bu özgürlüğün en yüksek siyasi ifadesi, ülke birliği, yani sadece kendi ülkelerinde geçerli olmak üzere, hakka sahip olan herkesin katıldığı halk toplantısıdır. Schwyz Kantonu henüz 18. yüzyılın başında 26 maddelik anayasanın 21. maddesini şöyle belirlemiştir:

> Maien Ülke Birliği en büyük güç ve hükümdar olacak, kayıtsız şartsız atama yapabilecek ve işten el çektirebilecektir. Kim ülke birliğinin en büyük güç ve hükümdar olduğuna, kayıtsız şartsız atama yapabilece-

ğine ve işten el çektirebileceğine karşı gelirse ya da buna karşı bir tavsiyede bulunursa, bir deliliğe kalkışmış olacak ve 100 altın sikke para cezasına çarptırılacaktır; hükümet makamlarının, ceza mahkemesinin ve diğer mahkemelerin hakkı neyse, onlara o bırakılacaktır ve köylülerin hakkı neyse onlara da o bırakılacaktır.

Bu, on dört köy ve koyağı kapsayan Schwyz'de bütün iktidarın her şeye kadir Tanrı'yla birlikte, ülke birliğinde toplanan egemen halka ait olduğu anlamına gelmektedir. Böylece her köylü, kendi ülkesinde geçerli olan hakka sahip olduğu ölçüde egemenliğin bir parçasıydı ve "kendi kendini yönetiyordu." Gerçekte 21. madde, ülke konseylerinin ve büyük arazi sahiplerinin, yüksek memurların, paralı askerlerin ileri gelenlerinin oluşturduğu ve uzun zaman önce gelişen aristokrasinin gittikçe büyüyen gücüne karşı bir bildirgeydi. Bununla birlikte hayvancılıkla uğraşan küçük dağ köylüsü -her ne kadar kendi arazisi ve toprağı üzerinde oturuyor olsa da-, ekonomik yönden büyük ölçüde "büyük Hansa"lara bağımlıydı; gerçekte gürültülü patırtılı ülke birliklerinde bunları belirli aralıklarla azletmeyi ve gerekirse tutuklamayı alışkanlık haline getirmesi, en azından onun özgürlükçü görüşünün nasıl bir önem taşıdığını göstermektedir.

İsviçre'deki bu demokratik haklara dünyada, olsa olsa Felemenk Cumhuriyeti'nin taşra eyaletlerindeki köylülerden başka hiç kimse sahip değildi. Tecrit edilmiş imparatorluk köylerindeki köylüler, imparatora karşı yükümlüydü. Geri kalan tüm köylüler, bir şekilde, aracısız bir derebeyinin emrindeydi. Ortaçağ'dan bu yana *nulle terre sans seigneur* (derebeyi olmayana toprak yok) ifadesi geçerliydi. Bu topraklar ya soylulara ya da kiliseye, sonralarıysa burjuvalara ve öncelikle de devlete, yani krala aitti. Böylesi bir gücün sahiplerine kısmen tarım ürünleri vererek ödenen bir vergi olan toprak vergisinin ödenmesi gerekiyordu. Kademeler her zaman son derece farklıydı. Avusturya'da Trol Kontluğu'ndaki, Holstein'da Dithmarschen'daki, Vestfalya'daki, Württemberg Dükalığı'ndaki, Felemenk'teki, İsveç'teki, Norveç'teki ve İzlanda'daki köylüler, Alpler'de yaşayan İsviçreliler gibi bağımsız köylülerin konumuna yaklaşıyordu. Buna ek olarak İsviçre kentlerindeki tebaa gibi, İngiliz *yeomen freeholder*'lar* da sayılmalıdır. Bununla birlikte Avrupa'daki bu az çok bağımsız

* *yeomen freeholder* (İng.): Kendi toprağını işleyen köylü (ç. n.).

köylülerin sayısı bir hayli azdı. Ancak köylünün genel olarak Batı Avrupa'da, Fransa, İngiltere, Almanya'da, özellikle doğudaki ülkelerde -Elbe Irmağı'nm doğusunda, köylünün, tıpkı at ve inek gibi çiftlik sahibinin malı olduğu topraklarda- olduğu üzere, hiçbir şekilde köle olmadığını da kaydetmek gerekir. Köylü burada toprağa bağlıydı; izinsiz taşınamazdı ve evlenme söz konusu olduğunda hükümdarlığın onayından geçmek zorundaydı. Bununla birlikte koşullar burada da bölgesel olarak birçok farklılık göstermekteydi.

Ekonomik yapıya gelince, Orta ve Kuzey Avrupa'da işletmeden elde ettikleri asıl gelirle büyük çiftliklerdeki büyük köylüler, sonra şöyle böyle bir yaşam sürmek için topraklarından sadece yeteri kadar ürün alan orta dereceli köylüler ve son olarak da yan gelirlere muhtaç olan ama hâlâ "kendi" toprakları üzerinde oturan küçük köylüler fark edilmektedir. Hepsi de köy halkından sayılmaktaydı; ancak genellikle tek başlarına yörede çoğunluğu oluşturamıyorlardı. Daha varlıklı köylülerle köklü köylü ailelerinden gelenler, gerçek köy ileri gelenlerini oluşturmaktaydı. Bundan başka birçok köylü, toprağı kirayla işletmekteydi. Bu kiracılar, Alman asıllı ünlü Amerikalı Carl Schurz'un anılarında söz ettiği, anne tarafından büyükbabası Heribert Jüssen gibi güç sahibi beyler olabilirdi. Adı geçen Heribert Jüssen, Köln yakınlarında bulunan Liblar'daki Gracht Şatosu'nda kiracıydı:

> Büyükbabam ... ona dair ilk hatırladığım şey, yaklaşık altmış yaşında olduğuydu. Boyu 1.80'in üzerinde, geniş omuzları ve güçlü bir göğsü olan muazzam yapılı bir adamdı. Öyle pek de iyi bir eğitim almış değildi. Okumayı ve yazmayı biliyordu; ancak bunlar onun en sevdiği uğraşlar değildi. Kitaplarla pek ilgisi yoktu; buna karşılık halk arasında büyük otoritesi olan bir adamdı. Ondan öğüt almak ya da anlaşmazlıkları konusunda ona danışmak için, köyden ve çevreden birçok insan gelirdi.
>
> Ama aynı zamanda iyi bir çiftçiydi de - becerikli, enerjik ve yorulmak bilmez. Irgatlarla birlikte sabahleyin erkenden tarlaya gider, onlara işi öğretmek ve onları yönetmekle kalmaz, aynı zamanda, eğer doğruysa, örnek olmak için en ağır işleri onlarla birlikte yapardı. Atların art arda koşulduğu arabalardaki gibi birbiri ardı sıra koşulan üç ya da dört attan birinin üzerinde, elinde kırbaç, âdet olduğu üzere ilk ürün arabasını bizzat kendisinin tahıl ambarına götürmesi, hâlâ gözümün önündedir. Meslektaşlarının sık sık ondan tarımla ilgili öneriler aldığını ve bu önerileri takdir ettiklerini pek çok kez duymuşumdur.

Elbette evinde bir kraldı; ama sadece itaat edilen değil, aynı zamanda sevilen ve hataları değiştirilemeyen bir tür doğal gereklilik gibi görülen bir kral.

Büyükannem onun yanında tuhaf bir karşıtlık oluşturuyordu. Bir zamanlar güzel ama şimdi zayıf bir yüzü olan, ufak tefek, narin, çabuk hastalanan, dindar, uysal, ev işlerinde becerikli, her zaman faal ve endişesi bol bir kadındı. İdare ettiği ev işleri, ona gerçekten de pek nefes aldırmayacak kadar fazlaydı. Çok sayıdaki kadın ve erkek hizmetkârın işbaşı yapıp yapmadığına ve kahvaltılarını edip etmediğine bakmak için yazın günün ilk ışıklarıyla, kışınsa bir lambanın ışığında kalkardı. Ara sıra çalışan gündelikçilerin dışında, hemen hemen iki düzine uşak ve hizmetçi vardı.

Köylülerin dünyası uzun ömürlü, dayanıklı bir dünyaydı; bu dünyaya doğanın koşulları ve keyfi egemendi. Bununla birlikte görünüşte sağlam olan bu dünya, 18. yüzyılda sallanmaya başlamıştı; çünkü şimdi, olayların geleneksel gidişine müdahale etmek için çaba harcanıyordu. Topraktan daha fazla ürün almak gerekliydi. Kötü ve iyi hasatlarını oluşturduğu tanrı vergisi çevrim, Eski Ahit'in yedi verimsiz ve yedi verimli yılı, akılcı edime boyun eğmiş olmalıydı.

18. yüzyıl, köylüler için daha sakin bir dönemdi. Büyük iç savaşlar -Fransa'da Protestanlarla yapılan savaşlar, Almanya'da yıkıcı Otuz Yıl Savaşları, İngiltere'deki iç savaş geride kalmıştı. Salgın hastalıklar sona ermekte, büyük kıtlıklar azalmaktaydı. Nekahet dönemine girilmişti. Güzel çiftlikler, bugün bile bazı bölgelerde buna tanıklık etmektedir.

Bir savaş bir yöreden geçtiğinde, eski korkular yeniden yaşanmaktaydı; çünkü köyleri koruyan hiçbir tahkimat yoktu. Bir asker, henüz yüzyıl sonunda Fransa'ya düzenlenen bir sefer hakkında şu notları almıştır:

Bu arada sonunda atlar için yem sağlanması ve ilerideki köylerden odunla saman alınması emredilmişti. Ekinler çoğunlukla hâlâ tarladaydı; çünkü devam eden yağmurlardan ötürü bu yıl ürünler, her zaman olduğundan daha geç kaldırılmaktaydı. Yem sağlama işi, tam da düşmanın tarzına göre yapılmaktaydı: Kesiliyor, çekip kopartılıyor, ortalıktaki bütün ekinler ayakla çiğneniyor ve sekiz ila on köyün bir yıllık besinini sağlayabilecek bir yöre, bir saatten daha kısa bir sürede çöle çevriliyordu.

Köylerdeki durum daha da çirkindi (Askerlerin odun ve saman almaya gitmesi gerekiyordu). Ama bütün bunlar alınmadan önce, çoğu asker evleri arıyor ve kendisinin kullanabileceği ya da gezgin satıcılara satabileceği keten, giyecek, yiyecek ve buldukları başka uygun eşyayı yanma alıyordu. İşe yaramayan şeyler ya kırılıyor ya da hasara uğratılıyordu.

Savaş olmadığı zamanlarda da, derebeylerin avlarının verdiği büyük rahatsızlık vardı. Hohberg Baronu, buna ilişkin yergi dolu bir saptamada bulunmaktadır:

Bu nedenle bugün av sahası, son derece kötüye kullanılmaktadır; av etinin haddinden fazla korunması ve yığılmasıyla yoksul tebaanın tarlaları, toprak ve çayırları zarar görmekte ve azalmaktadır, öyle ki yoksul tebaa, inanılmaz büyük çabalar, yoğun kayıplar, yararsız nöbetler ve hissedilebilir bir çölleşmeyle gece gündüz rahatsız edilmekte, büyük zarara uğratılmakta ve daha da yoksullaştırılmaktadır. Bu yüzden aslında soyluca olan ve resmi makamlarca izin verilen ama aşırıya kaçan bu çirkin talimin, bir parça etin, çalışkan bir tebaa ve ikinci dereceden bir Hıristiyan'dan daha yeğ olduğu görünüşünü kazanmaması için, Hıristiyan hükümet makamları tarafından sınırlandırılması arzulanmaktadır.

Soylular, köylüler için askeri bir koruma olmalıydı; ancak çoğu kez böyle olmuyordu. Yine Hohberg şunları istemektedir:

Çok sayıda iyi, sadık ve zengin kiracının yerleştiği malikânelerle araziler aslında talihlidir, hele bir de kiracılar iyi çiftçiyse; ama onlara Hıristiyanlığa yakışır biçimde davranılmalı ve imtiyazları korunmalıdır. Kiracılar ciddiyetle idare edilmeli, istek üzerine onlara hak ve hakseverlik verilmeli ya da verilmemeli, eski âdetlere karşı sorumluluk yüklenmelidir. Tanrı'ya ve dünyaya karşı sorumlu bir toprak sahibi böyle davranır.

Bu satırlar, 17. yüzyılın sonunda yazılmıştı. 18. yüzyılda bu, devletin iyice anlaşılan çıkarından ötürü tarımın teşvik edilip düzeltilmesi, köyde görev yapan din adamlarıyla memurların ise, köylülerin ekonomik ve düşünsel durumu konusunda endişelenmeleri ve yeni

yöntemlere göre öğütler ve emirler vererek eskiyen yapılara el atmaları gerektiği anlamına geliyordu. 19. yüzyıl bu anlamda yola devam edecek ve artık reşit olan köylüler de bazı yerlerde kaderlerini kendileri çizecekti.

6. Halk

Alt Tabaka ve Toplumla Bütünleşmiş Küçük Grupları

Eski hiyerarşik düzende köylülerin ve yurttaşların "altında", ortak özellikleri orta ya da yüksek zümrelerin emrinde bulunmak olan ya da kenarda, yeni "toplum"un dışında kalan pek çok sosyal grup bulunuyordu. Bu, sonraları Romantizmin yücelteceği gibi ulusal anlamda "halk" değil, sosyal anlamda "halk"tı. Kent nüfusunun yarısından oldukça fazla bir kısmının burjuvalardan oluşmadığını ve köylerde de çoğunlukla köylülerin üçte birinin gerçek köylülerden sayıldığını bildiğimize göre, bu grubun, insanlığın, bölgesel farklılıkların elbette burada da dikkati çektiği en büyük kısmını oluşturduğunu söyleyebiliriz. Her şeyden önce birçoğu mal sahibi değildi ve ne okuma ne de yazma biliyordu.

Gerçekte her yüksek sınıf, hizmetini gören kendine ait bir alt tabakaya sahipti. Kentlerdeki burjuvazinin -çoğu kez taşra kökenli- hizmetçileri ve uşakları vardı. İşçi ustaları, sonradan büyük olasılıkla usta olacak kalfalarla, girişimciler de işçi evinde iş gören el işçileriyle çalışıyordu. Taşradaki varlıklı köylülerin sadece hizmetçileri ve uşakları yoktu; aynı zamanda taşralı bütün alt tabaka da onların emrindeydi. Bunlar gündelikçiler, ırgatlar ve kiracı küçük çiftçilerdi. Çoğu kez aynı çatı altında birden fazla ailenin oturduğu basit evlerde, en iyi durumda da az bir toprakla elverişsiz koşullarda, su basmış yerlerde ya da toprağın tarımsal yönden verimsiz olduğu orman kenarlarında yaşıyorlardı. Odun kömürü yapan işçiler ve çerçiler de bunlara dahildi. Köylü, ürün toplamaya ya da ağaç kesmeye gittiğinde, yardımcı elemanlarını yanına alıyordu. Taşradaki zanaat pek fazla saygı görmüyordu; ince zanaat kentlerdeydi.

Sadece asker soyluları düşünürsek, soyluların da belirli ölçüde kendi "alt tabaka"ları vardı. Subaylar, esas itibarıyla soylulardandı; askerlerse alt tabakadan geliyordu. 18. yüzyıl, her zamankinden daha fazla profesyonel orduların, daimi orduların yüzyılıydı. Milisler, uzun zamandır kaybolmaya yüz tutmuştu; sadece bazı ülkelerde, özellikle de yoksul halkını askerlik hizmeti için yabancı ülkelere gönderen İsviç-

re'de varlıklarını sürdürüyorlardı. 18. yüzyılda askerlerin sürdüğü berbat yaşamdan söz edilmekteydi: Askerlik ağır, garnizon yaşamı tekdüze, cezalar -iki sıra halinde duran 200-300 asker arasından belden yukarısı çıplak geçip her birinden sırta sopa yeme gibi- onur kırıcı ve zalimceydi. Koşulları daha iyi olan seçkinler de vardı. Örneğin İsviçreliler kendi disiplin kurallarını uyguluyordu ve kendi aralarında örgütlenmişlerdi. Bunun dışında ordular, kendilerini fevkalade iyi sunuyordu ve soylularla burjuvazinin göz bebeğiydiler. Renkli, şık üniformalar bütün genç kızlara çekici geliyordu. Askerlik, garnizon kentlerinde ve devlet saraylarında diğer meslekler gibi bir meslekti. Macera zevki, seferlerde tatmin buluyordu. "Karargâhta asker, bilindiği üzere canlı ve neşelidir, zaman geçirmek ve can sıkıntısını unutmak için şarkı söyleyip her türlü şeyi yapar." 18. yüzyılda savaşlar belirli bir şövalyelik duygusuyla yapılıyordu. "*Messieurs les Anglais tirez les premiers!*" (İngiliz baylar, lütfen önce siz ateş edin); Fransız subayları, İngiliz meslektaşlarına Fontenoy'da böyle seslenmiş olmalıdır. Ancak bunun dışında ilk yaylım ateşinin, Fransız üniforması giyen ama Alman, İskoç ya da İsviçreli de olabilecek ve o anda savunmasız olan askerlerden meydana gelen güzelce dizilmiş sıraya isabet ettiğini, askerlik sefaletinin bazı anlatılanlarından, örneğin 1792'deki ricattan biliyoruz:

> O zamana kadar oldukça temiz kalmıştık; ama şimdi yıkanamazken, hatta keten çamaşırlar sırt çantasında kokuşurken, savaştaki askerin korkunç işkencesi, rahatsız edici hayvancıklar da dayanılmaz bir şekilde bizimle birlikte hazır bulunuyordu. Subaylar bile onlardan kurtulamıyor ve savaşın bütün sefilliğinin ancak şimdi farkına varıyorlardı. Fakat bizi hiçbir şey ishalden, korkunç ishalden ve arkasından gelen dizanteriden daha çok perişan etmiyordu.

Bir başka anlatı, Kuzey Amerika'ya gönderilen Alman paralı asker birliklerini betimlemektedir:

> Sonbaharda karargâhta yaşam yeterince zordu; iyi gıda almıyorduk ve soğuktan dişlerimiz takırdıyordu. Taburumuz bütün alayların üniformalarından oluştuğu için, soytarı ceketi gibi rengârenk görünüyordu. Ne sancağımız ne de topumuz vardı...

Bu bakımdan askerlerin durumu, birçok askeri birlikte subaylığa terfi etmek imkânsız olduğu için, ümitsizdi:

Böylece sonunda biçim hiç istemediğimiz barış haberi gelmişti; çünkü genç, atak insanlar önlerine bir engelin çıkmasını istemezler. Bana, subay olacağım ve kariyer yapabileceğim konusunda tatlı dil dökülmüştü. Barışla birlikte her şey sona erdi; çünkü bizim eski, sözümona iyi düzenimize göre bir yurttaş, benim ömrüm boyunca pek de gıpta etmediğim onurlu bir görev olan başçavuşluktan daha yüksek bir göreve atanmak için çoğunlukla başvuruda bulunamazdı. Bizde devlet içinde önemli bir adam olmak için ya soylu ya da çok paralı olmak gerekiyordu; felsefi geçerliliğinin her mantıklı insanın derhal gözüne çarpacağı iki yararlılık. Zaman zaman ilişkiler ve tavsiyeler de işe yarıyordu; yeteneğin rastlantısal olarak fark edilmesi ise, daha da ender görülen bir durumdu ... Görev için adamların ve görev olmayan şeyler için de adamcıkların arandığı savaşta, sık sık istisnalara rastlanır; zümre zihniyetinin büyük kızgınlığa yol açtığı burada, yeniden herkesin değeri kadar etkili olduğu yolundaki eski, ilkel, densiz dokunulmaz hak, hiç de ender olarak ortaya çıkmamaktaydı.

Bu satırlar, yüzyıl sonunda yazılmıştı ve bu eski, sözümona "iyi düzen"e karşı -sadece askerlerin değil, aynı zamanda alt tabakanın da duyduğu- tepkiyi açıkça dile getiriyordu. İnsanların çoğu, alt tabakanın yazgısını tevekkül içinde taşıyordu. Alt tabakanın, diğer grupları temsil eden özel bir tipi olarak askerleri biraz daha ayrıntılı inceledik. Alt tabakadan sayılan, bugünse bambaşka bir saygınlığı olan diğer bir zümre, öğretmenler zümresidir; ancak bu, Latince'nin ana ders olarak okutulduğu okullardaki ya da liselerdeki değil, ilköğretim okullarındaki öğretmenler zümresidir. Alıntılamış olduğumuz asker Johann Gottfried Seume, taşralı yoksul bir aileden geliyor ve öğretmen olmaya can atıyordu; danışmanı ona şöyle bağırmıştı: "... Keten dokuma işçisi ol daha iyi, bir köy öğretmeni, acınası bir hayvandır ... Ve ardından bana, Thüringen ile Meissen'daki yoksul köy öğretmenciklerinin korkunç tablosunu çizmeye koyulmuştu. Kendimi tutamayıp her zümrenin kendi hizmeti ve huzuru olduğunu söyledim."

Alman yazar Jean Paul Richter, büyükbabasının öğretmenlik yaşamını alaycı üslubuyla şöyle betimlemektedir:

Babam, Kulm'deki Neustadt'ta başöğretmen olan Johann Ritter'in oğluydu. Onun hakkında son derece yoksul ve dindar olduğundan başka bir şey bilinmiyor ... Okul binası bir hapishaneydi, gerçi katık-

sız bir hapislik değil ama, biralı bir hapislikti bu; çünkü kilise koro şefliği ve orgculukla birleşen bir başöğretmenlik bundan -ve buna ek olarak en dindar hoşnutluktan- başka bir kazanç getirmiyor, üç makamdan oluşan bu topluluğa rağmen yılda 150 guldenden fazla kazanç sağlamıyordu. Adam, eğitimcilerin Bayreuth'taki bu sıradan kıtlık kaynağında 35 yıl boyunca bulunmuş ve yaratmıştı. Elbette bir köy papazlığına terfi edebilirdi. Eğitimciler giysilerini, örneğin okul mantosunu papaz cüppesiyle değiştirdikçe, tıpkı ipekböceğinin her yeni deri değişikliğinde daha zengin esin alması gibi, daha iyi gıda alacaklardır; böyle bir adam, işlerinin çoğalmasıyla gelirlerini öylesine çoğaltabilir ki, açık maaşı ya da bağış paralarıyla, beş nota çizgisinin, müzik aletinin her esinde tuşlar tarafından meclisin tüm partisyonlarıyla icra edildiği yüksek devlet memurunu izleyebilir.

Sanatçıların dünyası ise "toplum"un dışında olmasa bile, alışılmışın dışındaydı. Ressamlar ve heykeltıraşlar özel yetenekli zanaatkârlardı ve şatolarla burjuva evlerinin rafine bir biçimde dekore edildiği bu rafine dekorasyon yüzyılında yeterince işleri vardı. Saygın olan herkes, portresini yaptırmaktaydı.

Her ne kadar çoğu kez hizmetli ve müzisyenin çifte işlevini gören sıkıntılı bir iş de olsa, müzisyenler saraylarda, kiliseye ve soylulara bağlı hizmetlerde çalışacak bir yer buluyorlardı. Bununla birlikte olanaklar genişlemekteydi; çünkü halktan çevreler, konserlerle ilgilenmeye başlamıştı. Örneğin Londra'da müzik şirketleri ve müzik aletleri yapımı gelişmekteydi. Konserler herkese açık ve herkesçe ulaşılabilir nitelikteydi. Kentin büyük salonlarına akın eden halk, sosyal olarak başka bir yerde olduğundan daha geniş bir yelpaze oluşturuyordu. Doksanlı yılların Londra'sında herkes tarafından sevilen ve şerefine törenler düzenlenen Joseph Haydn, son konseri hakkında güncesine şöyle not almıştı: "Bu akşam dört bin gulden kazandım. Böyle bir şey sadece İngiltere'de olabilir."

Oyuncular, devlet saraylarında büyük saygınlık ve servet kazanabilirdi. Perricholi'yle tanışmıştık. Küçük Alman prensleri genellikle, sonraları Ansbach sınır beyliği sarayında sınır beyi Carl Alexander'ın ona "anne gibi davranan kız arkadaşı" sıfatıyla ülke için bütünüyle olumlu anlamda etkili olan Clairon -ellili yıllardan başlayarak Paris'teki en büyük kadın oyunculardan biri- gibi, metres olarak bütün gereksinimleri karşılanan ve bir yandan da sahnede rol almaya devam edebilen Parisli aktrisleri saraylarına alıyorlardı. Ama Goethe'nin

Wilhelm Meister'inde ölümsüzleştirildiği gibi, aynı zamanda tuhaf yazgılarıyla gezici tiyatro toplulukları da vardı. Üstelik bunlar, hokkabazlara ve felaket baladlar söyleyen panayır şarkıcılarına, sokak müzisyenlerine ve bu yüzyılda bütün zümrelere sevinç, eğlence ve değişiklik getirmek için üzerlerine düşeni yapan Savoia'lı çocuklara kadar aşağı doğru inmekteydi. Ancak nankör bir dünya, onları toplumun kenarına gönderiyordu; Aydınlanmacılarm arasındaki acımasızlar, soytarıyı sahneden uzaklaştırmış ve böylece sanatsal dünyaya toplumsal bir ayrım getirmişlerdi.

Etnik ve dini gruplar, çoğunlukla ne kendi suçları ne de kendi seçimleriyle bu toplumun kenarında bulunuyorlardı. Birçok Protestan ülkede gizliden gizliye hâlâ Anabaptistler ve tarikat yandaşlığının yeni biçimleri vardı. Katolik Fransa'da ve Avusturya'nın Katolik bölgelerinde de gizliden gizliye Protestanlar bulunuyordu. 18. yüzyıl bu konuda daha hoşgörülüydü; ancak bu gruplar toplum içine yerleşmemişti. Yüzyılın sonunda yeniden acımasız bir dönem başlamıştı. Gerçekte sadece Felemenk'te, İngiltere'de ve onun sömürgelerinde özgürce hareket edebiliyorlardı. Buna ek olarak din mültecileri, Fransız Protestanları, Valdocular, Salzburglular, Bohemyalı Kardeşler; sürülmelerinden önce normal bir yaşam sürmüş olan ve şimdi mülteci yazgısına katlanmak zorunda kalan insanlar vardı.

Kendilerine hâlâ tahammül gösterilen değişik özellikteki gettolarda bile, Yahudilere karşı elbette aynı şekilde etnik ve dini ayrım gözetiliyordu.

Oradan oraya göç etme, gezginci satıcılık yapma ve çalıp çırpma özellikleriyle yüzyıla sıradışı pitoresk bir yön vermiş olan Çingeneler, diğer bir etnik grup olarak nitelendirilebilir.

Çingenelerin çalıp çırpması, hâlâ oldukça zararsızdı. Ancak bu yüzyıl yol kesen haydutları, soyguncuları, İngiltere'deki haydutları, Abruzzi'deki eşkıyayı da tanımaktadır. İspanya da tekin sayılmamaktadır: "Bu krallığın gerek kentlerdeki gerek taşradaki polisleri hakkında bugüne kadar dikkate değer bir şey söylenmemiştir ... Burada halkın güvenliği hissedilir ölçüde azalmıştır ve taşradaki soyguncular da hâlâ çok fazladır." Devrilip soyulan yolcu arabaları, çağın romanlarının en sevilen konusudur ve en gözüpek soyguncu olarak, Vilpius'un romanı *Rinaldo Rinaldini*'yle bugüne kadar ününü koruyan Tommaso Rinaldini'ye değin soyguncu, roman kahramanı olarak büyük rağbet görmektedir. Onun hakkında şöyle bir şarkı söylenmektedir: "Vahşi, karanlık topraklarda, mağaraların derinliklerinde ... yük-

sek, karanlık yarlarda gizlenir"; Rinaldini, kayaların içine oyulmuş eski şatosundan kilise devletini tehlikeye sokmuştur.

Hırsızların ve soyguncuların arasında olmayanlar, dilencilere dahildi. Dilenciler hep vardı. Yoksulluk, deyiş yerindeyse Kutsal Metinler'de öngörülmekteydi. O zamana kadar bu sorun, Hıristiyan hayırseverliğiyle çözülmüştü. Aziz Martin, pelerinini dilencilerle paylaşmıştı. Tanrı'nm yeterince geçim verdiği kişi, onu uygun şekilde yoksullarla paylaşmak zorundaydı; uygun demek, sadaka vermek anlamına geliyordu. Bu, köylüler için olduğu kadar kral için de geçerliydi. Bunun dışında bu iş için, dilenerek -özellikle yoksulların kentlerdeki koşullarında- yardım toplayan Katolik dilenci tarikatları da vardı. Fransisken-Dominiken geleneği, 16. yüzyıldan başlayarak Kapuçinler tarafından ya da halk misyonunun sosyal yardımla birleştiği Lazaristler* ve Ermiş Rahibeler Topluluğu** gibi yeni tarikatlar tarafından devam ettirilmiştir.

Reform, arı sadaka düşüncesinden kurtulmaya çalışmıştır. Gerçekte sadece varlıklılarm sadaka vermesi isteniyordu; ancak koşullar düzenlenmeliydi. Özellikle Reform Kilisesi mensupları, sadakayı "hak eden" ve "hak etmeyen" yoksullar arasında ayrım yapıyordu. Sadaka artık körü körüne değil, özel bir amaçla verilmeliydi. Kilise cemaatlerinin bir "yoksullar sandığı" hazırlaması gerekiyordu: Cemaatlerin yoksullar için ödediği asıl vergi yükseltilmeliydi. Bundan başka yoksulların bir iş için eğitilmesi suretiyle, o zamana kadar doğal sayılan yoksulluğun üstesinden gelmek isteniyordu. Tıpkı Eski Ahit'te söylendiği gibi, çalışmayana ekmek yoktu. Artık yoksulluk, Hıristiyanca bir ideal değildi.

18. yüzyıl, nüfus arttığı için yoksulluğun da arttığı şeklinde kavranan bir sorunun önünde duruyor ve kesin bir olgu olarak bu soruna hiçbir şey yapmaksızın katlanmak istemiyordu. Bern'li bir papaz, Bern Ekonomik Topluluğu'nun dilencilik hakkında sorduğu ödüllü yarışma sorusunu şöyle bir düşünceyle yanıtlamıştır:

> Ancak dilencilik iptilasınm ve gerçek dilenciliğin sıradanlaştığı yerde yoksulluk vardır; çünkü bu şekilde tüm emekler, çalışkanlık ve çaba-

* Lazaristler: 1625'te Paris'te Aziz Vincent de Paul tarafından kurulan ve Hıristiyanlığı köylü kesimde yaymayı amaçlayan dini topluluk (ç. n).

** Ermiş Rahibeler Topluluğu: 1633'te yine Aziz Vincent de Paul tarafından kurulan topluluk (ç. n.).

lar, yasal bir yolla kazanılmak üzere durdurulup buharlaştırılacaktır; buna karşılık tembellik ve avarelik ekilip biçilecektir. Dilenerek elde edilen şey, esas itibarıyla tıpkı kumardan kazanılan şey gibidir; kolay kazanılan, kolay harcanır ve tüm bunların sonucunda kaçınılmaz olarak yoksulluk ortaya çıkar.

Bu, Zwinglici-Kalvenci yönden düşünülmüştür. Dilenci, emeği ve çalışkanlığı engellemektedir. Sadaka dağıtmak ve sadaka verilen yoksulun bunu "hak ettiği"ni belgelemek, artık yeterli değildir. Yoksulları toplayıp başka yörelere sürmek de artık yeterli bir çözüm olmamaktadır.

İşçiler

İlerleyen sanayileşmeyle birlikte öncelikle İngiltere, Fransa, Hollanda, Almanya ve İsviçre gibi ülkelerde el ve imalat işçilerinin oluşturduğu yeni bir tabaka belirmişti. Görmüş olduğumuz gibi, tek başına zanaat, toplumun bütün gereksinimlerini karşılayamadığı için, ne kentte ne de taşrada yeteri kadar geçimi olan ve yaşamlarını kolaylaştıracak her türlü işe sevinen yedek halka, bu yeni durumla birlikte tam da yoksul tabakaya el atılmıştı. Yatırım yapacak sermayesi olan kişiler, sözgelimi tekstil tüccarları, üretimlerinin temel kısmını böylece ucuza imal ettirebiliyordu. Çiftlik sahipleri, çalışanlarını zaman zaman imalatla, yani fabrika işiyle görevlendiriyorlardı. Fabrika sahipleri, bazı parçalarını taşrada imal ettiriyordu. Ancak evde yapılan el işine giriş, çoğu kez insanlara yardım amacını taşıyordu. Öyle ki, İsviçre'nin Glarus Kantonu'ndaki kilise görevlisi Heidegger ya da Alsace, Steintal'deki Papaz Oberlin, kentlerde sanayicilerle temasa geçerek ücra bölgelerde yaşayan yoksul halka yeni kazançlar sağlıyordu. İnsanlar, boğucu ırgatlık ya da gündelikçilik yazgısından aslında sadece göç ya da askerlik yoluyla kurtulabiliyordu.

El işçileri özellikle taşralı alt tabakalardan, ırgatlar ve gündelikçilerden oluşuyordu. Bunlar, köy ekonomisinin hizmetindeki basit mesleklerinin yanı sıra dokumacılık ve iplikçilikle uğraşıyor ya da yalnızca sınai işlerle geçiniyorlardı. Johann Wolfgang von Goethe, *Wilhelm Meister'in Çıraklık Yılları*'nın üçüncü kitabında, el işçilerinin yaşadığı bir bölgeyi ziyaretinde sözü bu sınai işe getirmektedir.

Değişik evlere girerek eski hobime kendimi verme ve iplik eğirme konusunda bilgi alma fırsatım buldum. Özenle ve gayretle pamuk tutamlarını çekmekle ve tohumları, ceviz kabuklarının kıymıklarını ve diğer pislikleri ayıklamakla uğraşan çocuklara dikkat ettim: Buna "ayıklama" diyorlardı. Bunun çocuklara göre bir iş olup olmadığını sordum ve kış akşamlarında yetişkin erkeklerle ağabeyler tarafından da yapıldığını öğrendim.

Konu, çocukların çalıştırılmasından yetişkinlere geçmektedir:

Daha sonra güçlü iplikçi kadınlar dikkatimi çekti ... İplik eğiren kadınlar, fazla yüksek olmayan iplik çıkrığının önünde oturuyordu; birçoğu iplik çıkrığını, üst üste koydukları ayaklarıyla sabit durumda tutuyor, diğerleriyse bu işi, sol ayakları geride olmak üzere sadece sağ ayaklarıyla yapıyordu. Sağ elleriyle kasnağı döndürüp ellerini yetişebildiğince ileri ve yukarı kaldırıyorlardı; böylece güzel hareketler oluşuyor, vücudun zarif bir dönüşüyle ve kolların yuvarlak tombulluğuyla zayıf bir gövde, kendini pek uygun bir şekilde gösteriyordu; özellikle son motifin yönü, son derece resimsi bir kontrast oluşturuyordu, öyle ki en güzel kadınlarımız gitar çalmak yerine iplik çıkrığı kullanmak isteselerdi, gerçek çekiciliklerini ve zarafetlerini kaybedeceklerinden korkmalarına gerek kalmazdı.

Böyle bir çevrede içimde zorla yeni duygular uyanıyordu; gıcırdayan çıkrıkların az buçuk bir belagatı vardı; kızlar ilahi okuyor ve daha ender olmakla birlikte başka şarkılar da söylüyorlardı.

Kafeslere asılmış iskete ve saka kuşları kendi aralarında şakıyordu; birçok iplikçi kadının çalıştığı odadan başka bir yerde, daha canlı bir yaşamın görüntüsü öyle kolay kolay bulunamaz.

Goethe, evlerde yapılan el işinin öncelikle teknik yönüyle ilgilenmekte ve tüm olayı estetik ve ne de olsa folklorik bir zevkle incelemektedir. Ama işin sosyal yönünü de gözden kaçırmaz. Bu yön, dini bir görünüm de alabilirdi. Doğru yolu gösterme amacını taşıyan cemaat ve tarikatlar böyle çevrelerde bir kez daha görülmekteydi; çünkü taşra kilisesine bağlı din adamları, Kitabı Mukaddes'ten bilinip de öteden beri alışılmış olan örneklere daha çok uyan köylülerle ilişkiye geçiyordu. Dokumacıların, çalışırken düşünmek ve düşüncelere dalmak için, ayrıca okumak ve anlatmak için çok zamanları vardı. Öteden beri bir yere yerleşmiş olan köylülerden daha hareketliydiler.

Ancak köken olarak yoksul insanlardı ve kazançları çoğu kez, o zamana kadar olsa olsa zengin köylü oğullarının ve kızlarının hakkı olan sade bir lükse gidiyordu. Çoğunlukla düşüncesiz kabul ediliyorlardı; çünkü köylü ahlâkı ve terbiyesinin sıkı kurallarından kaçıyorlardı. Weimar'lı saray adamının betimlemediği şey ise, bir dünya pazarının yok olup gittiği ve alt tabakanın taşralı sıradan parçasının sıkıntılı yaşamına, hatta yoksulluk ve dilenciliğe geri dönmek zorunda kalındığında, bunalımlara dayanıklı olmayan el işçileri tabakası üzerine belirli aralıklarla çöküp kalan sefaletti.

Goethe girişte, yaşlı bir dokumacıya, eli kulağında başka bir tehlikeden söz ettirir: "Makine sisteminin taşrada giderek çoğaldığı ve çalışan elleri işsizlikle tehdit ettiği yadsınamazdı." Yüzyılın sonlarına doğru gittikçe daha çok fabrika ortaya çıkmış, burada zorlu bir sosyal disiplin altında çalışıp yaşayan işçiler gitgide çoğalmaya başlamıştı. Kısa bir süre sonra İngiltere'de sınainin bu etkili, yeni biçimine karşı, el işçilerinin aciz ve ümitsiz isyanı, fabrika tahribatlarını sonuçlayacaktır.

Rudolf Vierhaus, sonuç olarak "taşralı zanaatkârlar ile imalat işleri" üzerine şunları söylemektedir:

> 18. yüzyılın Aydınlanmacı yazarları gibi hükümetler de fabrikaları, halkın yoksulluğunu ve işsizliğini azaltacak, perişanlığını engelleyecek ekonomik ilerlemenin etkili bir yolu olarak görüyordu. Bununla birlikte bu beklenti, sadece sınırlı ve ne de olsa uzun, alışmanın ve öğrenmenin daha kapsayıcı bir şekilde sanayileşmesiyle ve fabrika üretimiyle son bulan ve büyük sosyal masraflara yol açan bir süreçte gerçekleşmiştir. Halkın en alt tabakasının yoksulluğu, 18. yüzyılda evlerde yapılan el işleriyle ve fabrikalarla ortadan kaldırılamamıştır; ancak bu ikisi olmasaydı, yoksulluk daha da büyük olurdu.[17]

18. yüzyılda el ve fabrika işçileriyle birlikte, köylülükleri son bulan yeni bir sınıf ortaya çıkmıştır. Her şeye rağmen hâlâ katı olan sosyal düzen nedeniyle taşıyıcılarınki, kentteki tüccar için mal getirip götüren aracılarınki dışında, onlar için yükselme olanağı pek yoktu. Sonraları 19. yüzyılda lonca ve zümre engelleri en azından resmi ola-

[17] *a.g.e.*

rak ortadan kalktığında, fabrikatörlüğe kadar yükselme olanağı doğmuştur. Diğer bir olanak da, başka mesleklere geçişti; ayrıca artık büyük, patlamaya hazır siyasi ve sosyal potansiyelleriyle 19. ve 20. yüzyıl işçileri ortaya çıkmaktaydı.

III

Avrupa ve Devletleri

1. Dünyanın Durumu

18. yüzyıl, büyük bir savaşla başlar. Bu savaşın nedeni, hem Fransa Kralı XIV. Louis'nin hem de Habsburg İmparatoru'nun, İspanya'da kendi hanedanlarına bağlı bir yönetim kurmak ya da sürdürmek için İspanyol tahtında veraset hakkı iddia etmesiydi. Hiçbir zaman sağlığına tam olarak kavuşamayan Kral II. Carlos'un ölümü, on yıllardır beklenen bir şeydi. Ölümünün hemen ardından hücuma geçilmişti; çok güçlü Fransa'ya karşı neredeyse herkes tarafından. Büyük Britanya ve Avusturya, olağanüstü komutanları Marlborough Dükü ve Prens Eugen sayesinde sonunda zafer kazanmıştı. İsveç Krah Muhteşem XII. Karl'ın komşularına karşı açtığı Kuzey Savaşı ise buna paralel olarak patlak vermişti. Her ne kadar daha yapılacak birçok veraset savaşı varsa da, barış antlaşmalarının imzalanması, yüzyıla damgasını vuracak olan dengeyi sağlayacaktı.

O çağda yaşamış ortalama insana göre, geçmişe bakınca durum şöyle görünmektedir: Osmanlılar tarafından sıkıca tutulan Viyana'nın 1683'te mucizevi bir şekilde kurtarılması, ona göre büyük olasılıkla daha iyi zamanların başlangıcıydı. İspanya uğruna verilen veraset savaşı sona ermiş ve XIV. Louis, mükemmel ordusunun yenilgisinden sonra ölmüştü. Tahkimatlı Frederikshald Kalesi'nin önünde bir top mermisi ona isabet edip ölümüne yol açtığında, Muhteşem İsveç Kralı'nın macerası da sona ermişti. Güçlü devletler bundan sonra Polonya ve Avusturya verasetleri için savaşmış ve böylece "Büyük" Kral II. Friedrich döneminde Prusya'nın kesintisiz yükselişi başlamıştı.

19. yüzyılın başından kalma, Yukarı Almanya kökenli kıssadan hisseli bir (takvim) öykü(sü)*, dünyanın durumu konusunda diğer noktaları da betimlemektedir:

* takvim öyküsü (Alm. *Kalendergeschichte*): Eskiden takvimlerde basıldığı için bu adı alan, kısa ve genellikle okuyanın ahlâki bir ders çıkarabileceği türden, anekdot tarzındaki öykü (ç. n.).

Bu arada Portekiz'deki Lizbon kenti bir depremle yıkılmış ve Yedi Yıl Savaşları sona ermiş ve İmparator I. Franz ölmüş ve Cizvit Tarikatı feshedilmiş ve Polonya dağılmış ve İmparatoriçe Maria Theresia ölmüş ve Struensee idam edilmiş, Amerika bağımsızlığına kavuşmuş, ve birleşik Fransız ve İspanyol askeri birlikleri Cebelitarık'ı ele geçirememişti. Osmanlılar, Macaristan'da Askerler Mağara'sında General Stein'ı kuşatmış ve İmparator Joseph de ölmüştü. İsveç Kralı Gustaf Rusya'nın egemenliği altındaki Finlandiya'yı ele geçirmiş ve Fransız Devrimi ve uzun savaş başlamış ve İmparator II. Leopold de mezara girmişti. Napolyon, Prusya'yı ele geçirmiş ve İngilizler Kopenhag'ı bombalamıştı...[18]

*Ancien régime** açısından bakınca bu anlatı, bu iyimser yüzyılın can damarına basan Lizbon depremiyle başlayan bir ölüm dansı gibi gelmektedir insana. Sözü edilen (takvim) öykü(sü) 18. yüzyılın insanı kendine çeken olaylar tarihini, uluslararası savaşlarda sonuna kadar mücadele edilen veraset savaşları -trampetli profesyonel orduların sıkı talime tabi tutulan saflarıyla ülkeden ülkeye yapılan savaşlar- ile borazan seslerinden, tam zamanında verilen geri çekilme emirleriyle sıkı biçimde denetlenen yeni askeri birliklerden ya da toplarla silahlandırılmış firkateynler ile disiplinli yelken ve dümen taktikleriyle gemicilerden oluşan bir kargaşayı sergilemektedir; tıpkı o yıllardan birinde, bir 31 Ağustos günü yapılan deniz savaşını anlatan Fransız denizci şarkısı *au trente et un du mois d'août* (Ağustosun Otuz Birinde) gibi: O gün, bir İngiliz firkateyninin pupa yelken Bordeaux'ya doğru yol aldığı görülmüştü. Fakat *corsaire*** tipindeki, sadece altı topla silahlandırılmış bir Fransız gemisi, tam zamanında yapılan bir manevrayla, en az otuz altı topla donanmış "kötü ve hantal" İngiliz gemisini baltalar, topçu mermileri, sivri kazmalar, palalar ve fitilli tüfeklerle fırtınada ele geçirmişti. Yelken ve dümen taktiklerinin bütün evrelerinin anlatıldığı her kıtanın sonundaki gözüpek nakarat şöyledir:

[18] W. Altwegg (yay. haz.), *J. P. Hebbels Werke*, Zürih 1943, cilt 2, s. 80-81.
* *ancien régime* (Fr.): Fransız Devrimi'nden önceki dönem; eski yönetim (ç. n.).
** *corsaire* (Fr.): Korsan gemisi (ç. n.).

Bouvons un coup, la-la, bouvons en deux
A la santé des amoureux
A la santé du roi de France
Et merde pour le roi d'Angleterre
Qui nous a déclaré la guerre.[19]

Bir kadeh içelim, la-la
Âşıkların sağlığına,
Fransa Kralı'nın sağlığına
İki kadeh içelim
Ve bize savaş ilan eden
İngiltere Kralı'na lanet edelim.

Bu deniz ve kara savaşlarında her iki tarafta da zafer kazanılıyor ve yenilgiye uğranıyordu; ancak sonuçta karşılıklı elçiler ve öteden beri süregelen protokolle birlikte resmi barış antlaşmaları imzalanıyordu. Güçlerin dengesine inanıldığından, siyasi haritada bazı ülkelerin yerleri, üzerinde hiç düşünülmeksizin değiştiriliyordu: Örneğin İtalya ve Ren kıyılarında 1733'ten 1735'e kadar süren Polonya Veraset Savaşı'ndan sonra Polonya kralı, Lorraine Dükalığı'na ve o zamana kadar Lorraine Dükü olan dük de Toskana Grandükalığı'na "getirilmişti"; çünkü burada yaşayan eski Medici Hanedanı'nın soyu, tam zamanında tükenmişti. Doğruluğu kanıtlanmış monarşik feodal kurallarla ustaca oynanıyor ve Yedi Yıl Savaşları'ndan sonra Avrupa'ya hemen hemen otuz yıl sürecek bir barış dönemi bağışlanıyordu.

Olayların tarihi şaşırtıcı ve çok yönlüdür. Bu tarih, ordularını ya da paralarını, krallık hanedanlarının ya da aynı şekilde ticari ve askeri güçlerinin çıkarları dahilinde kullanan bakanlıkların olaylarını anlatır.

Alıntıladığımız Yukarı Almanya kökenli (takvim) öykü(sü), olaylar tarihi aracılığıyla bu gidişi şu sözlerle noktalamaktadır: "... ve çiftçiler tohum ekmiş ve hasat toplamışlardı. Değirmenci öğütmüş ve demirciler demir dövmüştü ve maden işçileri de yeraltında maden damarı aramıştı." Bu, Fransız tarihçilerinin *histoire de longue durée* olarak, ekonomik ve sosyal gelişmelerin büyük bir kesinti olmaksızın

[19] H. Davenson, *Le livre des chansons*, Neuchâtel 1943, s. 218-220.

sessiz sedasız yollarına devam ettiği sırada siyasetin, savaşların, ülkelerin yerlerini değiştirmenin -her ne kadar bir deprem gibi korkunç da olsa- sadece anlık olaylar olduğu, uzun süreli tarih olarak nitelendirdikleri şeydir.

2. Eskiyen Monarşiler ve Cumhuriyetler

Avrupa bir bütün müydü yoksa ümitsizce parçalanmış mıydı? Bu sorunun yanıtını, Aydınlanma dönemi İtalyan yazarlarından Carlantonio Pilati, değişik ülkeleri gezdikten sonra yetmişli yıllarda şöyle vermektedir:

> Bir ülkeden diğerine koşturanlar, sadece Avrupa'nın değişik bölgelerindeki önemli farklılıkları bulabilmek için çaba harcarlar. Her yerde büyük bir tekdüzelik olduğuna inanırlar. Ama fena halde yanılırlar. Aynı ahlâk, aynı temel dini inanışlar, yasa koyuculuğun aynı ilkeleri gibi değişik Avrupa ülkelerini birbirine yakınlaştıran şeyler varsa da, karakter, tutkular, beğeni, yaşam tarzı ve gelenekler aynı ulus içinde bile kesin farklılıklar doğuracaktır: İklim, yeme ve içme, toprağın türü, bazı temel dini ilkeler, yönetim biçiminin bazı incelikleri ve son olarak da bir ulusa az çok uyan, diğerineyse daha az uyan az çok mükemmel bir yasa koyuculuk.[20]

1785'te *Siyasi Barometre* adıyla elden ele dolaşan bir broşür, buna benzer bir bilanço çıkarmaktadır.

> Portekiz her şey için yalvarır,
> İspanya her şeyi verir,
> Napoli her şeye katlanır,
> Parma her şeyle uzlaşır,
> Venedik her şeye sessiz kalır,
> Ceneviz her şeye güler geçer,
> Sardinya her şeyi gözler,
> İngiltere her şeye yardım eder,
> Fransa her şeye karışır,
> İsviçre her şeyi yorumlar,
> Rusya herkesi korkutur,
> Almanya her şeyi taklit eder,

[20] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, I, 1778, Önsöz.

İsveç her şeyi yâd eder,
Danimarka her şeye katlanır,
Polonya her şeyi kaybeder,
Prusya her şeyi arapsaçına çevirir,
Osmanlı her şeye hayret eder,
Kutsal İmparatorluk her şeye inanır,
İmparator her şeye heves eder,
Papa her şeye göz yumar,
Her şey birbirine karışır,
Ve böylece her şey dağılır,
Ve de: Tanrı yardımcımız olsun,
Yoksa Şeytan parsayı toplar.[21]

Bu siyasi barometre, Versailles Barışı'nın Kuzey Amerika'daki İngiliz sömürgelerinin bağımsızlığı için yapılan uzun savaşı sona erdirmesinden iki yıl sonra yayımlanmıştı. 1792'den başlayarak "Şeytan"ın -krallar ve soylular dünyasının Napolyon Bonapart'ı nitelendirdiği üzere- hemen hemen her şeyi alacağı bir dünya savaşıyla sonuçlanan Fransa'daki devrimci olayların bundan dört yıl sonra harekete geçeceği henüz bilinmiyordu.

Portekiz her şey için yalvarır: Büyük olasılıkla bu, Bourbon'laşan İspanya'nın müdahalesinden kurtulmak için, Portekiz'in 1703'ten başlayarak Büyük Britanya'yla girdiği yakın ilişkiyi belirtmektedir. Her iki ülke için de söz konusu olan, İspanyol ve Fransız saldırıları karşısında Portekiz'in sömürge imparatorluğunu, Afrika ve Hint sahil mevkileri ile Brezilya'yı korumaktı. Böylece Portekiz, Cizvit Tarikatı'nın feshedilmesinden köleliğin kaldırılmasına kadar esaslı ve kesin bir modernleşmeyi harekete geçiren Başbakan Pombal Markisi bütün iktidarı eline geçirdiğinde yeniden kendinden söz ettirmek üzere, sessiz kalmıştı. Pombal Markisi, ancak yirmi yılı aşkın bir süre sonra yeni kral III. Pedro tarafından azledilmişti. Ülke yoksul kalmıştı; çünkü sömürgelerden gelen para saraya, soylulara ve yabancı tüccarlara gidiyordu. Portekiz, bundan sonra da İspanya'nın ve Büyük Britanya'nın lütfuna muhtaç olacaktı.

İspanya her şeyi verir: Bu her şeyi vermek denen şey, büyük bir olasılıkla 1785'teki geçici durumla ilgilidir. İspanya, Kuzey Ameri-

21 *1785 Yılında Siyasi Barometre* adlı bildiriden; W. Killy (yay. haz.): *Zeichen der Zeit. Ein deutsches Lesebuch I*, Frankfurt/Hamburg 1962, s. 25.

ka'nın kurtuluşundaki rolü sayesinde kaybettiği konumunu yeniden kazanmış, Latin Amerika'da Portekiz'le olan anlaşmazlıklarını çözmüş, Portekiz'le Fransa'nın da katıldığı bir ticaret antlaşması imzalamıştı. Akdeniz'de Osmanlılarla iyi bir anlaşma halindeydi. İktidardaki Bourbonlar siyasetlerini, aynı zamanda Aydınlanma ve Fransız tarzında merkezileştirme anlamına da gelen Fransa'ya yöneltmişlerdi. Bu, yüzyıl başında ileri derecede gelişmiş Barok kilise üslubunun gerçekte Churriguera'lar* ile oldukça abartılı bir duruma geldiği, bütünüyle Katolik-Karşı Reformcu olarak şekillenen bir ülkedeki tepeden inme Aydınlanma'ydı. Yüzyıl sonunda Goya, İspanya'da sanata hiç kuşkusuz vahşi realist bir üslup getirmişti. Latin Amerika'nın büyük bir bölümü hâlâ İspanya'nın elindeydi ve İspanyol kral vekilleri ile Meksika'dan Peru'ya kadar başpiskoposlar, Madrid'deki konseyden denetlenmekteydi. Büyük ortaklıklar, eskisi gibi yine sömürgelerin zenginliğinden kazanç sağlıyordu; gittikçe daha da çok hissedilebilen bir dengesizlikti bu. Orta ve Güney Amerika'da yaşayan Kızılderililerin ehlileştirilmesi, İspanyol denetiminin son bulmasını arzulayan İspanyol kökenli yerli sömürgecilere hâlâ zahmet veriyordu.

İber Yarımadası'ndaki iki monarşiyi, İtalya'daki devletler izliyordu. İtalya, kültürel ve coğrafi bir kavramdır. Bir bütünlük, bir gurur hâlâ Roma'nın büyüklüğüne -Pompei kazıları başlamıştır- ve Rönesans'ın parlak zamanlarına aracılık etmektedir. İtalya'nın merkezileşmemesiyle kültürel bir çok yönlülük de garanti altına alınmıştı. Zeki bir İtalyan, o zamanlar şöyle bir saptamada bulunmuştur:

> Bu bölge, sadece tek bir başkenti olan ülkeler karşısında avantajlıdır. Bu ülkelerde metropol, bilginin yönü ve düşünmenin türü hakkında karar verir. Her zümreden tebaasının aynı kültüre boyun eğmesini ve kendisi gibi düşünmesini ister. Ama İtalya'nın, değişik devletler bölündüğü için, değişik başkentleri vardır. Böylece düşünmenin türü, bilginin konularının seçimidir ve bilimlerle sanatlardaki beğeni de değişik ve renklidir.[22]

* Churriguera: 17. ve 18. yüzyılda üyelerinden birçoğu marangozluk, mimarlık ve heykelcilik alanında etkinlik gösteren İspanyol aile. 17. yüzyıl başı ile 18. yüzyıl sonu arasında İspanyol mimarlığını ve süsleme heykelciliğini etkileyen bir üslup olan Churriguerizm, adını bu aileden alır (ç. n.).

22 C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, I, 1778, s. 201.

İtalyan devletleri, siyasi yönden sürekli olarak hanedan birleşimlerinin kurbanı olmaktadır; özellikle de her kabine savaşında, Avusturyalı ve Fransız askeri birlikleri geçit düzenlemektedir. Flandra'yla birlikte Yukarı İtalya, Avrupa'nın savaş alanıdır. Broşürde yazılanlar, hiç kuşkusuz doğrudur.

Napoli her şeye katlanır: Diğer Katolik monarşiler gibi İki Sicilya Krallığı'ndaki İspanyol-Bourbon monarşisinin de, hem Aydmlanmacı reformları hem de bunu izleyen tepkileri yaşadığını anlatmaktadır.

Parma her şeyle uzlaşır: Çünkü Sardinya, Piemonte, Ceneviz Cumhuriyeti ve Avusturya'nın egemenliğindeki Milano arasına mıhlanmışken, başka bir seçeneği yoktur; 1749'dan bu yana İspanyol Bourbon Hanedanı'na bağlıdır ve Napolyon'la birlikte reformlar ve tepkiler yaşamıştır.

Sardinya her şeyi gözler: Diğer bir deyişle; Sardinya-Piemonte halka bağlı ama kültür düşmanı bir monarşiyle kendinden güçsüz komşularını gözetim altında tutmaktadır. 1748'den bu yana sınırlarını Milano'ya kadar genişletebilmiş ve 1782'de, öteden beri sevilmeyen Cenevre Cumhuriyeti'ni utanç verici bir duruma düşürmek için diğerlerine yardım etmişti. Batı sınırı, Rhone'a dayanmaktaydı.

Broşür, Grandük Pietro Leopoldo ve bakanı Rosenberg-Orsini dönemindeki Aydmlanmacı etkili reformlar düşünüldüğünde, "her şeyi dener" gibi bir formülün uygulanabileceği Toskana Grandükalığı'nı unutmuştur. Toskana, 1735'ten -Medici soyu tükendiğindenbu yana Lorraine'lilerin yönetimi ve bununla birlikte Habsburg Avusturya'sının boyunduruğu altındaydı.

Son olarak bunun dışında diğer iki küçük İtalyan devleti de eksiktir. Birincisi, tıpkı Parma gibi "*her şeyle uzlaşan*" Modena Dükalığı'dır; çünkü -hâlâ Estonyalı yerli hanedan tarafından ataerkil bir biçimde yönetilerek- Parma gibi Avusturya ve Fransa devletleri arasında yönetime vekillik etmek zorundadır. İkincisi Lucca Cumhuriyeti'dir. Burada Venedik'in "*her şeye sessiz kalır*" oluşunun anlamını değiştirmek gerekir; çünkü bu küçük cumhuriyet, -başka hiçbir cumhuriyetin cesaret edemediği- olanca sessizliği içinde gizlice yeni soylular yaratarak aristokrasinin yönetim temelini akıllıca ve ölçülü bir şekilde genişletmeyi bilmiştir.

Diğer cumhuriyet Ceneviz, *her şeye güler geçer*. Burası kiliseye karşı kayıtsızdır. Masoncu bir tarzda aydınlanmıştır ve baba-oğul Giacinto ve Pasquale Paoli'nin, adalarının bağımsızlığı için boş yere savaştığı Korsika'nın Fransa'ya bırakılmasından sonra bile Ligurya kıyısını elinde tutabilmiştir.

Üçüncü Cumhuriyet Venedik'tir. *Venedik her şeye sessiz kalır.* Söz konusu olan, hâlâ gururla kendi büyüklüğüne sarılan devletin suskunluğudur. Venedik her ne kadar 17. yüzyılda Girit Adası'yla Peloponesos'u kaybetmiş olsa da, İyon Adaları'ndan başlayarak Adriyatik kıyılarını denetliyor ve Friuli'den Como Gölü'ne kadar anakarayı elinde bulunduruyordu. Henüz yüzyıl başında -Girit Adası geçici olarak yeniden ele geçirildiğinde- bu zafer, Vivaldi'nin *Juditha triumphans*'ıyla kutlanmıştı. Bundan böyle Venedik, akıllıca bir yansızlıkla kendini savaşlardan uzak tutabilmiş ve ölçülü reformlar yapmıştı. Canaletto ve Guardi, bütün bir aristokrasinin olağanüstü kültürünü fırçalarıyla resme dökmüşlerdi.

Akdeniz ve Adriyatik arasında Orta İtalya'yı boydan boya kat eden Papalık Devleti de unutulmamalıdır.

Papa her şeye göz yumar: Bu sadece Aydınlanmacı Katolik hükümdarların kilise politikası için değil, aynı zamanda "tarımın ihmal edildiği, devasa bir düzlük bölgenin sürülmeden bırakıldığı ve diğer bir bölgenin de kimsenin kurutmayı akıl etmediği bataklık olduğu"[23] kendi devleti için de geçerlidir.

Broşür bundan sonra Alpler'in kuzeyindeki barometre durumu hakkında bilgi vermekte ve Sardinya'dan sonra hemen İngiltere'ye atlamaktadır.

İngiltere her şeye yardım eder: Her ne kadar 13 sömürgesini kaybetmiş olsa da, İngiltere azimli bir yükselişe geçmişti. İçeride sanayileşme gerçekleşmekte ve Britanyalı tüccarlar, Britannia'nm* denizlere egemen olması için çaba göstermekteydi. O zamana kadar saklı kalmış doğa yasalarını Newton'la gün ışığına çıkaran, kansız bir "Şanlı Devrim" ile ilk meşruti monarşiyi yaratan, Halklar Bildirgesi'yle yurttaş haklarını ülke yasası durumuna getiren, Hoşgörü Yasası'yla farklı inançlara yönelik baskılara son vermeye çalışan ve Marlborough Dükü'nün askeri birlikleriyle XIV. Louis'nin gerici süper gücünün ilerlemesini engelleyen, sağduyunun hükmüne girmekle onur duyan, en kayda değer teknik buluşları Avrupa'ya taşıyan gururlu bir ulustu. Gerçi şimdi Birleşik Krallık'la birleşen ama kendi felsefe okulunu yaratan İskoçya Krallığı da unutulmamalıdır. Sadece,

[23] *a.g.e.*, II, s. 45.

* Britannia: Büyük Britanya ve sömürgelerini simgeleyen kadın figürü; başında miğfer, elinde ucu çatallı mızrakla temsil edilir (ç. n.).

Protestan Hannover egemenliğine karşı Katolik Stuart yanlısı ayaklanmalardan duyulan korkudan ötürü Protestan hoşgörüsüzlüğün hüküm sürdüğü İrlanda, daha kötü durumdaydı.

Fransa her şeye karışır: İster Avrupa'da olsun ister sömürgelerde ya da fazla bir başarıyla olmasa da XV. Louis'nin metresler rejiminde. Çok farklı bir başarıyla başlangıçta daha çok İngiliz kökenli olan Aydınlanma hareketine de karışmıştır. Paris, anlatımda ve yazıda uluslararası *republique des lettres*'in (edebiyat cumhuriyeti) tartışmasız merkeziydi. Voltaire, ayrıca "düşünceleri açık bir biçimde ifade etmeye İngilizce'den elverişli olduğu" için "Fransız dili neredeyse evrensel dile dönüşmüştür" diye bir saptamada bulunmuştur.

İsviçre her şeyi yorumlar: Çünkü buradan Alman, Fransız ve ara sıra da İtalyan dilinde, Aydmlanmacı türde zengin bir literatür çıkmıştır. Alaylı bir dille yorumlar ve açıklar; çünkü Avusturya ve Fransa, büyük devletlerden birine angaje olmamak için az çok rahat bir yansızlık içindedir ve 1536'dan bu yana topraklarında hiçbir Avrupa savaşı yaşanmamıştır. Bağımsız cumhuriyetlerin ilginç ülkesi olarak kabul edilmektedir; refah düzeyi yüksektir ve sadece peynir değil, aynı zamanda tekstil ürünleri ve saat de ihraç etmektedir.

Broşürde unutulan, Alpler'in kuzeyindeki tek bağımsız cumhuriyet olan, İsviçre'nin yanındaki Felemenk Birleşik Cumhuriyeti'dir. Bu Cumhuriyet, "*Her şeyi yâd eder*"e ya da "*her şeye tahammül eder*"e örnek olarak gösterilebilir. 17. yüzyılın güçlü ekonomik, siyasi ve düşünsel gelişimi geride kalmıştır ve kısa bir süre sonra bu cumhuriyetler sistemi, genel valinin lehine ve eski yurtsever özgürlüğün aleyhine olmak üzere Prusya müdahalesinin kurbanı olacaktır. Ancak arkasında hâlâ, tüm dünyadaki sömürge imparatorluğunun yattığı "Amsterdamlı zengin adam" özdeyişi geçerliliğini koruyacaktır.

Almanya her şeyi taklit eder; çünkü edebiyatta olduğu kadar saray yaşamında da hâlâ Fransız ya da İngiliz örneklerini taklit etmekte ve "Alman ulusal ruhu"ndan henüz çekinerek söz etmektedir. Almanya, hâlâ Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'dur. Modern anlamda bir devlet, hatta ulusal bir monarşi bile değildir; aksine Ortaçağ'dan kalma çekirdek bir kavramdır. "İmparatorluk" aslında Fransa, Prusya ve Avusturya arasına mıhlanmış sadece birçok küçük ve çok küçük devletten, dini nitelik taşıyan ve taşımayan prenslikten, kontluktan ve imparatorluk kentinden oluşuyordu. Broşür *Kutsal İmparatorluk her şeye inanır* derken, aslında *Almanya her şeyi taklit eder*'i yinelemektedir. İmparatorluk, Otuz Yıl Savaşları'ndan ve onu izleyen

Fransız saldırılarından bu yana hâlâ travma halindeydi. Mezhepler bakımından ise durum, kendini çok çeşitli şekillerde göstermekteydi: Lutherciler çoğunlukta, Kalvenciler azınlıktaydı ve birçok Katolik Kilisesi yandaşı vardı. Ancak broşür, birçok prenslikteki -sadece Goethe döneminin Weimar'mdaki değil- ve bazı kentlerdeki -sadece Lessing döneminin Hamburg'undaki değil- ekonomik ve kültürel kalkınmayı gözden kaçırmaktadır. Almanya, kültürel yönden bir hayli farklılaşmış dünyasında uyuklayan ve yavaş yavaş uyanan güçlerle doluydu. Ortak olan şey, artık bir birliğe ulaşmış olan yazı dili, buna uyan edebiyat ve imparatorluğun bir zamanlarki gücüyle olağanüstülüğünün anısıydı. Yüzyıl sonlarına doğru Almanya, düşünsel alanda birçoklarını geride bırakarak ilk sıralara oynayacak ve böylece 18. yüzyılın bir yargısının geleceğe yönelik olduğu ortaya çıkacaktır: "Almanların aşırı derecede iş bağımlısı olduğu doğrudur."[24]

Almanların iş bağımlılığı söz konusu olduğunda, Prusya'nın düşünülmesi gerekir. Prusya'nın broşürde kendine ait bir dizesi vardı: *Prusya her şeyi arapsaçına çevirir.* Bu, 1740'ta Avusturya Veraset Savaşı'na, 1756'da Yedi Yıl Savaşları'na ve 1772'de Polonya'nın dağılmasına "neden olan", Avusturya'nın egemenliğindeki Silezya'yı ve Polonya'nın egemenliğindeki Batı Prusya'yı ele geçiren Prusya'nın huzursuz kralı II. Friedrich'e işaret etmektedir. Ancak II. Friedrich demek, aynı zamanda Potsdam'ı ve Berlin'i Aydmlanma'nın merkezi durumuna getiren Büyük Friedrich'de demektir.

Avusturya, kendi hükümdarı olan imparator aracılığıyla anılmaktadır: *İmparator her şeye heves eder.* Avusturyalı Habsburglar, 15. yüzyıldan bu yana Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nu yönetmekteydi. Kendi başına buyruk, büyük bir devlet durumuna gelen eski Avusturya, yine de hâlâ Germen İmparatorluğu'na dahildi. "*Her şeye heves eden*" asıl imparator, büyük ve renkli devlet dünyasını birleştirmek, Osmanlı İmparatorluğu ve Polonya'ya doğru gücünü genişletmek isteyen II. Joseph'tir. Avusturya, kozmopolit başkenti Viyana'yla birlikte çoğulcu bir devletti. Sınırları buradan çok ötede Yukarı Ren kıyısındaki Flandra'ya dayanmakta ve az çok Alman dilini konuşan eski Avusturya, Tirol'den başlayarak Burgenland ve Kärnten'e kadar uzanmaktaydı. Bohemya ve Macaristan taçları, Habsburgların elindeydi. Prag ve Budapeşte, kendilerine ait kültürel bi-

[24] *a.g.e.*, I, s. 74.

linçleriyle önemli başkentlerdi. Çokdilli ve çokmezhepli Macaristan, bağımsızlığına güveniyordu. Milano Dükalığı ve Toskana'daki ikili veraset, imparatorluğa bir İtalyan havası katıyordu. Avusturya'nın egemenlik alanında bir düzineden fazla dil konuşulup yazılıyordu. Yabancı ülkelerin etkileri başkent Viyana'ya yansıyordu; bunlar İtalya'nın, Bourbonlar dönemi İspanya'sının ve Lorraine'liler aracılığıyla yeni Fransa'nın etkileriydi; çünkü hanedan, Maria Theresia'nm eşi aracılığıyla imparatorluğun bu eski komşusundan geliyordu. Avusturya İmparatorluğu kendini Katolik Kilisesi olarak ifade etse de, gizliden gizliye her yerde Protestan azınlıklar bulunuyordu; Protestanlarınsa Macaristan'da resmi bir konumu vardı.

Siyasi Barometre'de iki kuzey devletinin de yer aldığını görüyoruz: *Danimarka her şeye katlanır;* çünkü İngiltere, Rusya ve İsveç'in kara ve denizdeki çıkarlarının arasında neredeyse savunmasızdır. 17. yüzyılda "yüksek direkler" çıkan denizler fatihi IV. Christian'ın dönemi çoktan geride kalmıştır ve şimdi son derece becerikli bir yansızlık politikasının yürütülmesi gerekmektedir. Danimarka Krallığı hâlâ Norveç Krallığı'm, İzlanda'yı, Schleswig ve Holstein Dükalıkları'm elinde bulundurmaktaydı. Varlıklı bir burjuvazi, Norveç'ten gelen odunla ve tarım ürünleriyle geniş kapsamlı bir ticaret yapıyordu. Kopenhag, kuzeyde zarif bir dünya kenti durumuna gelmişti. Yumuşak başlı mutlakıyet, tebaasına, sonraları geniş kapsamlı bir köylü kurtuluş hareketine yol açacak eşitliği getirmişti. Norveç her zaman bağımsız köylülerin merkeze uzak ülkesi olmuştu. Aydınlanma ilerlemekteydi. Danimarka edebiyatının altın çağı başlamıştı. 1770'te sansür kaldırılmış ve Danimarkalılar bu özgürlüğü akıllıca kullanmayı bilmişti.

İsveç her şeyi yâd eder: Bu, geçen yüzyılın büyük güç dönemini de olabilir, korku veren orduları ve Otuz Yıl Savaşları'nda Baltık Denizi çevresinde bir tanrı imparatorluğu yaratmaya çalışan Kral Gustaf Adolf yönetimindeki Fin süvari birlikleriyle İsveç'in heyecan uyandıran müdahalesinin bu yüzyılı da... Ancak bundan yarım yüzyıl sonra çılgın kral XII. Karl -18 yıl boyunca kuzeye rahat huzur vermeyen kral-, kahramanca seferlerine rağmen hemen hemen her şeyi kaybetmişti. Başka savaşlar da yapılmasına rağmen, bundan sonra İsveç'in Ön Pomeranya'daki ve Baltık Bölgesi'ndeki bağımlılıkları ve son olarak da 1808'de en azından önemli bir özerklikle bir Rus büyük prensliği durumuna gelen tüm Finlandiya yitirilmişti. Fazla önemli olmayan demir ve odun ihracatı para getiriyordu; ancak başarısız sa-

vaşların masrafı çoktu. İçeride, krallığa ait mutlakıyet ve soylulara ait imparatorluk meclisinin parlamento rejimi arasında gidip geliniyordu. Köylüler öteden beri, giderek genişletilen özerk köy yönetiminin tadını çıkarıyorlardı. III. Gustaf, Prusya Kralı II. Friedrich örneğine göre Aydmlanmacı-mutlakıyetçi bir hükümdar olarak hareket ediyordu. Bilimsel bir yaşam filizlenmekte ve Stockholm parlak bir saray olarak ışıldamaktaydı.

Polonya her şeyi kaybeder: Karadeniz'den Baltık Denizi'ne kadar uzanan ve bir zamanlar bir Ortaçağ krallığı olan Polonya, İmparatorluk Meclisi'nin güçsüz krallarla birlikte mutlakıyetin sıkılığını kaçırdığı Ortaçağ'dan kalma bir anayasaya takılıp kalmıştı. Rusya, Prusya ve Avusturya güçler birliğinin kurbanı olmuştu. İlk dağılma 1772'de, ikincisi 1793'te ve sonuncusuysa 1795'te gerçekleşmişti. Bir zamanlar güçlü olan, sonraları mezhep yönünden açık ama daha sonra Karşı Reformcu ve sonunda Reformcu-Aydmlanmacı olarak hareket eden bir ülke böylece haritadan silinmişti. Ancak Protestan Prusya ve Ortodoks Rusya arasında kalan Polonya, Katolik dini ve kendi diliyle varlığını sürdürmüş; 130 yıl boyunca kendi devletinin yeniden dirilmesini beklemişti.

Rusya herkesi korkutur: 18. yüzyılın başında Rusya -Polonya'nın, Baltık Bölgesi'nin ve İsveç'in egemenliği altındaki Finlandiya'nın arkasında bulunan bu iç imparatorluk- Çar Büyük Petro'yla birlikte siyasi yönden etkin bir duruma gelmiş ve modernleşmişti. Başkent, uzak Moskova'dan deniz kıyısındaki St. Petersburg'a taşınmıştı. Bir akademi kurulmuş ve Batı'nın en yeteneklileri getirilmişti. Ordu modernleştirilmiş ve daha da baskıcı olmuştu. Son olarak Aydınlanmacı Çariçe II. Katerina Osmanlı İmparatorluğu, İsveç, Danimarka ve Polonya'ya karşı her konuda aktif bir politika uygulamaya başlamıştı. Korku uyandıran Kazak süvari birlikleriyle Rusya şimdi gizemli, korkutucu ama aynı zamanda çekici bir şekilde Riga'dan Kırım Yarımadası'na kadar geniş bir cephede yer alıyordu.

Broşür, siyasi barometre durumu hakkındaki verilerine Osmanlı İmparatorluğu'yla son vermektedir.

Osmanlı her şeye hayret eder: Çünkü imparatorluğunun sınır durumu sallantıdadır (Macaristan, Erdel, Kırım Yarımadası kaybedilmiştir. Eflâk ve Boğdan, Tunus ve Trablusgarp kendilerini özerk hissetmeye başlamışlardır); ve Avrupalılarm bu heyecan uyandıran, yükselen Aydınlama dünyasının dışında bulunulmaktadır. Osmanlılar, Avrupalı olmayan bir güç olarak broşüre girmiştir; çünkü büyük

çoğunluğu Hıristiyan olan Balkanlarla birlikte henüz özgürlüğe kavuşmadığı halde ilk özgürlük kıpırtılarının baş gösterdiği Yunanistan'a da hâlâ egemendir.

Henüz kurulan ve federal bir yapıya sahip olan Amerika Birleşik Devletleri'nin broşürde adının geçmemesi, çok da şaşırtıcı değildir; çünkü dünya hâlâ Avrupa'dır. Avrupalılar sadece İspanyol ve Portekiz Amerika'sını, İngiltere, Fransa, Portekiz ve Hollanda'nın egemenliği altındaki Afrika sahillerini, büyük ölçüde İngiltere'nin egemenliğinde bulunan Hindistan'la Hollanda'nın egemenliğindeki Endonezya'yı değil, aynı zamanda diğer kıtaları da tanımaktadır. Hatta tüm egzotik ülkelerle yakından ilgilenmekte, bilgece yönetilen Çin'e hayranlık duymakta ve evleri, gerçek olsun, sahte olsun, egzotik sanat eserleriyle süslemekten, Çin bahçeleri düzenlemekten hoşlanmaktadırlar. Bununla birlikte kararlar hâlâ Londra, Paris, Viyana ve gerektiğinde St. Petersburg'la birlikte, Berlin ve Madrid arasında verilmektedir. Ancak *Siyasi Barometre*'nin nihai bulgusu, *her şey birbirine karışır* şeklindedir.

3. Devletlerüstü Dünya Vatandaşlığı

İlk Aydınlanmacı ansiklopedinin Protestan yazarı Pierre Bayle, 1700'de, "Ben bir dünya vatandaşıyım; ne imparatorun ne de Fransa kralının, aksine hakikatin emrindeyim" diye yazmaktadır. Friedrich Schiller ise yüzyıl sonunda şöyle demektedir: "Ben hiçbir prensin emrinde bulunmayan bir dünya vatandaşı olarak yazıyorum. Küçük yaşta anayurdumu kaybedip yerine büyük bir dünyayı geçirdim."[25]

18. yüzyılın devletler dünyası henüz milliyetçi değildi; her ne kadar milliyetçilik her yerde gizliden gizliye uyku halinde bulunsa ve daha sonra gürültüyle uyanacak olsa da. Aydınlanma yüzyılı kendini kozmos olarak, toplu ilişkiler içindeki dünya olarak kavramaktaydı. Hükümdarlar, birbiriyle uzaktan akraba olan uluslararası bir topluluktu. Gerçekte sadece Prusya'daki Brandenburg, Parma'daki Este ve Torino'daki Savoia hanedanları "safkan"dı. Çoğunlukla bu kralların bakanları da o ülkenin çocukları değildi; Feldmareşaller ve generaller arasında -örneğin Rus ordusunda- Alman kökenli Baltıklılar, Fransızlar, Almanlar ve İsviçrelilerden oluşan renkli bir karışım bulunuyordu. Kraliyet sarayları da bu uluslararası görüntüyü yansıtıyordu; Kopenhag'daki Almanlar, Viyana'daki renkli dünya gibi. Örneğin İsveç'teki yüksek soylular Fransız de la Grangeları, İrlandalı Hamiltonları ve Alman kökenli, Baltıklı Wrangelları kendilerinden sayıyordu. Soylular esas itibarıyla kozmopolitti. Zümre kuralları, subayların onur ilkeleri, görev ve erdem, aynı zümreden olanlarla evlilik, her yerde geçerliydi. Burjuvazinin de dahil edilebileceği "halk", onların ayaklarının dibinde yer alıyordu.

Her ne kadar Tanrı'nm ve kralın bütün dilleri konuşabildiği söylenmişse de, Fransızca soyluların ve sarayların egemen dili durumuna gelmişti; soylular yerel dili ve lehçelerini bilseler bile, sadece hizmetkârlarıyla o dilde konuşurlardı. Fransızca o zamana kadar çok konuşulan İtalyanca'nın yerini aldığı gibi, bilim dili olarak Latince'nin

[25] P. Coulmas, "Weltbürger", *Geschichte einer Menschensehnsucht*, Hamburg: Rowohlt, 1990; U. Bitterli, "Zur Geschichte des Weltbürgertums", *Schweizerisches Monatsheft*, Eylül 1990, s. 786.

de yerine geçmeye başlamıştı. Bütün saraylar, tümüyle Fransız örneğine göre düzenlenmişti. Sadece bu dilde mektuplaşılıyordu. Fransızca, aynı zamanda burjuva aydınlar ve tüccarlar için de öğrenilmesi gereken bir yabancı dil olmuştu. Fransız tiyatrosu genel olarak halk da dahil olmak üzere herkes tarafından seviliyordu. Protestan ülkelere sığınmış Fransız Protestanlarının varlığı da Fransızca'nın yaygınlaşmasında etkendi "Sömürgeler"in Fransız Kilisesi çoğu kez soyluların Kilisesi olma durumuna kadar yükselmişti. Fransız Protestanları, dil özelliklerini 19. yüzyılın başlangıcına değin korumuştu. Dünya vatandaşlığının sözlü ve yazılı anlatımı artık Latince değil Fransızca'ydı.

Kent halkı daha az kozmopolit olarak yapılanmıştı. İnsanlar dünyadan elini eteğini çekmiş, kentlerde kendi aralarında yaşıyor ve evleniyorlardı. Daha açık bir anlatımla, Aydmlanmacı çevrelerde başka bir kente giderek yapılan evlilik olanaksız bir şeydi. Büyük Kurul'da kent yurttaşlarına ait hakların yurttaş olmayanlara da verilmesi konusunda yapılan bir görüşme nedeniyle Basel Belediye Başkanı, "değerli Basel kanının yabancı maddelerle kirletilmek"[26] istenmediğini söylemiştir. Dünya vatandaşlığı burada düşünsel ve kuramsal bir olay olarak kalmıştır. Sırasına göre ya tüccarlar ya da ülkeden ülkeye dolaşma alışkanlığında olan zanaatkârlar arasındaki toplumsal hareketlilik daha fazlaydı.

Devletler dünyası öteden beri var olan bir doğallık olduğundan ve öylece kaldığından, Aydınlanma hareketi için gerçek bir örnek olamazdı. Bunun dışında soyluların kozmopolitliği, yine soyluların insanlar arasında eşitliği kabul etmemesiyle de çelişmekteydi. Belki de sadece İngiltere, bazı Aydmlanmacı düşüncelere kolaylık sağlıyordu. Buradaki eski özgürlükçü, şimdiyse parlamentoda yenilenmiş gelenek sayesinde, *gentry* ile orta sınıfın karışımı sayesinde, özgür bir basın ve dini sorunlarda hoşgürülü bir tutum sayesinde bir boşluk belirmişti. Bu nedenle İngiltere, Bèat-Louis de Muralt'nın *Lettres sur les Anglais et les François et sur les voiages*'ıyla (İngiliz ve Fransız Devletleri'nin Nitelik ve Âdetleri Üzerine Mektuplar) ve Voltaire'in verdiği bilgiler sayesinde -tam da Fransız dilinde- ideal bir ülke olarak stilize edilmiştir. Hoşgörüsüz mutlakıyetin mirası tarafından Fransa'ya, sanki siyasi yönden bir örnek oluşturabilirmişçesine fazlasıyla yük bindirilmişti.

[26] P. Ochs, *Geschichte der Stadt und Landschaft Basel*, Basel 1822, 8, s. 6.

Örnekler başka yerlerde de bulunabilir: örneğin Kuzey Amerika'daki "soylu vahşiler"de ya da Güney Denizi Adaları'nda ya da - eğer Avrupa'da kalmak isteniyorsa- İsviçre Alpler'indeki çobanlarda. 18. yüzyılın başına kadar İsviçre verimsiz bir ülke olarak, hatta geri kalmış halkıyla barbar gelenekleri olan bir ülke olarak kabul edilmekteydi. Bu son derece ilginç jeoloji parçasını şimdi ilkin doğa bilimciler keşfediyordu.

Dağlar ve göller önce, romantik Chillon Şatosu ve Valais Alpler'inin olağanüstü dağ oluklarıyla Leman Gölü'nün farkına varan Britanyalı gezgin lordlar için çekici olmuştu. Onları farklı ülkelerden gelen baylar izlemekteydi ve bunlar coşku dolu gezi notları kaleme almaktaydı. Kısa bir süre sonra bu yüce doğada Alpler insanı da keşfedilmişti. Doğa ve tıp bilgini Albrecht von Haller'in *Die Alpen* (Alpler) adlı didaktik şiiri ve sonraları Salomon Gessner'in olası bütün dünya dillerine çevrilen *Idyllen*'ı (İdiller) bir rehber görevini görmekteydi. Rousseau, coğrafi görünümü siyasileştirmişti: O ana kadar aşağı görülen Alpler demokrasisi, ansızın ideal devlet biçimi olmuştu.

İsviçreli olan her şeye yönelik ilgide, bu ülkenin kentlerinde uluslararası bir görünüme sahip olan, düşüncelerini Fransızca ve Almanca olarak ifade edebilen Aydmlanmacı seçkinlerin bulunmasıydı. Ve Alpler'in "özgür İsviçreliler"iyle birlikte bu cumhuriyetçi ülkenin tarihsel mitosu da keşfedilmişti: Rütliwiese'deki üç orman bölgesinin ortak birlik yeminleri, Tiran Gessler'i öldüren Wilhelm Tell'in eşi görülmemiş kahramanlık öyküsü gibi. Tarihsel mitos bu şekilde Alpler'in mitosuyla birleşmiş, bir örneğe dönüşmüş ve sonunda Friedrich Schiller'in genel, kozmopolit bir geçerlilik iddiasındaki oyununda klasik bir biçime sokulmuştur.

İsviçreliler ve yabancılar, gerçekliğin bu denli ideal olmadığını, ancak Fransa'nın özgürlük ve eşitlik sloganıyla her şeyi gölgede bıraktığı Fransız Devrimi dönemlerinde fark edebilmişlerdi.

Devletlerarası barışçıl işbirliği sorunu, kozmopolitliğin açık bir sorunu olarak kalmıştı. Bu işbirliği eskiden olduğu gibi savaşlardan sonra barış kongreleri düzenlemekle, yeni savaşların çekirdeğini zaten içinde taşıyan ülkelerin yerlerini değiştirmeyi garantilemekle mi yetinecekti?

1517'de *Querela pacis*'iyle (Barış Yakarışı) Erasmus, savaşların anlamsızlığını artık fark etmeleri için insanlığa yalvardığından bu yana hukukçular ve ilahiyatçılar, dünyaya ve barışa ilişkin bir tür düze-

ni yeni baştan kurmaya uğraşıyorlardı. 1625'te *De Iure Belli ac Pacis*'iyle (Savaş ve Barış Hukuku Üzerine) Grotius, uluslararası düzeyde tanınan halklar hukukuna dayalı bir hükümdarlar kongresi toplanmasını önermişti. XIV. Louis rejiminin Fransız yazar ve eleştirmeni Charles-Irénée Castel, Abbé de Saint-Pierre, daha da ileri gitmişti. 1713'te *Projet de Paix perpétuelle*'inde (Ebedi Barış Projesi), sırayla yönetilen merkezi bir yönetim, barış mahkemesi ve ortak bir orduyla birlikte bir Avrupa birliği önermişti. Abbé de Saint-Pierre'in tasarısı, yüzyıl içinde tekrar tartışılmıştır. Bu sorunlarla uğraşan en son kişilerden biri, yeni bir barış kongresinin düzenlendiği 1795 tarihinde "Ebedi Barış Üzerine Felsefi Deneme" makalesiyle Kant'tı. Fakat bundan sonra milliyetçi düşünce, kozmopolit düşünceye giderek daha çok gölge düşürecekti.

IV

Aydınlanma'nın Taşıyıcıları

1. "Cemiyet" Hareketi

Özgürlüğün yeni ruhu, hareket, her şeyi merak etmek anlamına gelen Aydınlanma, sadece düşünürlerin, filozofların, yazarların ve zamanla uyum halinde ve onun içinde etkin olan tek tek herkesin ilgilendiği bir konu değil, aynı zamanda ve özellikle de örgütlü ve örgütsüz toplulukların ilgilendiği bir konuydu.[27]

Toplumsal birlikler çoğunlukla dost çevrelerindeki görüşmelerin bir sonucuydu. Aydınlanmacılar için dostluk, hakkında sürekli yazılar yazılan çok önemli bir konuydu. Oldukça etkili bir İngiliz dergisi olan *Spectator*'dan bile "dostluğun nimeti", "bu yaşam iksiri" hakkında bilgi edinilebilirdi.[28]

"Bir dostluk cemiyeti kuruldu": 18. yüzyılda bir cemiyet kuruluşunun bildirimi bu ya da buna benzer bir şekilde dile getirilmekteydi. "Bir dostluk cemiyeti" kurulduğunda söz konusu olan şey, bu dost çevresini zamanın kültürel, sosyal ve ekonomik koşullarının reforma tabi tutulması için verimli kılmaktı. Onlar için söz konusu olan şey, dünyanın daha iyi hale getirilmesinde işbirliği yapmak üzere *émulation*'da, "teşvik"te bulunmaktı. Yalnızca loncalardaki ya da mesleki ve dini olarak sınırlanmış amaçları, geleneksel örf ve âdetleriyle kardeş topluluklarındaki gibi eski toplumsal biçimlerde takılıp

[27] "Aydınlanma'nın Taşıyıcıları" bölümü için bkz. U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 216-225.

[28] *The Spectator*, sayı 68, 18 Mayıs 1711.

kalmak istenmiyordu. Reformların yeni işlevi, gelişmekte olan bilim, genişlemekte olan kültürel eğitim ve yetersiz sosyal yardım alanlarında Aydmlanma'nm büyük ütopyası için başarı sağlamaktı.

18. yüzyılda Avrupa ve Amerika'nın, gittikçe sıklaşan topluluklar ağı tarafından, en iyi şekilde çağdaş "cemiyet" (*Sozietät, societas, société, society, società, sociedad*) kavramıyla nitelendirilen topluluklar tarafından örtüldüğü göze çarpmaktadır. Örneğin Almanya'da yüzyıl başında ancak iki bilimsel akademi vardır; ama yüzyıl sonlarına doğru bunların sayısı bir düzineyi bulmuştur. 1723'te Avrupa'da kamu yararına çalışan ilk cemiyet (Edinburgh) kurulmuştur; Fransız Devrimi'ne kadar Avrupa'da ve Avrupa dışındaki ülkelerde bunun gibi yaklaşık 150 dernek saptayabiliriz.

Bu birlikler çoğunlukla aynı düşüncede olan bir dost çevresinin bir etkinliği genişletmesiyle başlamaktadır. Çoğu kez, çok kısa bir süre sonra etkili bir örgüt kendini belli etmektedir. Bu örgüt çoğunlukla sade ve esas itibarıyla da cumhuriyetçidir. Finansman sağlamaya ve ana hatları açıkça belirlenen bir tüzüğün gerçekleştirilmesi için işbirliği yapmaya hazır olduğunu bildiren üyeler toplanmaktadır. Bu üyelerden, en yüksek organının son kararları verme yetkisi bulunan ve tüm üyelerin eşit haklara sahip olduğu üyeler kurulu da olan bir dernek kurulmaktadır. Yönetim; başkan, sekreter, sayman ve birkaç üyeden oluşan komiteye verilir. Durum ve koşullara göre komisyon özel görevlere getirilebilir. Çoğu kez etkinlikler hakkında haberler veren ve daha geniş bir kitleye yönelmeyi hedef alan bir yayın organı, bir dergi ya da toplu makaleler yayımlamaktadır.

2. Akademi

Cemiyet hareketi, henüz erken sayılabilecek bir dönemde bile değişik tipte cemiyetler geliştirmiştir. Bunların en eskisi *bilimsel bir topluluk* olan *akademi*'dir. Model, Platon'un Atina'daki akademisiydi. Bu akademinin örneği, İtalyan Rönesans'ında yeniden ele alınmış ve değişik biçimlerde 18. yüzyılda da etkili olmuştu. Goethe Eylül 1786'da İtalya seyahatindeyken, Venedik'in Vicenza kasabasındaki akademinin halka açık bir toplantısına katılmıştır:

> Bu akşam, Olimpia Akademisi'nin düzenlediği bir toplantıdaydım. Oldukça iyi bir oyundu, insanlar arasındaki canlılığı ve nükteyi koruyordu. Palladio Tiyatrosu'nun yanında yeterince aydınlatılmış büyük bir salonda yüzbaşı, soyluların bir kısmı, bütünüyle kültürlü insanlardan oluşan bir halk ve birçok din adamı olmak üzere yaklaşık beş yüz kişi hazır bulunuyordu.
>
> Bugünkü oturum için başkan tarafından sorulan soru şuydu: Kurmaca mı yoksa öykünme mi güzel sanatlara daha çok avantaj sağlar? Buluş, yeterince başarılıydı. Çünkü sorunun içindeki seçenekler birbirinden ayrıldığında, yüz yıl boyunca bir ondan bir bundan konuşulabilir. Akademisyen baylar da bu fırsatı gerektiği gibi kullanıyor, şiirde ve düzyazıda, aralarında çok iyi örneklerin de bulunduğu türlü şeyler yaratıyorlardı.
>
> Bu, en canlı dinleyiciler topluluğuydu. Dinleyiciler "bravo" diye bağırıyor, alkışlıyor ve gülüşüyorlardı. İnsan kendi ulusunun önünde de böyle durabilse ve onu kişisel olarak eğlendirebilseydi...

Akademiler her şeyden önce kendilerine bilimsel hedefler koyarlar. Buna göre, Üniversitelerin başaramadığı şeyler, akademilerin gönüllü çalışmalarıyla sonuçlandırılmalıdır. Bu arada öncelikle doğa bilimleri ama aynı zamanda dil, edebiyat ve tarih de, yani her şeyi yapabilen ilahiyat ve hukuk fakültelerinin yanında güç bela bir yan bilim dalı olarak yaşamını sürdüren alanlar da söz konusudur.

Alpler'in kuzeyindeki Avrupa için Paris'teki akademi kuruluşları bir modele dönüşmüştür: Dilin korunması için 1635'te kurulan

Académie Française (Fransız Akademisi), doğa bilimleri için 1666'da kurulan *Académie des sciences* (Bilimler Akademisi) ve tarih bilgisi için 1663'te kurulan *Académie des inscriptions et des belles lettres* (Yazıtlar ve Edebiyat Akademisi) gibi. Fransız akademileri özel girişimlere dayanmaktaydı; ancak kısa bir süre sonra devlet, bu akademileri devralıp finanse etmiş ve ayrıca katı bir örgütlenmeyle bunlar için bağış toplamıştı. Başkentin dışındaki Fransız taşra eyaletlerinde, sonraları birçok akademi kurulmuştur.

18. yüzyıl içinde hemen hemen bütün monarşiler, bundan böyle tiyatro, saray balosu, saray karakolu gibi krallık sarayına dahil olan kendi akademilerini kurmuştu. Merkezi bir sarayı olmayan devletlerde, bağımsız bir örgütlenmeyle akademilerle aynı hedefleri izleyen "aydın cemiyetleri" ne yardımcı olunuyordu.

İngiltere, doğa bilimi araştırmalarının örgütlenmesi konusunda daha başka bir yol izliyordu. 1660'ta *Royal Society of London for Improving Natural Knowledge* (Doğa bilimlerinin İlerletilmesi İçin Londra Kraliyet Cemiyeti) kurulmuştu. Bu örgüt gerçi krallığın desteğinden yararlanıyordu ama, Fransız akademilerinden daha bağımsızdı. *Royal Society*, tüm kıtaya kendi açısından büyük etkide bulunmuştu.

Sanatsal amaçlı topluluklar da krallığın desteğini alabiliyordu. Örneğin İspanya'da bu mümkündü. Aşağıdaki alıntı bunu ortaya koymaktadır:

> Bu ülkede bilimler ve sanatlar hâlâ çocukluk yıllarındadır. Grimaldi Markisi'nin uyarısı üzerine burada bir mimarlık, heykeltıraşlık ve resim sanatı akademisi kurulmuştu. En soylu ve en zengin baylardan birkaçı buraya üyedir ve bu mükemmel özgür sanatları daha ileriye götürmek için biraz çaba harcamaları onlara yeniden söylenmelidir. Kral, geçen yaz büyük bir rahatlıkla ... Don Pedro Davila'nın yönetiminde bir doğa tarihi bölümünün de kurulacağı akademi için para karşılığında bir saray satın almıştı.[29]

18. yüzyıl akademisinin biçimi burada iki örnekle netleştirilecektir. Önce Berlin Kraliyet Akademisi'ni ele alalım:[30]

[29] H. J. Lope, "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987, s. 38:

[30] H. H. Müller, *Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert*, Berlin 1975.

Brandenburg elektör prensi Friedrich'in Alman sınır prensliğini büyütme arzusu ve istenci, sadece askeri-siyasi bir prenslik değil, aynı zamanda bilimsel bir prenslik sayılmak istemesi olarak da ifade edilmelidir. Bununla birlikte 1701'de bir Brandenburg Cemiyeti'nin, yani Berlin Akademisi'nin kurulmasıyla sonuçlanan olayın arkasında, Prusya Krallığı'nın yeniden tasarlanan bir devlet sistemini süsleme düşüncesi değil, gerçek bir bilimsel ilgi yatmaktadır. Bu akademinin kuruluşuyla görevlendirilen kişi Gottfried Wilhelm Leibniz'ten başkası değildi; bu, yeni kraliçe Sophie Charlotte'un ve Leibniz'in hizmetinde bulunduğu annesi Hannover elektör prensesi Sophie'nin canlı, genelde entelektüel ilgileri sayesinde gerçekleşmişti.

Filozof sık sık dile getirdiği akademi düşüncesini, yani bilimlerin korunması ve ilerlemesi yoluyla saygınlığa, Alman ulusunun esenliğine ve kabulüne, engin bilgiye ve dile ilişkin açık bir Hıristiyan dünya görüşünün yayılmasına yönelik üç katlı hedefini sonunda gerçekliğe dönüştürme fırsatını yakalamıştı. Onun için söz konusu olan özellikle *utilitas*, yani bilimlerin uygulamaya dayanmasıydı. Akademi, sevindirici bir başlangıç yapmıştı. 1710'dan başlayarak *Miscellanea Berolinensia*'yı yayımlamış ve daha geniş bir kitleye ulaşmayı başarmıştı. Ancak durum, kısa bir süre sonra farklılaşmıştı. Farklı ilgi alanları olan ve ülke yönetimiyle orduya yardım daha önemli göründüğü için akademiyi bilinçli olarak ihmal eden I. Friedrich Wilhelm'in otoriter rejimi başlamıştı. Akademi, kendini askerlikle ilgili yayınlara indirgemek zorunda kalmıştı. Buna karşılık felsefeye ilgi duyan halefi II. Friedrich, kraliyet akademisinin rolüne karşı oldukça duyarlıydı. 1741'den başlayarak akademi yeniden gelişmiş ve bilimsel dünyada başarıyla ilk sıraya ulaşmaya çalışmıştı. Matematikçi Leonhard Euler göreve getirilmişti. Fizikçi Maupertuis, kralın kişisel olarak gözettiği idare meclisinin yönetimini ölünceye kadar üzerine almıştı.

Akademi şimdi dört bölüme ayrılmıştı:

Deneysel felsefe bölümü kimya, anatomi, botanik ve tüm deneysel bilimleri kapsamaktadır. Matematik bölümü geometri, cebir, mekanik, astronomi ve tüm soyut bilimlerden oluşur. Kurgusal felsefe bölümü mantık, metafizik ve ahlâkı; güzel sanatlar bölümü ise eski çağ bilimleriyle, tarih ve dilleri kapsar. O halde hemen hemen bütün bilimsel alanların olduğu bir akademi söz konusuydu. Yönetim, başkanın ya da sekreterin elindeydi -sonuncusu on yıllar boyunca, Berlinli bir Fransız Protestanı olan Johann Heinrich Samuel Formey'di.

Her bölümün, mali yönetimden sorumlu bir müdürüyle bir denetçisi vardı. Özellikle takvim satışlarından para kazanılıyordu. Berlin'de ikametgâhı olan ve maaş alan 16 aktif üye vardı. Yazışarak üyelik yoluyla akademiyle bağımsız bir ilişkisi olan -bütün Avrupa'ya dağılmış- yabancı üyelerle bilim adamlarıysa ikinci bir grubu oluşturuyordu. Akademiye kabul, başkanın ve kralın işiydi. Üyeler özellikle, çoğu Protestan olan Fransızlar ve İsviçrelilerdi. Kral, dünya dilini bilen bu bilim adamlarını çoğunlukla Almanlara yeğliyordu. Kralın, Lessing'in atanmasına karşı çıktığı da bilinmektedir.

Aktif üyeler her yıl iki makale sunmakla yükümlüydü. Bunlar akademi toplantılarında okunmakta, sonra da *Mémoires*'da yayımlanmaktaydı. Başka yayınlar da oluyordu. Yazışan üyelerle olsun, başka akademilerle olsun, bütün Avrupa'daki yazışma ağı önemliydi.

Akademi her yıl ödüllü bir yarışma duyurusuyla daha başka bir kitleye de yöneliyordu. Bu yarışmada şu gibi konu başlıkları yer alıyordu: Matematikte sonsuzluk; besin maddelerinin insan vücudundaki değişimi; "Her şey en iyiye yönelir" ilkesinin incelenmesi ya da Doğu Almanya'da yerleşim hareketi.

II. Friedrich döneminde akademi, 1740 ve 1770 yılları arasında tipik bir Aydınlanma akademisiydi. Yayınlar Fransızca olarak yapıldığından, etkisi daha en başından büyük oluyordu. Bu, Fransız dilinde Alman Aydınlanması'ydı. Akademi, kralın flört etmeyi sevdiği daha özgür görüşlere ön ayak oluyordu. Akademi sekreteri Formey, 1745'te şöyle demektedir: "İnsan zekası için açılabilecek her şeyi açan anahtarı parlatma ve iyileştirme, bizim doğal amacımızdı." Dilthey "eski felsefeden geçen" çalışma yöntemini, diğer bir deyişle olguların psikolojik-tarihsel yönden incelenmesini övmektedir. Akademi göreve ideolojik olarak yaklaşıyordu: "Tanrısal kişiliğin ve mantığın temelleriyle insanın ahlâki sorumluluğunun savunusu."

Akademi kralla birlikte yaşlanıyordu. 1770'ten başlayarak başka güçler, Almanya'da düşünsel yönetimi devralmıştı. Bununla birlikte akademi, bundan sonra da varlığını korumuştur. Berlin'de üniversitenin kuruluşundan başlayarak 19. yüzyılın bu yeni hümanist örnek yüksekokuluyla sıkı bir ilişki içinde olmuştur.

18. yüzyıl içinde akademiler giderek Aydınlanmacı-yararcı hedeflerin hizmetine girmiştir. Fransız Châlons sur Marne Taşra Akademisi buna örnek gösterilebilir. 17. yüzyıl içinde ve özellikle de 18. yüzyılda Fransa'da çok sayıda taşra akademisi açılmıştır. Châlons, Champagne'ın eski yönetim merkezidir; burada ayrıca bir piskoposluk ve

valilik merkezi, çeşitli mahkemeler, yönetim kurumları ve de bir garnizon da bulunur. 1750'den bu yana var olan bir edebiyat topluluğu, 1775'te kraliyet payesiyle akademiye yükseltilmiştir. Topluluk, Devrim dönemine kadar varlığını sürdürmüştür. Örgütlenme burada da alışılagelen şekildedir: Paye bakımından aktif çalışan yirmi akademisyen ortak, ayrıca yazışan üyeler ve onursal üyeler. Krallık yönetimi vekili olan vali ve piskoposluğun en yüksek dereceli din adamı, başkanlık makamını işgal etmektedir. Etkinlikler, özellikle Aziz Louis yortusunda olmak üzere yılda bir tanesi halka açık olan, müdür ve piskoposun nezdinde düzenlenen oturumlardan oluşmaktadır. Oturumlarda konferanslar verilmektedir; bunların dörtte biri bilimsel-deneysel konularla ilgilidir, beşte birinin payına edebi-sözbilimsel ve tarihsel konular düşmektedir, geri kalanı ahlâk felsefesi ve ekonomiden alınmaktadır. Akademinin bir kütüphanesi vardır ve akademi özellikle sosyal sorunlar hakkında ödüllü yarışma duyuruları da yapmaktadır.

Bu akademinin sosyal birleşimi -Daniel Roche'un incelemeleri sayesinde bilindiği üzere bütün taşra akademileri için- şöyledir: Onursal üyelerin yüzde 24'ü din adamı, yüzde 76'sı soyludur ve üçüncü sınıfa mensup (*tiérs état*) hiç temsilci yoktur; aktif üyelerin yüzde 21'i din adamı, yüzde 33'ü soylu, yüzde 45'i burjuvadır; ortak üyelerin yüzde 30'u din adamı, yüzde 20'si soylu ve yüzde 50'si de burjuvadır.

Akademi 1775'te *l'utilite*, yani "yarar" sloganını seçmişti. Bu, özellikle geç dönem Aydmlanma'yı belirtmektedir. Akademi bilimlerde, taşra ekonomisinin gelişmesi için gelir kaynakları bulmak istemektedir; aynı şey tarihsel incelemeler yoluyla da gerçekleşmektedir. Akademi, Châlons'da, taşra yaşamını etkinleştirmek için bir olanaktır; bu, Aydınlanma düşüncelerini bölgesel çerçevede popülerleştirmek anlamına gelmektedir. Paris'te gerçekleşen şey, şimdi taşrada da gerçekleşmelidir.

3. Salon

Bir grubun oluşturduğu bağımsız sohbet çevresi -başka bir örgütlenme olmaksızın- daha eski çağda bile saptanabilir; örneğin Sokrates'in çevresi. Sohbetin bu biçimi, hümanizmde yeniden ortaya çıkmıştır. Ayırt edici özelliği Boccaccio'nun *Decameron*'unda görüldüğü gibi, erken sayılabilecek bir dönemde bile ortaya çıkabilir: İlginç konular hakkında ortaklaşa bir sohbet için kadınların ve erkeklerin yaptığı, bağımsız görüşme. Çoğu kez örgütlü topluluk biçimini alan benzeri bir şey 17. yüzyılda da yaşamaya devam etmiştir. Örneğin saraylardaki ya da kentlerdeki dil kurumları gibi. Ama şimdi 18. yüzyıl, keyifli sohbetin bağımsız biçimine özellikle hazırdır.[31]

Thomasius, 1710 tarihli *Kurzer Entwurf der politischen Klugheit* (Siyasi Aklın Kısa Taslağı) adlı eserinde, insanın topluluk içine girmekten hoşlanma özelliğini, cemiyet yaşamına ilişkin bir araya gelme yetisini çözümlemiştir:

> Thomasius'a göre insan yalnızlık için yaratılmış vahşi bir hayvan değil, insanlara alışkın ve cemiyet yaşamından hoşlanan bir hayvandır. Bütün toplumların temeli konuşmadır. Ancak konuşma ona göre iki türlüdür; önümüze çıkan herkesle yapılan konuşma ve arkadaşlarla yapılan özel konuşma. Thomasius sadece bir *conversatio privata* (özel sohbet) ve bir *conversatio publica* (herkese açık sohbet) arasında ayrım yapmakla kalmaz, aynı zamanda *conversatio privata* kavramının farklarını da vurgular. İyi arkadaşlarla *conversatio*'nun konusu, *conversatio publica*'nın düşmanlarla ve yabancılarla olan ilişkiyle sınırlandırılmasına göre açıkça bir karşıtlıktır. Thomasius böylece düşündükleriyle ve içinden geçenlerle geleneksel konuşma öğretisinin kalıplarını yıkmış olur. Samimiyet, karşılıklı bireysel ilişkilerin koşuludur. Geleneksel konuşma idealine ve bununla birlikte bu konuşmayı içselleştiren topluma getirilen eleştiri, sosyal yerini Aydınlanmacıların oluşum halindeki tabakasında ve arkadaşlığın onu taşıyan sosyal kurumunda almaktadır.[32]

[31] "Salon" bölümü için bkz. U. Dierse, "Philosophie. Institutionelle Formen", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 7, Basel 1989, s. 826-831.

[32] H. E. Bödeker, "Aufklärung als Kommunikationsprozess", *Aufklärung*, 2, 1987, s. 93-94.

Ancak konuşmanın bu yeni biçiminin geliştiği ve hızla yayıldığı yer Almanya değil, Fransa'nın göz kamaştıran başkenti Paris'ti. Henüz 17. yüzyılın sonlarında soylu ve büyük burjuva kadınlar, toplumsal iletişimin gündelik boşboğazlıklarına dalarak değil, belirli içerikleri olan konular hakkında tartışarak gevezelik etmek ve konuşmak için özel kişileri, arkadaşlarını ve tanıdıklarını belirli tarihlerde evlerinde -salonlarında- kabul etmeye başlamışlardı. Soyluların ve burjuvazinin arasından entelektüel ilgi alanları olanlar, bu bağımsız grubun üyelerini oluşturuyordu. Yurtdışı gezilerinde Paris'te bulunan arkadaşlar da beraberinde getiriliyordu. Böylece başka bir örgütlenme olmaksızın küçük, gayri resmi bir akademi oluşturuluyor, genel kültüre ve kültürlü insanlar arasındaki arkadaşlıklara önemli katkılarda bulunuluyordu. Sohbete her şeyden önce edebiyat, şiir sanatı, şiir yazmak ve giderek felsefi konular, felsefi yaklaşımlar egemen oluyordu.

XIV. Louis döneminde Madame de Sévigné'nin evinde kültürlü aristokratlar; Ninon de Lenclos'nun evinde Epikuros ve Montaigne hakkında sohbet eden kuşkucularla St. Evremond gibi çapkınlar; Madame de Sablé'nin *salon*'unda ise La Rochefoucauld gibi ahlâkçılar, diğer bir deyişle eleştirmenler toplanmaktaydı. Le Rochefoucauld şöyle demişti: "Kültürlü insanların sohbeti benim için çok özel bir zevktir. Ciddiyetle yürütülen ve her şeyden önce ahlâk sorunlarının ele alındığı sohbetleri severim." Ancak sadece ahlâki-psikolojik sorunlarla değil, aynı zamanda fiziksel sorunlarla da ilgilenilmekteydi. Aynı şekilde Mazarin Düşesi'nin Londra'daki evinde edebi konuların yanı sıra felsefi ve doğa bilimsel konular da işlenmekteydi: "Burada dünyanın en büyük özgürlüğü bulunabilir, yine aynı şekilde burada gizlilik içinde yaşanabilir. Burada sık sık tartışıldığı doğrudur. Ancak bu, öfkeden çok zekâyla yapılır. Bu, ilgili kişilere itiraz etmek üzere sohbet konusunu açıklığa kavuşturma çabasından daha az yapılmaktadır."

XIV. Louis'nin ölümünden sonra *salon*'lardaki konuşma tarzı daha dobra, konular da daha felsefi olmuştu. Siyasetin, ekonominin ve sosyal yaşamın ilkesel sorunları tartışılmaktaydı. *Salon*'ların sayılamayacak kadar çoğaldığı yüzyıl ortalarında Madame de Tencin'in evinde Fontenelle, Montesquieu, Mably, Helvetius ve diğerleri buluşmaktaydı. "Onun evinde mevkiden ve sınıftan söz edilmiyordu ... ve sadece daha iyi savlar, daha zayıf olanlara galip geliyordu ... Böylece karşılıklı olarak anlaşılıyor, insanlar (Madame de) Tencin'in

sahip olduğu ve sihirli değneğinin bütün dünyayı filozoflar dünyasına dönüştürdüğü bu mantıkla ve felsefi düşünme biçiminin etkisi altında onun yakınında oluyorlardı." D'Alembert, Marmontel, Condillac, Condorcet, Turgot ve diğer Ansiklopedistler, 1764'ten başlayarak Mademoiselle de Lespinasse'ın evinde buluştular:

> Evinde çok sayıda, çok değişik türden ve çok gayretli toplulukları bir araya getirmeyi başarmıştı. Çevresi, saat beşten akşam dokuza kadar her gün değişiyordu. Burada devletin, kilisenin, sarayın, ordunun her düzeyinden olağanüstü adamlarla, çok önemli yabancılar ve yazarlarla ... karşılaşılacağından emin olunabilirdi. Ustalıkla söylediği bir söz sohbeti yürütür, canlandırır ve beğenisine göre değiştirirdi. Siyaset, din, felsefe, anlatılar, en yeni haberler... Hiçbir şey onun sohbetinin dışında değildi.

Akademideki seçimlerde olsun ya da başlamakta olan Devrim dönemindeki siyasette, *salon*'lar giderek kamuoyunu etkilemeye başlamıştı. Her şeyin köklü bir değişikliğe uğradığı bu döneme kadar *salon*'lar, rollerini oynamaya devam etmiştir. *Salon*'lar sadece Fransa'nın başkentiyle sınırlı kalmamıştır. Taşrada ve Fransa'nın dışında da *salon*'lar bulunmaktaydı. Örneğin Rousseau, Neuchâtel'e kaçarken sığınacak bir yer aradığında, Isabelle Guyenet-D'Ivernois'nın çevresinde dostça bir kabul görmüştü. Yine aynı prenslikte, bu küçük dünyanın sınırlarını aşarak kendine bir çevre edinen Felemenk asıllı Isabelle de Charriere de vardı. Cenevre'deyse, Cenevreli büyük bankerin ve sonraları XVI. Louis'nin maliye bakanının eşi Suzanne Necker-Curchord'un *salon*'u bulunuyordu. Bu nedenle bu çevre, Paris'te de kendi evinde gibiydi. Kızları Germaine Stäel-Necker, oku Almanya'ya isabet ettirecekti.

Yüzyıl sonunda Almanya'da -özellikle de Berlin'de- birçok *salon* vardı; bunların bazıları Yahudi bayanlar tarafından yönetiliyordu. Henriette Herz, "Berlin'de oturan ya da Berlin'i ziyaret eden önemli genç delikanlıların ve genç erkeklerin tümünün birden tıpkı bir sihirle içine çekildiği" çevresiyle gurur duyuyordu.

Viyana'da da birkaç salon vardı. Örneğin Mozart'ın kendini evinde hissettiği Kontes Maria Wilhelmine von Thun'un *salon*'u. İngiliz konuklardan biri, bu *salon* ve Kontes Thun hakkında şöyle yazmıştı:

Kontes, bir topluluğu kabul etme ve o topluluğun birbiriyle sohbet etmesini sağlama sanatına tanıdığım herkesten daha fazla vakıftır. Birçok nükte ve eksiksiz bir dünya bilgisinin yanında kendi çıkarını düşünmeyen bir yüreğe sahiptir. Arkadaşlarının iyi özelliklerini keşfeden ilk, zayıflıklarını ise fark eden son kişidir. En büyük eğlentilerinden biri, tanıdıkları arasındaki önyargıları ortadan kaldırmak, arkadaşlık kurmak ve bu arkadaşlığı geliştirmektir. Üzgünlerin gözüne batmaksızm neşelileri eğlendirerek beceriklilikle kullanmasını bildiği yenilmez bir neşeye, yaşam sevincine sahiptir. Bunca arkadaşı olan ve her biriyle böylesine hoşgörülü bir şekilde arkadaşlık etmesini bilen birini hiç tanımadım. Kendi evinde büyük mutluluğun küçük bir düzenini kurmuştur ve kendisi de bu düzenin çekici ve bağlayıcı odak noktasıdır.[33]

Salon'lar uluslararası olmuştu ve bir sonraki yüzyılda da etkisini sürdürecekti. Cemiyet yaşamından hoşlanan böylesi entelektüel gruplar, cemiyet yaşamından hoşlanmanın ve entelektüelliğin yerleştiği her yerde bulunuyordu.

İngiltere'de örneğin Bolingbroke ve Alexander Pope'la birlikte Jonathan Swift'in devam ettiği *Scriblerus Kulübü* (1714) gibi özellikle erkeklere özgü kulüpler, *salon*'ların işlevini aynen devralmış ve yalın, sosyal yönden kapalı cemiyet yaşamının üstüne çıkmışlardı. Bu kulüplerden bazıları son derece siyasi olarak hareket etmekteydi.

Paris'teki eski *Club d'Entresol* de (1724-31) siyasi olarak hareket ediyordu. Bu kulüp hakkında şöyle söylenebilir: "Bu, İngiliz tarzında bir tür kulüp ve olup biten her şeye mırın kırın eden, kendilerini tehlikeye atmaktan korkmaksızm bu konudaki düşüncelerini söylemek isteyen insanların bir araya geldiği oldukça bağımsız bir topluluktu." *Club d'Entresol*, bir din adamının, Abbé Alary'nin yönetimindeydi. Saint-Pierre Manastırı Başkeşişi d'Argenson ve Bolingbroke, üyeler arasındaydı. Bu kulüp, *café des honnêtes gens* (Aydınlanmacı, soylu bayların kahvesi) olarak nitelendirilmekteydi. Çünkü edebiyat kahveleri (*café littéraire*), felsefe yapan insanların *salon*'lara oranla kamuya daha açık ve daha az içrek olan buluşma yeri olarak her yerde kendi önemli rolünü oynamaya başlamıştı. Edebiyat kahveleri, "okuma toplulukları"nın art alanına dönüşecekti.

[33] V. Braunbehrens, *Mozart in Wien*, Münih 1986/2, s. 167.

4. Okuma Toplulukları

Salon, örgütlü bir topluluk değildi. Örgütlü okuma toplulukları, *salon*'larla benzer hedeflere ulaşmaya çalışıyordu. Okuma toplulukları, 17. yüzyılda sıkı dil eğitimi ve buna uygun olarak edebiyatla ilgilenen daha eski eğitim topluluklarında önceden biçimlenmişti. Dil kurumları özellikle Felemenk'te önemliydi; çünkü burada cumhuriyetin gelişme döneminde, yerel ağızlardan toplu bir dil geliştirilmek üzereydi. Danimarka, İsveç ve Almanya'nın da önünde benzer sorunlar vardı. Buralarda yazı diline genel bir geçerlilik kazandırılması gerekiyordu. 17. yüzyıl içinde ve 18. yüzyıl başında bu hedeflere ulaşıldığında, edebiyat topluluklarının işi olan şey tek başına edebiyata adanacaktı. Artık sadece bilimsel-edebi olarak yönlendirilmeyen bir kamuoyunda, genel bilginin yayılması için yüzyıl ortalarından başlayarak kitapların ortak kazancının temel alındığı okuma toplulukları kurulmuştu. Okumanın ve tartışmanın, edebiyat kahvelerinin kuruluşuna kadar geri gidebilen çeşitli biçimleri gelişmişti. Okuma topluluğu özellikle Almanya'da yaygındı; ancak Fransa'da da *musée** ya da *cabinet de lecture*** olarak bilinmekteydi. Almanya'da zamanla bütün büyük yerleşim birimlerinde -köylerde bile- rastlanabilen okuma topluluğunda, Aydınlanmacı anlamda daha geniş bir kitle eğitiminin ortak amacına ulaşılmaya çalışılıyordu.[34]

İlk olarak dini bir elektör prensliğindeki bir okuma topluluğu örneğini vereceğiz: Mainz Bilgi Topluluğu. Mainz, Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu'nun üç elektör başpiskoposunun yönetim yeri ve bir kilise merkezidir. 1770'ten başlayarak Başpiskopos Emmerich Josef ve Başpapaz Baron Anselm Franz von Bentzel-Sternau döneminde özellikle okul sisteminde yapılan reformlara kadar burası sakin, Tridentin***, Katolik ve baroktu. 1774'te Emmerich'in ölümü, bü-

* *musée* (Fr.): Kitaplık (ç. n.).

** *cabinet de lecture* (Fr.): Okuma odası (ç. n.).

34 "Okuma Toplulukları" bölümü için bkz. O. Dann, *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, Münih 1981.

*** Tridentin: 16. yüzyıldaki Trento Konsili'ne dayanan Katolik akım (ç. n.).

tün yeniliklerin birdenbire kesilmesine yol açmıştı. Ancak yeni başpiskopos Friedrich Karl Erthal, kısa bir süre sonra gerici danışmanlarını görevden almış ve 1780'de Bentzel yeniden göreve atandıktan sonra, Emmerich Josef'in yaratısıyla bir kez daha bağ kurulabilmişti. Böylece Mainz, geç ama bir o kadar da enerjik Katolik reform hareketinin tipik bir örneği olmuştu. Bunun bir belirtisi de, 1782'de elektör prensliğin onayıyla Mainz'ta kurulan bir okuma topluluğudur.

Topluluk, 1782'de Frankfurtlu kitapçı Hermann'la kitap ve dergi teslimatı üzerine bir sözleşme yapmıştı. Üyeler sadece okumak için burada bulunmuyordu. Topluluk aynı zamanda kendine Bilgi Topluluğu adını da veriyordu. Üyeler, kendi çevrelerinin tarihsel çalışmalarından haberdardı. Topluluğun bir lokali vardı. Fakat burada hemen toplumsal disiplin sorunları ele alınıyordu; çünkü topluluğun bir kahveye dönüşmemesi gerekiyordu. Gerçi çay, çikolata, kahve, badem sübyesi, limonata ve panç gibi içeceklere kurum içinde izin veriliyordu ama, yüzyılın herkes tarafından sevilen alışkanlıkları kumar ve sigara kesinlikle yasaktı. Daha da ileri gidiliyor ve din, devlet ve iyi âdetlere karşı yakışıksız sohbetlere izin verilmiyordu.

1782 yılında yapılan listeye göre üyelerin yarısı soylu, dörtte biri de din adamıydı. Hemen hemen hepsi prensliğin hizmetinde bulunuyordu. Memur olmayan az sayıdaki üye ise yabancı diplomat, hekim, hukukçu ve -sadece ikisi!- tüccardı. Ancak güzel sanatlara layık şan öğretmeni Heidelofi -ki bir burjuvaydı-, büyük nüfuz sahibiydi. Kadınlar ve öğrenciler topluluğun dışında bırakılıyordu; öğrencilerin dışlanması eleştirilere neden oluyordu. Mainz Topluluğu'nun ayırt edici özelliği belirli bir tutumla belirtilmişti: Topluluk Cizvitlik karşıtı olarak, diğer bir deyişle Aydmlanmacı-Reformcu olarak hareket ediyordu. On beş üye aynı zamanda da *Illuminatenorden** üyesiydi. Mainz Topluluğu göz açıp kapayıncaya kadar elektör Mainz'ın egemenliği altındaki Aschaffenburg'da (1783), Trier'de (1783), elektör Trier'in egemenliğindeki Koblenz'de (1783), ayrıca elektör Köln'ün egemenliği altında bulunan Bonn'da (1787) okuma topluluklarının dolayımsız örneği durumuna gelmişti.

Tıpkı birçok topluluk gibi Mainz Bilgi Topluluğu da gerçekte çok uzun ömürlü olmamıştı. Topluluk, 1790'da dağıtılmıştır. Bununla

* *Illuminatenorden* (Alm.): 1776'da kurulan ve sözcük anlamı Aydınlanmışlar Tarikatı olan Aydmlanmacı Alman gizli örgütü (ç. n.)

birlikte aynı yıl mücellit Sartorius'un önderliğinde yeniden bir okuma topluluğu ve dokuz yıl sonra da *Yazışan Okuma Grubu* kurulmuştur.

Bir taşra bölgesinin yüksek tabakasına ilişkin birliğin başkent olmaksızın cisimlendirdiği bir topluluk olan Toggenburg Reformcu Ahlâk Topluluğu, ikinci örnek olarak gösterilecektir.[35] Toggenburg bölgesi 18. yüzyılda kendisine verilen payeyle prens olan St. Gallen başrahibinin egemenliği altında bulunmakla birlikte, Zürih ve Bern'in korumasında büyük bir özerklikten yararlanan, Doğu İsviçre'nin Ön Alpler'inde sınai yönden gelişmekte olan bir köylü bölgesiydi. Bölge Katibi Andreas Giezendanner, 1767 yazında burada, özenle seçilmiş tarih ve ahlâk yazılarının telifi için gelir sağlayacak ve bunun yanı sıra "kamu yararına çalışacak, dostça ve güvenilir ilişkileri koruyacak" bir topluluğun kuruluşu için çağrıda bulunmuştu. Çağrıya 24 Ağustos 1767'de Toggenburg Reformcu Ahlâk Topluluğu'nu kuran 15 kişi uymuştu; bunlardan dokuzu ruhban sınıfındandı. Hiçbir zaman 40'tan fazla üyesi olmayan topluluk, mezhep yönünden karışık olan bu bölgenin Reformcu-Protestan çoğunluğunun aydın seçkinlerini, diğer bir deyişle papazları, taşralı yüksek memurları, tüccarları, fabrikatörleri ve doktorları kapsıyordu. Buna ek olarak başlangıçtan bu yana bir de yazar olarak çalışan küçük köylü ve aracı, Toggenburglu yoksul Ulrich Bräker vardı. Gerçi burada taşralı yüksek tabakanın bir temsilcisi söz konusu olmadığı için belirli bir direnişle karşılaşarak kabul edilmişti. Ama Bräker çok gayretli bir üye olmuştu ve yazar olarak Zürihli edebiyat çevreleri tarafından desteklenen ünü, kısa bir süre sonra gereken prestiji ona sağlamıştı.

Sloganı *ordine et concordia* (düzen ve birlik) olan topluluk, üyelerini sırayla ödünç alınan kitapları bağışlamaya zorunlu tutuyordu. Bölgenin merkezi Lichtensteig'da her yıl bir toplantı düzenleniyordu. İki başkan ve bir yazman işleri yürütüyordu. Yıllık toplantılarda her defasında ahlâk felsefesi ya da kamu yararıyla ilgili bir konu hakkında bir açılış konuşması yapılıyordu. Örneğin 1790'da Bräker yoksulluk hakkında konuşmuştu. Fakat ana görev özellikle ilahiyat, tarih, doğa bilimleri ve İsviçre konusundaki eserleri içeren kütüphanenin büyütülüp çeşitlendirilmesiydi. Edebiyat kitapları daha azdı; ancak en azından Shakespeare'in eserleri mevcuttu.

[35] J. Dierauer, *Die toggenburgische Moralische Gesellschaft*, St. Gallen 1913.

Kaymakam Kâtibi Josef Meyer, 1787'de bu kuruluşun o zamanki etkinliğini ağır bir eleştiriyle sorgulayana kadar topluluk, seçkin kalmış ve kendi kendine yetmişti:

> Birbirimize yerlere kadar eğilerek iltifatlar ediyoruz ve tuhaf mırıldanmalar arasında, aynı şekilde tuhaflığa kaçan bir karmaşıklıkla herkesin bir diğerinin neşeli ve sağlıklı huzurunda yüreğinin derinliklerinden taşan en kibar ve en dostça arkadaşlık kanıtlamalarını takas ediyoruz. Önemsiz bir şeymişçesine unutmamamız gereken ve hep aynı şekilde geçen çeşitli törenler arasında belirli bir konuma göre sıralanıyor ve oturuyoruz. Bundan sonra görevli hesap uzmanı, bütün yıl boyunca üstlendiği yükü yine aynı şekilde ürkekçe hafifletiyor. Değerli Bay Başkan'ın hesaplarını her zaman layık olduğu beğeni ve teşekkürlerle kabul edip onu ve ayrıca şerefli Bay İkinci Başkanı da destekliyoruz ya da daha çok onlar, kendilerini en iyi şekilde anmamızı rica ediyorlar. Sonra yıllık tahsilâtımızı aklın, zekânın ve hayal gücünün oluşturduğu hangi kitaplar için kullanacağımızı ve kitaplığımızı hangi Almanca ve Fransızca başlıklarla güzelleştirip çoğaltmak istediğimizi belirlemeye yarayan danışma işlemi gerçekleşiyor. Sonunda değer biçtiğimiz okuma paralarını kurban olarak yatırıyoruz ve başlangıçta birbirimizi karşıladığımız gibi kibarca ve dostça kesin bir sonuç öneriyoruz. -Ancak dürüstçe itiraf etmek gerekirse, bütün bunlar, sadece topluluk üyelerinin çıkarları içindir.- Çünkü her yıl iyi hazırlanmış, Lukianosçu üslupta kaleme alınmış bir konuşmayı dinleme eğlencesini sadece biz yaşıyoruz. Kitap koleksiyonumuz sadece bizim keyfimize ve bizim yararımıza göre çoğalıyor, tıpkı değişen beğeninin giysi modalarını çoğaltması gibi. Ve sonunda sadece bizim küçük topluluğumuza yararı olan ve aynı zamanda onursal üyelerin düşünme biçimini her yönden tatmin ediyor gibi görünen şeyler danışmaya getiriliyor ve kısa bir süre üzerinde düşünüldükten sonra unutulup gidiyor. Kısacası topluluğun toplantılarında, tam da daha bilge, daha akıllı ve daha mutlu olmak için kendimizi övdüğümüzde, sadece kendimiz için çaba göstermiş oluyoruz.

Bu görüşler, topluluğun belirli bir siyasi bunalıma düşmesine yol açmıştı. Özellikle ruhban sınıfından olan üyeler, böyle bir boşluğun sözünü bile ettirmiyordu. Daha 1792'de, on beş üye, yıllık toplantıda en eğlenceli refah içinde... yoğun sigara dumanı altında dostça bir öğle yemeğinin tadını çıkardıktan sonra, siyasi yönden hareketli bir

dönemde yenilenmiş çalışmalara geçilmek istendiği 1797'ye kadar topluluğun etkinliğine ara verilmişti. Fakat 1798'deki genel köklü değişiklik bunu olanaksızlaştırmış ve çalışmaları sonunda, 1828'de yerine yeni, daha az seçkin bir edebiyat topluluğu kurulan eski topluluk, ancak 1820'den 1824'e kadar geçen kısa sürede yeniden canlandırılmaya çalışılmıştı.

Toggenburg Ahlâk Topluluğu aslında bir okuma topluluğudur; fakat konferans etkinlikleri nedeniyle bir edebiyat topluluğunun ayırt edici özelliğine de sahiptir. Adındaki "ahlâk" sözcüğü, diğer ahlâk topluluklarında, diğer bir deyişle gönüllü hayırsever topluluklarında olduğu üzere, uygulamayı kapsamayan kamu yararı eğilimini belirtmektedir.

5. Gönüllü Hayır Cemiyetleri ve "Ekonomik" Topluluklar

Bilimsel akademiler ve okuma toplulukları temelde çoğunlukla sosyal uygulamaya dayanmıyor; aksine bilim ve edebiyatın karşılıklı öğretimine, korunmasına hizmet ediyorlardı. Bu şekilde geniş anlamıyla hayırseverlik, yoksulların bakımından tarım reformuna kadar değişen bir yelpazede sosyal yardım ve ekonomiyi teşvik topluluklarının isteğiydi. Bilindiği üzere bu topluluklar, "ekonomik" ya da "hayırsever" olarak nitelendirilmektedir. Bu türden dünyaca tanınan ilk cemiyet, 1731'de İngiltere'nin egemenliği altında bulunan İrlanda'da, Dublin'de kurulan *Society for the Improvement of Husbandry, Agriculture and Other Useful Arts*'tı. (Çiftçilik, Tarım ve Başka Yararlı Sanatları Geliştirme Cemiyeti). Bunu 1754'te kurulan ve aynı şekilde büyük başarılar kazanan benzer bir İngiliz topluluğu izliyordu. Bu iki topluluk tüm kıtaya örnek olmuştu. Kısa bir süre sonra her yerde bunun gibi cemiyetler filizlenmişti: örneğin Fransa taşrasında *sociétés royales d'agriculture* (Kraliyet Tarım Cemiyetleri), Habsburg İmparatorluğu'nda İmparatorluk-Krallık Tarım Toplulukları, İspanya'da ve denizaşırı bağımlı topraklarında *sociedades de los amigos del país* (Yurdun Dostları Cemiyetleri). Cemiyetler, bulundukları yere göre daha çok kentsel altyapının ya da tarımsal durumun reforma tabi tutulmasına yöneliyorlardı.[36]

Başarı kazanan ilk hayır cemiyeti olarak, az önce adı geçen Dublin'deki *society* örnek gösterilecektir. Kendisini bütçe yönetimi, tarım ve diğer yararlı işleri geliştirmeye adamak isteyen *Dublin Society*, 1724'te İrlanda'da baş gösteren bir kıtlığın neticesinde kurulur. Cemiyetin üyeleri, İngiliz politikasının İrlanda'daki yıkıcı sonuçlarını, yerli, Katolik ekonomik yapıların kamulaştırma politikasıyla çöküşünü fark eden ve İrlanda'nın ilerlemesini sağlamak isteyen, yüksek İngiliz tabakasıydı.[37]

[36] U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 134-157.

[37] J. Meenan/D. Clarke (yay. haz.), *The Royal Dublin Society 1731-1981*, Dublin 1981.

Ekonomiye ilgi duyan hayırsever Thomas Prior ile olağanüstü etkin bir Anglikan din adamı olan Samuel Madden, 1731'de 12 düşünce arkadaşıyla -sosyal yönden açık fikirli soylular ve din adamları- birlikte, başlangıçtan bu yana kendini uygulamaya yönelik olarak gören bu topluluğu kurmuştu:

> Topluluğun üyeleri, kamuoyunu zarif ve ince spekülasyonlarla eğlendirmeyi ya da zaten bilgi sahibi olan dünyayı yeni ve alışılmışın dışında gözlemlerle zenginleştirmeyi değil, aksine basit zanaatkârın emeğini en sade biçimiyle teşvik etmeyi, uygulamalı ve yararlı bilgileri kütüphane ve kabinelerden halka taşımayı istemektedir; kısaca bu hedeflere ister keşiflerle ister yayın yoluyla ve de zaten bilinen buluşlarla ya da daha geniş bir kitleye yayılmayla ulaşsınlar, bütün maksatları hayırsever olmaktır.

Burada akademilerin önde gelenleri görülmekteydi. Özellikle de "sadece" bilimsel etkinlikte bulunan *Royal Society.* Kısacası onlar için söz konusu olan kuram değil uygulamaydı. Her üye, belirli bir yön hakkında karar vermeliydi. Doğa bilimlerinde olsun, çiftçilikte, tarımda, bahçıvanlıkta, zanaatlarda ya da imalat dallarında olsun, uzmanlaşmak ve sonra da topluluğun yaptığı bu incelemelerin sonuçlarını kamuoyuna bildirmek gerekiyordu. Bildirim işlemi, topluluğun yayın organı olan *Dublin Society's Weekly Observations*'da gerçekleşmekteydi: "Dublin Society, en önemli görevinin, kendi aramızda sanayi ruhunu (yani zanaat emeğini) teşvik etmekten ibaret olduğuna inanmaktadır ve rehber yayınlarla çiftçilik ve diğer yararlı işleri teşvik etmeye devam edecektir." *Weekly Observations*'da topluluğun tartışmaları da yayımlanmakta, sayımlar ve yeni buluşlar da bildirilmekteydi. Topluluk, İrlanda adasının siyasi yalnızlığını kırmak için İrlandalıların dikkatini, Britanyalı ve yabancı incelemelere çekmek istiyordu.

Ödüller ve nişanlar önemli bir rol oynuyordu. Belirli konular hakkındaki ödüllü yarışma duyuruları, ilgi uyandırmak için her yerde başvurulan bir yoldu. Önde gelen yabancılara en iyi öykünenlere, en iyi tekstil ürünlerine, özel tohumlara, bataklık bölgelerin kurtarılmasına, biraya, üzüm ve başka meyvelerden şarap üretimine, en iyi ekmeğe ya da yeni balık avlama yöntemlerine nişan veriliyordu.

Örnek bir çiftlik geliştirilmiş ve örnek sanayi işletmeleri kurulmuştu. Son olarak İrlanda sanatının desteklenmesiyle de ilgilenili-

yordu ve hatta Dublin'de bir sanat akademisi bile kurulmuştu. Başlangıçtan bu yana, İrlanda'nın en önemli kütüphanesine dönüşecek olan bir kütüphanenin kurulmasına çalışılıyordu.

Topluluk, gelirini öncelikle İrlanda *gentry*'sinin gönüllü olarak kaydolmalarından elde ediyordu. Ellili yıllara doğru İrlanda parlamentosu, topluluğa büyük devlet yardımları sağlamıştı ve topluluk kısa bir süre sonra bir *royal charter* (kraliyet beratı) almıştı. Böylece varlığı garantilenmişti. Topluluk 1981'de 250. yıldönümünü kutlamıştır.

Topluluğun elde ettiği başarı öyle büyüktü ki, 1754'te Londra'da İngiliz bölgesi için benzer bir topluluk kurulmuştu: *Society for the Encouragement of Arts, Manufacture and Commerce* (Sanatlar, İmalat ve Ticarete Teşvik Cemiyeti). *Dublin Society*, etkili tabakaları hareket geçirmeyi başarabilmişti. Ayırt edici özelliği, geniş anlamıyla hayır etkinliği -sanayiden tarıma hem teknik hem sosyal yönden- yüzyılın bütün yurtsever ve kamu yararına çalışan cemiyet hareketleri için örnek olmuştu.

Birmingham'daki *Lunar Society*[38] (Ay Cemiyeti), özellikle zanaata, sanayiye yönelik cemiyetlere bir örnektir. Cemiyet, 1754'te zanaatın, sanayinin ve ticaretin teşviki için kurulan Londra'daki *Society of Arts*'la (Sanatlar Cemiyeti) belirli bir ilişki içinde olmuştu. Orta İngiltere'deki Warwickshire'da bulunan Birmingham, 1700'de henüz küçük bir taşra kentiydi. Sonra burada Anglikan mezhebinden olmayan ve püriten çalışkanlıklarını ortaya koyabilen insanların oluşturduğu *Dissent* çevrelerince sırtlanılan sınai bir gelişim başlamıştı. 1760 dolaylarında Birmingham 30.000 nüfuslu, oldukça büyük bir kentsel yerleşim haline gelmişti. Gerçekten görülmeye değer bir yer olarak her yerden ziyaretçi akınına uğrayan bir girişim olan Boulton-Soho işletmelerinde bir makine fabrikasına sahipti. Büyük girişimci Matthew Boulton'ın evinde yaklaşık olarak 1765'ten başlayarak fabrikatörlerden, mucitlerden ve projecilerden oluşan bir arkadaş çevresi bulunmaktaydı. Arkadaşların buluşması, her ay dolunay zamanında gerçekleşiyordu.

Grubun *Lunar Society* adını alarak bir topluluk halinde örgütlenmesi ise 1775'e rastlar. Sonunda kısa bir süre sonra tüzük çıkarıl-

[38] R. E. Schofield, *The Lunar Society of Birmingham*, Oxford 1963.

mış, ancak örgüt dağınık kalmıştı; sadece üye seçimlerinde seçici olunuyor, bunun dışındaysa bir arkadaş çevresi olarak kalması amaçlanıyordu. Üyeler aynı zamanda birbiriyle çok yönlü akrabalık ilişkileri içindeydi. Bilimsel standart dikkat çekecek ölçüde yüksekti.

Lunar Society'nin üyeleri erken sanayi döneminin girişimcilerinden, yani İngiliz orta sınıfından geliyordu. Boulton'ın dışında önceleri Virginia'daki William and Mary College'da profesörlük yapan İskoçyalı doğa bilimci William Small ve özellikle yine İskoç asıllı James Watt göze çarpmaktaydı. Watt, Boulton'la ticari işbirliği yaptığı Birmingham'a alet yapımcısı olarak gelmişti ve buhar gücünün teknik amaçlar için kullanılmasına ilişkin çığır açan buluşunu burada gerçekleştiren yorulmak bilmez bir araştırmacı ve deneyciydi. *Lunar Society*, William Withing'le ilerlemeye inanan -bu yüzyılda başka türlüsü nasıl mümkün olurdu?- bir tıp adamını da bünyesinde bulunduruyordu.

Bunun dışında topluluk, ayda bir kez toplanıyordu. Ayrıca her yıl büyük bir toplantı düzenliyordu. Son olarak üyeler, geniş bir yazışma ağını sürdürüyorlardı.

Lunar Society'nin etkinliği bilimsel bilgiler hakkında, özellikle de teknik, optik, astronomi, kimya, mineraloji ve botanik konularında karşılıklı danışmaya dayanıyordu. Deneyler herkesin kendi işletmesinde yapılıyordu. İlk üyeler gerçek bir araştırma ekibi oluşturuyordu. Gerçekleştirilen bu işler, aralarındaki ticari bağlantılarla kolaylaşmaktaydı. Her ne kadar piyasa dalgalanmaları gidişi ara sıra düşürse de, gerçekte büyük ekonomik başarılar gösterilebiliyordu.

Aynı zamanda sürekli büyüyen Birmingham kentinin gelişimiyle de ilgileniliyordu. Hastanelerin kurulması, cadde yapımı, caddelerin ışıklandırılması ve kanal binalarının kurulması için teşebbüse geçilmişti. İşçilerin beslenme sorununa varıncaya kadar bir dizi bakım sorunu da tartışma konuları arsındaydı.

Yüzyıl sonlarına doğru etkinlikler gevşeme belirtileri göstermeye başlamıştı. 1791 çatışmalarında, ki bunlar Fransız Devrimi'nin uzak etkileriydi, bazı üyelerin evleri ve laboratuvarları yıkılmıştı. Bu, şöhreti oldukça kısa süren bir etkinlik döneminin ötesinde canlı kalan topluluğun sonuydu.

Lunar Society, sanayileşmekte olan bir kentin gelişimiyle de yakından ilgilidir. Burada doğa bilimlerine duyulan ilgi, sosyal yükümlülükler ve sınai yükselme el ele yürümektedir.

Aydınlanmacı İspanyol monarşisinin kamu yararına etkinliklerini bir araya toplayan ve yurdun dostlarından oluşan *sociedades de los amigos del país* örgütleri üçüncü örnek olarak gösterilecektir.[39]

Bu hareket, Kral II. Carlos'un 1762'den 1791'e kadar görev yapan başbakanı Campomanes Kontu Pedro Rodriguez tarafından harekete geçirilmiştir. İlk topluluk, 1764'te Bask ülkesinde oluşmuştu. Topluluğun Dax ve St. Gaudens'daki şubeleriyle birlikte Gaskonya Auch'da iki yıl önce kurulan Fransız tarım topluluğunun yakınlığı bir rol oynamış olabilir. *Real Sociedad Bascongada de los Amigos del País* (Bask Ülkesi Yurdun Dostları Derneği), göz açıp kapayıncaya kadar kraliyet beratıyla donatılmıştı.

Yaklaşık on yıl sonra, hazine müdürü Campomanes olan Kastilya Konseyi, bölgesel soylular tarafından *sociedades* kurulmasını önermişti. O halde burada, yüksek tabakanın özel inisiyatifler elde etme çabası söz konusuydu. Bu topluluklar eğitimi, sosyal yardımı, tarımı (ve aynı zamanda buna uygun okulları), sanayileşmeyi, ticareti hızlandırmalıydı. Örnekler Paris'teki *Académie des sciences, Royal Society*, Dublin ve Bern topluluklarıydı. 1770 ve 1811 yılları arasında anavatanda yaklaşık 70, 1780 ve 1822 yılları arasında da temsilci krallıklarda bir düzine *sociedades* kurulmuştu. Fransız Devrimi'ne kadar etkinlikler yoğundu, sonrasındaysa cemiyetler gevşemişti; çünkü devrimin, karşı devrimin ve son olarak da Fransız işgaliyle savaşın ateş hattına düşmüşlerdi. Devrimden 20-30 yıl önce teşvikçi olarak taşıdıkları öneme bir daha ulaşmaksızm, 19.yüzyılda kısmen yeniden canlanmışlardı.

Sömürgelere sıçramak İspanya için son derece doğaldı. Campomanes'in çağrısı, 1780'den sonra hem Latin Amerika'daki -öncelikle Lima ve Quito'da- hem de Filipinlerdeki bütün temsilci krallıklarda *sociedades* kurulmasını sağlamıştı. Lima'daki *sociedad*, aynı zamanda da bir edebiyat cemiyeti ve basım topluluğuydu. 1812'den 1819'a kadar Buenos Aires'te, Caracas'ta, Porto Riko'da ve Meksika, Chiapas'ta yurtsever ya da ekonomik cemiyetler kurulmuştu. Elbette bu topluluklar sömürge devriminin art alanını oluşturuyordu.

Burada Latin Amerika cemiyet hareketinden bir örnek verilecektir. Santa Cruz de la Sierra Valisi Don Francisco de Viedma, Peru Valilik Bölgesi'nde kendi eyaleti olan bugünkü Bolivya, Cochabam-

[39] R. J. Shafer, *The economic societies in the Spanish World (1763-1821)*, Siracusa 1958.

ba'nın coğrafi ve sayımsal betimlemesini kaleme almaya başladığında, İspanyol *sociedades de los amigos del país*'inden de söz eder. İlk Bask kuruluşuna işaret etmektedir. Londra ve Paris'teki doğa bilim akademilerinin bu kuruluşa örnek oluşturduğu, bu toplulukların, bulundukları eyaletleri, kentleri ve köyleri ne denli kalkındırdıkları bilinmekteydi. Quito'daki *sociedad*, yüksek rütbeli din adamı José Perez Calama'nın yurtsever çabaları (*del patriótico celo*) sayesinde kendini özellikle kentteki yoksullara yardıma adamıştı. Don Viedma, 19 Ocak 1792 tarihli *Mercurio Peruano*'da bununla ilgili bir makaleye işaret eder. Bu kuruluş, bakanların yönetimi altında genel bir etkinliğin gerçekleşmesini sağlamıştı. Herkes elinden geldiğince çalışıyordu. Ticaret ve sanayi teşvik edilmişti ve Quito'da sevindirici ilerlemeler kaydedilmekteydi. Son olarak Cochabamba'dan pek fazla uzaklıkta bulunmayan Charcas'ta (bugünkü Sucre), başpiskopos ve yönetim müdürü tarafından buna benzer bir cemiyet yaratılmıştı. Don Viedma'nın yönetim yeri olan Cochabamba kentinin de artık bu yönde bir şeyler yapmasının zamanı gelmişti.

Peru Valilik Bölgesi'nde, And Dağları'nın uzak, ücra dağlık arazilerindeki bu yansımalar, cemiyet düşüncesinin ne denli geniş ve evrensel bir etkisinin olduğunu göstermektedir.

6. Tarımsal-Ekonomik Topluluklar

Kamu yararına çalışan cemiyetlerin özel bir tipi de, özellikle ya da yalnızca tarımsal ekonominin sorunlarıyla ilgilenen ekonomik cemiyetlerdi. Nüfusun kentli olmayan kısmı çoğunlukla tarım alanında çalışıyor ve nüfusun büyük çoğunluğunu oluşturuyordu.

Tarımın -yani temel olarak Orta Avrupa'daki çiftçiliğin- durumu, 18. yüzyılda, önceki bunalımlardan daha açıkça hissedilen bir bunalıma girmişti. Çoğunlukla iklime, bazen de siyasi-askeri koşullara bağlı bereketsiz ürünlerin yokluk, açlık ve sefalet gibi sonuçlar doğurmasına alışılmıştı. 18. yüzyıl, bu düzenli dönüşüme yaklaşmaya ve kazanç sağlamayan tarım sorununu bilimsel temellere dayandırılan reformlarla çözmeye çalışmıştı. Bu arada 14. yüzyıldan bu yana gelişen tarımsal yapının artık zamana uygun olmadığı da ortaya çıkmıştı. Tarlada üç ekin değiştirme usulü, işlenebilen toprağın üçte birinin hep sürülmemiş kalmasına yol açıyordu. Kış ekini, yaz ekini ve nadas şeklindeki düzenli dönüşüm, toprağın daha iyi bir şekilde işlenmesiyle ortadan kaldırılabilirdi. Ancak bu,.sadece öteden beri süregelen köy yapısına değil, aynı zamanda o zamanki vergi sistemine de siyasi bir saldırı anlamına geliyordu. Gelirin kiliseye ya da derebeyine verilen onda biri, ilk kez sürülen tarla için mi yoksa patates ekimi gibi yeni ürünler için mi vergilendirilecekti?

Söz konusu olan, devlet makamlarının patlamalara izin verip vermeyeceğiydi; diğer bir deyişle otlaklardaki kazanç getirmeyen tarımlık toprakların köklü değişikliğe uğraması, hiç kimse toprağın iyileştirilmesiyle ilgilenmediği için fazla kazanç sağlamayan ortak malların azaltılması ya da ortadan kaldırılması söz konusuydu. Ormanların korunması önem kazanmıştı. Bununla birlikte yoksul halkın tek ineğini ya da keçisini serbestçe otlatma ya da ormanda odun toplama olanağı elinden alınmış oluyordu; böylece daha sonra 19. yüzyılın üstesinden gelmesi gereken yeni sosyal sorunlar ortaya çıkıyordu.

Bu sorunlardan biri de kendini olası üretim fazlası pazar içinde gösteriyordu. Nüfus artmaktaydı ve besin bulunması gerekiyordu. Yeme ve içmeye olan talep farklılaşmıştı. Burada toprağın ıslahı yardımcı olabilirdi: Yem bitkileri ekilerek oluşturulan yapay çayırlar,

gübreleme ve sulama yoluyla üretimin artırılması. Tahılın yanı sıra patates ekimini teşvik etmek, sebze, meyve ve şarap; ama aynı zamanda küçükbaş ve büyükbaş hayvanlarla süt ürünleri de iyileştirilmek isteniyordu. Zararlı bitkilerin yeni yollarla ortadan kaldırılması gerekiyordu. Bataklık bölgelerin kurutulmasıyla ilk kez sürülecek tarlalar kazanılabilirdi. Çok kollu nehir yataklarının kanalize edilmesi gerekliliği kendini belli ediyordu. Ürünlerin hızla bozulmasına karşı önlem almak için, örneğin kurutma yoluyla depo etme sorunları, sonra teknik yönden iyileştirilmiş araçlar, modern pulluk ve diğer tarım aletlerinin oluşturduğu sorunlar ve son olarak da yeni türden yol yapımıyla daha yararlanılır duruma gelme sorunu baş gösteriyordu.

Her şeyden önce doğrudan doğruya bunalımı yenmeye çalışmak gerektiği açıktı. Kötü ürün alınan bir yıl, çoğunlukla ekonomik bir topluluğun kuruluşuyla sonuçlanan enerjileri harekete geçiriyordu. Dolayımsız önlemler alınabilirdi; ancak gitgide uzun süreli önlemler düşünülür olmuştu. Tekelci anlamda bir egemenlikten diğer egemenliğe çekilmenin yerine ticaretin özgürlüğü kurtuluş vaadinde bulunuyor gibiydi. Ama aynı zamanda iklimden kaynaklanan sorunlar da çözülmeye çalışılıyordu; meteorolojik gözlemlere başlanmıştı. Son olarak köy bütçesi, sağlık ve eğitim sorunları baş gösteriyordu.

Çok tartışmalı ama sık sık işlenen bir konu da taşradaki sınai çalışma sorunu, yani manüfaktür ve fabrikaların tarımsal alana girmesiydi. Bazıları bunu, geleneksel değerleriyle korunmaya değer ve gelişmeye yatkın bir dünyanın çöküşü olarak görüyordu; kimileri de taşradaki sefaletin ancak bu türden bir sanayileşmeyle yok edilebileceğine inanıyordu.

1767'de Paris'te yeni yayımlanan bir Fransız ekonomi ansiklopedisi, genel durumu -özellikle de toprak sahibi soylular alanındaki reform hareketini- yazıya dökmüştür:

> Toprakları ıslaha yönelik saygıdeğer arzu ve taşradaki mülkiyetlerimizi yeni fidanlıklarla güzelleştirmeye yönelik özen, hızlı ilerlemeler kaydetmiştir. Eskiden Fransa'da taşra ekonomisinin önemi üzerinde düşünen çok az insan vardı. Bugün bu bilim, soylular tarafından saygıyla karşılanmaktadır; bu bilimle tümüyle mesleki açıdan ilgilenen ve kendi arazisinin yöneticisi olma durumuyla ürünleri yok pahasına satmanın yıkıntıya yol açmasının arasındaki ayrımı fark eden birçok soylu bulunmaktadır. Kişisel olarak toprağı ekilebilir duruma getirme

isteği gerçi bugün, eğer öyle denmek isteniyorsa, bir moda olayıdır. Fakat burada son derece başarılı bir moda söz konusudur. Bu moda, sadece devamını arzulayabileceğimiz gerçek avantajlar yaratmıştır... Eski Yunan'ı, Eski Roma'yı, Felemenk'i ve İngiltere'yi örnek aldık. Fransız tarzından güçlü bir şekilde etkilenen Avrupa'nın geri kalan kısmı, bize öykünmekte acele etmiştir. Modern beğenimizin önemi ve ciddiyeti fark edilmiştir. Biz, tarımı yenilenen ve evrenin bu güzel parçasında iyileşen topraklara sahibiz.[40]

Yazar kısmen haklıdır. Tarım hareketi, gerçekten de Cato, Columella, vb. antik yazarlara başvurmuştu. Benzeri bir sıkı ekonomiyle 17. yüzyıl Felemenk'i, aynı zamanda tam da etkileyici manzara resimleri sayesinde örnek alınmıştı. İngiltere ve Büyük Britanya, Fransa'nın birkaç on yıl önündeydi. Toprak sahibi çiftçi, taşradaki *gentry*'nin siyasi yönden belirleyici tabakasını uzun zaman önce biçimlendirmişti. Bütün tarımsal boyutların ekonomik bir toplulukta işbirliği yoluyla daha kolay çözümlenebileceği yolunda ilk örneği veren, *Dublin Society*'deki İrlandalı *gentry* mensuplarıydı. Dublin ve Londra, tarımsal ilişkilerde de örnek olmuştu. İngiliz tarım hareketi, Londra Topluluğu'nun kuruluşundan kısa bir süre önce tüm kıtaya yayılmıştı: 1753'te Floransa'da *Accademia dell agricoltura ossia degli Georgofili*, yani köylü dostları, 1754'te elektör Mainz'ın egemenliğindeki Erfurt'ta *Akademie nützlicher Wissenschaften* (Yararlı Bilimler Akademisi), 1757'de Fransız-Breton Rennes'inde *Société d'agriculture*, 1759'da İsviçre Bern'inde *Ökonomische Gesellschaft* (Ekonomik Topluluk) oluşmuştu. Böylece yol gösterilmişti. 1764'te İspanya, Bask ülkesi *Real Sociedad de los Amigos del País*'e, 1765'te ise Avusturya, Kärnten'taki *Ackerbaugesellischaft*'a (Tarım Topluluğu) tabi tutulmuştu. Dublin'deki kuruluştan başlayarak Avrupa ve Amerika'da yüzü aşkın kuruluş sayabiliriz.

Bu ekonomik toplulukların rolü, genel olarak tarımsal yokluğu, köhnemiş yönetim normlarıyla köhnemiş üretim yöntemlerini saptamaktı. Böyle bilgiler nedeniyle teşvike, taklide, diğer bir deyişle o zamanki durgunluktan çıkma denemesine yöneliniyordu. Bu, Aydınlanma, soyluların ve yurtsever toprak sahipleriyle köylülerin Aydınlanması anlamına geliyordu. Artık sadece önemsiz ek işlerle, büt-

[40] N. Chomel/de la Mare, *Dictionnaire oeconomique*, 1767, s. II.

çe ve ekonomi reçeteleriyle yetinilmiyor, etraflıca düşünülen önlemler ve iyileştirme önerileriyle tarımın kalkınması isteniyordu.

Özellikle tarım reformuyla ilgilenen ilk topluluklardan biri de *Société d'agriculture, de commerce et des arts, établie par les Etats de Bretagne*'dır (Bretanya Tarım, Ticaret ve Sanatlar Cemiyeti).[41]

Bir zamanlar kendi dükalığına ve hâlâ kendi zümreler kuruluna sahip olan Bretanya, merkezileşmekte olan Fransa'nın sınırında bulunuyordu. Tarımsal üretim durgundu. Yüzyılın ilk yarısında bazı küçük soyluların giriştiği tarımsal üretimi kalkındırma denemeleri soyutlanmış durumdaydı; çünkü zümre arkadaşlarının desteği eksikti ve gerekli kuramsal ve teknik bilgileri de yoktu.

Bununla birlikte uzun bir hazırlık döneminden sonra 1757'de Rennes'de, Breton Tarım, Ticaret ve Zanaat Topluluğu kurulabilmişti. Topluluk eski ve yeni kökenli taşra soylularının, tüm Breton yüksek tabakasının, en yüksek yargıçlar heyetinin etrafındaki soylu çevrelerin, *parlaments*'ın, soylu ve burjuva asıllı tüccarların gösterdiği şaşılası bir ortak çabanın ürünüydü. Aralarında Rennes piskoposunun bulunduğu birkaç din adamı da eksik değildi. Bu gruplar bölge meclisinde egemen olduklarından, *société d'agriculture*'ün (Tarım Cemiyeti) resmen tanınması ve cemiyet için kredi alınması kolay bir işti. Kuruluşta Breton gururu da belirli bir rol oynamıştı. Bir Breton cemiyetinin esas itibarıyla ulusal-bölgesel nedenlerden ötürü hoşnutlukla karşılanması gerekiyordu; her ne kadar eski Breton soyluları tarımsal yeniliklerle pek ilgili olmasalar da.

Topluluğun programı yararlı bitkilerin ekilmesini, sulama ve gübreleme yoluyla yapay çayırlar yaratılmasını, ayrıca topraktan elde edilen ürünlerin yeni yöntemlerle artırılmasını, ticaretin canlandırılmasını ve de verimsiz toprakların tarıma elverişli duruma getirilmelerinin teşvik edilmesini öngörüyordu. Son olarak tahıl ticaretinin serbest bırakılması da düşünülmekteydi. Program, Bretanya'da Montaudoin ve topluluğun sekreteri Abeille'le birlikte inanmış yandaşlara sahip olan fizyokratların Fransa'da sert bir şekilde tartışılan düşünceleriyle özdeşleşiyordu.

Topluluk tarihsel değeri olan notlar ve ödüllü yarışma duyuruları yayımlıyordu. Özellikle köylülere ulaşmak isteniyordu. Dol, St.-Ma-

[41] J. Meyer, *La Noblesse Bretonne au XVIII siècle*, Paris 1966, s. 576-585.

lo, St.-Brieux, Tréguir, St.-Pol de Léon, Quimper ve Vannes'da olmak üzere çeşitli bölgesel merkezlerde *bureaux secondaires* (şubeler) kurulmuştu. Ülke hakkında daha iyi bilgilere ulaşmak için gerekli belgeler bir *corps d'observation*'da (düşünceler bütüncesi) toplanıyordu. Daha 1757-58'de ilk cilt yayımlanmıştı bile. Bunun için özellikle Sekreter Abeille ve merkezi yönetim temsilcisi Vedier çaba harcıyordu. Ancak Vedier 1762'de ölmüştü; bu, topluluk için büyük bir kayıptı. Bundan üç yıl sonra topluluk yeni bir felaketle karşı karşıya kalacaktı. Topluluğun sekreteri, krallığın Bretanya'daki vergi hukuku hakkında yazılan ve eski Breton soylularının öfkelenmesine yol açan bir yazıda parmağı olduğu gerekçesiyle suçlanmıştı. Olay, Abeille'in Bretanya'dan ayrılmasıyla sonuçlanmıştı. Böylece topluluk, hem merkezi yönetimin hem de bölge meclisinin gözünden düşmüştü.

Gerçi topluluk bütün gücünü yeniden bir araya toplamaya çalışmıştı. Kentli üyelerin büyük ilgisiyle karşılaşan ticareti teşvike daha çok yönelmek isteniyordu; 1769'da kentlerden daha çok üye getirilmişti. 1772'de hâlâ *corps d'observation*'un ikinci bölümü yayımlanabiliyordu. Ama etkinlik felce uğramıştı. Üstelik sadece siyasi nedenlerden ötürü de değil.

Fransız taşrasında topraklarını kendileri ekilir duruma getiren toprak sahipleri -ki bunlar da soylulardı- çok azdı. Her ne kadar tarımla ilgilenseler de, tarımın durumunu çok az biliyorlardı. Bilseler bile, ilk olarak at yetiştiriciliğiyle ilgileniyorlardı. Ama topluluk, her şeyden önce köylüler konusunda başarısızlığa uğramıştı. Yazılarla onlara ulaşmak isteniyordu. Ancak bu yeterli olmamıştı: Köylülerin bu yazılara sadece güldüğünü ve başka da bir şey yapmadığını itiraf etmek gerekiyordu. Kısa bir süre sonra Bretonların yoksulluğunun ve eğitimsizliğinin aşılmaz engeller olduğu ortaya çıkacaktı.

Société d'agriculture, tek somut başarısını verimsiz toprakları tarıma elverişli duruma getirme konusunda kaydetmiştir. Yapay çayırlarla ilgili olarak başarıya ulaşmış sadece birkaç deneme kaydedilmişti. Her ne kadar -belki de bu, topluluğun son girişimiydi- krallık yönetimiyle ilişki içinde Amerikan *Belle-Ile* patatesleri sipariş edilmiş ve tüm Bretanya'ya dağıtılmış olsa da, patates propagandasında yavaş bir ilerleme kaydediliyordu.

1770'te bölge meclisindeki soyluların bir kısmı, gerekli krediyi kabul etmemişti. O zamanlar krallığın yönetim müdürü, bunun, topluluğun yıkımı anlamına geldiğini kaydetmişti. Gerçekteyse etkinlik gitgide tavsamaya başlamış ve on beş yıl sonra da topluluğun uzun

zamandan bu yana varlık göstermediği saptanmıştı. Topluluğu yeniden canlandırma denemeleri başarısızlıkla sonuçlanmıştı.

Geriye kalan şey, tarımın canlandırılmasının en azından uzun vadede etkisini göstereceği bir çabanın gerçekliğiydi. Breton Topluluğu, son derece başarılı olan Bern Ekonomik Topluluğu'na örnek olmuştu.[42]

Bern, Alpler'in kuzeyindeki en büyük kent ve İsviçre'nin en büyük kantonuydu. Yol ve orman politikasıyla ilgilenen; ancak bunun dışında hemen hemen her şeyi olduğu gibi bırakan ve başarısız bir sanayi politikasını anımsayan başkent eşrafı aracılığıyla çalışkan ama biraz da otoriter bir yönetimin emrindeydi. Aslında ticaret yapmak istemeyen bu eşraf, toprağa son derece bağlıydı. Çoğunlukla hâlâ kendilerinin yönettiği küçük ya da daha büyük bir çiftlikleri vardı. Bunun dışında taşradaki idare memurlarının -taşra yönetim bölgelerindeki resmi görevlilerin- birçoğu, kendi yönetim bölgesini iyi tanıyordu. Reforma uğramış eski bir iş ahlâkı, Aydınlanma'nın görev kavramını yeniden belirlemekteydi.

Dublin ve Londra'daki, özellikle de Bretanya'daki topluluklara ilişkin haberlerden, ayrıca Zürih Doğa Bilim Araştırmaları Derneği'nin tarımsal eğiliminden cesaret alarak o zamanki taşra idare memuru Samuel Engels ve toprak sahibi Johann Rudolf Tschiffeli'nin yönetiminde bölgenin birkaç ileri geleni, 1759 yılında başlangıçta sadece Bern Kantonu için değil, tüm İsviçre için tasarlanan ekonomik bir topluluk kurma girişiminde bulunmuşlardı.

Bern, tarımsal bir bunalımdan henüz çıkmıştı. 1757 Kış'ı uzun sürmüştü ve 1757 Temmuz'una da soğuk ve yağmur egemendi. Tahıl ıslak ıslak kaldırılmak zorundaydı ve biçimsiz bir şekilde filiz sürmüştü. Gelirin vergi için kesilen onda birinin -devletin geliri- getirdiği kazanç, Kasım ayında bir hayli düşmüştü.

Hedef, başka yerlerdekiyle aynıydı: "Ziraata, besin düzeyine ve ticarete rağbet kazandırmak, topluluğun amacı olmalıdır. Toprak ıslah işini yaygınlaştırmak, ülke mallarının işlenmesini iyileştirmek ve aynı şekilde satışı kolaylaştırmak için bu gereklidir." Bu *amaçlar* tek başına tarım ekonomisiyle ilgili olduğunda, bunun anlamı şudur: "En iyi ekonomi, az tohumla, az toprakla ve az iş gücüyle olabildiğince fazla ürün yaratmaktır."

[42] K. Guggisberg/H. Wahlen, *Kundige Aussaat, köstliche Frucht. Zweihundert Jahre Ökonomische und Gemeinnützige Gesellschaft des Kanton Bern 1759-1959*, Bern 1958.

Topluluğun örgütlenmesi üç bölümden oluşuyordu: "Büyük Topluluk", yılda bir kez düzenlenen resmi oturumda ödüllü yarışma duyurusunu yayımlamalıydı. Ayda bir düzenlenen oturumlarıyla "Orta Topluluk" hesap konusunda yetkiliydi ve ödüllü yarışma duyurusunu kaleme almak ve değerlendirmekle yükümlüydü. Asıl yönetim "Küçük Topluluk"un elindeydi ve Küçük Topluluk her hafta toplanıyordu (yazın her ay). Yazışmayı yürütüyordu. 1798'e kadar üye sayısı 184'tü; bunların yarısı toplulukla aktif olarak çalışmaktaydı. Özellikle ileri gelen toprak sahipleri, buna ek olarak da papazlar, doktorlar, profesörler ve tüccarlar söz sahibiydi. Genel itibarıyla sadece ilk yıllarda olmak üzere iki köylü kabul edilmişti.

Yayın organı *Makaleler ve Gözlemler*, Fransızca ve Almanca olmak üzere iki türlü yürütülüyordu; kanton iki dilliydi ve uluslararası etkinlik amacı, Fransızca bir baskı düzenlemeyi de buyuruyordu. Bu yayın Avrupa'da hemen tanınmış ve bundan yararlanılmıştı. İngiliz dergisi kadar olmasa da, bir o kadar etkiliydi. Buna ek olarak İsviçre'nin geri kalanıyla, İngiltere, Fransa, İspanya, İsveç, Danimarka, Almanya, Felemenk, Polonya ve İtalya'yla sürdürülen geniş kapsamlı bir yazışma yapılıyordu. Topluluğun dergisi her şeyden önce ödüllü yarışmaların yanıtlarını içeriyordu.

1761'de tüm kantondaki bölgeleri tek tek etkileyecek şubelerin kuruluşu için girişimde bulunulmuştu. Ondan fazla şube açılmıştı. Böylece bölgenin yüksek tabakası -papazlar ve yüksek memurlar- etkinleştirilmişti. Yeminle topluluğa bağlı komşu kentler Freiburg, Solothurn ve Biel'de aynı zamanda, Bern'e sıkı sıkıya bağlı olan bağımsız ekonomik topluluklar oluşmuştu.

Makaleler'de tarım -doğa bilimsel olanları- ve coğrafya bölümü, yaklaşık yüzde 70 ağırlıktaydı: tahıl ziraati, çayırların sulanması, şarap yapımı, gübre hazırlama, toprak bilimi, hayvan yetiştiriciliği, ortak arazilerin bölüştürülmesi, yayla ekonomisi, verimsiz toprakları tarıma elverişli durma getirme gibi. Yazıların sadece yüzde 8'inde, Bern'e yabancı konular olan sanayi ve ticaret işleniyordu. Kantonun ve İsviçre'nin diğer bölümlerinin topografik ve demografik özellikleri hakkında tam bilgi vermek önemliydi.

Buna ek olarak üyelerin genel bir etkinliği de söz konusuydu: Kendi işletmesini örnek çiftliğe dönüştürmek üzere daha iyi bir duruma getirme, tarla çevresinde uygulamalı denemeler yapma, meteorolojik gözlemler ve yeni tarım tekniklerinin propagandası gibi. Bütün bunlar her zaman bizzat taşralılarla sıkı bir ilişki içinde gerçekleşiyordu.

Fakat topluluğun kentli üyelerinin bizzat köylülerle reformlar hakkında sohbet ettiği "köylü sohbetleri"ni düzenleyen ve yine 1759'da kurulan Zürih Doğa Bilim Araştırmaları Topluluğu'nun ekonomik komisyonu kadar ileri gidilmemişti.

Avusturya Devlet Bakanı Kaunitz adına bu gelişmiş komşu ülkeyi gezen Kont Karl von Zinzendorf'un 1764'te kaleme aldığı rapor, Bern Topluluğu'nun saygınlığının ne denli büyük olduğunu göstermektedir. "Bern Ekonomi Topluluğu zamanla Fransa, İngiltere, Almanya ve İsviçre'de de oluşan benzer tüm organizasyonların anasıdır." Her ne kadar bu saptama -özellikle de İngiltere'yle ilgili olanı- doğru değilse de, Bern'in ne denli önde gelen bir topluluk olduğunu göstermektedir. Zinzendorf, bundan sonra bazı üyelerin etkinliklerinden söz etmektedir:

> Topluluk başkan Bay Sinner ile her iki Tacharner kardeşlerin de dahil olduğu çok becerikli ve gayretli üyelerden oluşmaktadır. Üyelerin bizzat kendileri deney yapmakta ve ödül dağıtmaktadır. Aralarındaki canlı ve yararlı adamlardan biri, başkan vekili olan kilise kâtibi Tschiffeli'dir. Bu dürüst ve saygıdeğer yurtsever, Kirchberg'deki küçük çiftliğinde çayırların sulanması konusunda son derece büyük ilerlemeler kaydetmiştir. Esas itibarıyla toprağa eşit ölçüde su vermeye dikkat etmektedir. Ve arklarının bazıları kısmen suyu akıtmaya, kısmen da çayırlara, arklarla ayrılmış bölmeleri yeniden kapsamaya yönelik iki amaç taşımaktadır. Tschiffeli, çayırlara gerektiğinden fazla su vermemeyi en büyük gereklilik olarak görmektedir.[43]

Zinzendorf, Ekonomi Topluluğu'nu överken, gerçekte bu övgüyü sınırlandıran bir notu da araya katmaktadır: "Ancak bugüne kadar bu topluluğun hükümet desteğinden bu denli az yararlanmış olması, bu hükümetin yüzünü pek de ağartmamaktadır." Gerçekten de bundan iki yıl sonra topluluğun devletle arası bozulmuştur. İleri gelen kişilerin arasındaki muhafazakârlar, tüm bu ekonomik kışkırtmaları hiçbir zaman hoş karşılamamışlardı. Topluluğun dergisinde Waadt Kantonu'nun nüfusu üzerine yayımlanan bir makale, bahane olmuştu. Nüfus sayımı, siyasi-askeri çıkarlara karışma anlamına geliyordu. Çoğu

[43] K. von Zinzendorf, "Bericht des Grafen Karl von Zinzendorf über seine handelspolitische Studienreise durch die Schweiz", O. E. Deutsch (yay. haz.): *Basler Zeitschrift für Gechichte und Altertumskunde*, 35, 1936, s. 303.

kez hükümetin özellikle de zümre başkanları, topluluğun etkinliğini kesin olarak aksatmaya çalışıyorlardı. İleri gelen kişilerin içindeki ilerlemeci ve hareketsiz güçler arasında bir hesaplaşma söz konusuydu. Başkanlığını siyasi dokunulmazlığı olan Albrecht von Haller'ın üstlendiği başkentteki topluluk kurtarılabilirdi gerçi. Ama topluluğun şubeleri kapanmıştı; çünkü etkinlikleri, zamanın taşra idare memurunun emrine verilmişti - Bern'deki çalışmaysa içten içe devam ediyordu. Yine de bundan sonra su baskınına karşı önlem alma, böceklerin kökünü kurutma ve dut dikimiyle ilgili olarak bilirkişi raporu oluşturmak üzere birkaç devlet görevi verilmişti. Devletle birlikte 1771'de bir ürün sayımı ve 1787'de de bir hayvan sayımı yapılmıştı. Ancak Haller'in yönetiminde topluluk, tehlikesiz doğa bilim görevleriyle uğraşmaya başlamıştı. Topluluk, yetmişli yıllarda Nikolaus Emanuel Tscharner'in yönetiminde yeni bir ekonomik hamle yapmıştı. Bununla birlikte devrimden önce genel olarak daha çok aydın-yurtsever bir topluluğu andırıyordu.

7. Masonlar

Masonlar, Aydınlanma'nın taşıyıcıları arasında ilk sıralardan birini almaktaydı.[44] Toplulukları, Aydınlanma'nın genel arzu ve düşüncelerine kurumsal bir çerçeve kazandırıyordu. Uluslararası-kozmopolit olarak yapılanmışlardı. Kısa bir süre sonra masonlar, önde gelen devlet kurullarında ve Reformcu topluluklarda görülmeye başlamışlardı.

Bilindiği üzere masonluk, katedral yapılarının "serbest duvarcılar"ma (*free masons*) kadar, Anglikan İngiltere'de Reform ve Karşı Reform'un ötesinde varlığını sürdüren lonca benzeri topluluklara kadar geri gitmektedir. İşçiler 17. yüzyılda soylu hamileri ve diğer ilgilileri, özellikle de geometricileri ve doğa bilimcileri kendi saflarına çekiyordu. Bunlar gitgide egemen olmaya başlamışlardı ve zanaat geri plana itilmişti. Geriye kalan ve gelişen şey, topluluğun, *Accademia*'nın İtalyan düşünce tarzından etkilenen -mülteci İtalyan heretikleri bu gelişmede rol oynuyordu- örfleri, âdetleri ve protokolüydü. *Royal Society*'nin başarıları ve İngiliz Aydınlanma'smm hızlı yükselişi buna daha da fazla katkıda bulunmuştu. 24 Haziran 1717'de, Aziz Yuhanna Yortusu'nda -İncil yazarı Yuhanna, masonların koruyucusudur- Londra localarının birleşmesi, 1723'te Andersoncu tüzüklerle sıkı bir örgüt meydana getiren İngiltere Büyük Locası'nm kurulmasıyla sonuçlanmıştı.

İngiliz Büyük Locası'nın büyük üstadı, tüm locaların reisiydi. Locaların hepsi aynı şekilde örgütlenmişti. Üyeler çırak, kalfa ve üstat (ya da usta) olarak sınıflandırılmıştı; bu derecelere, sırayla geçiliyordu.

Toplantılar ortaklaşa yenen bir yemekten, konferanstan, tartışmadan ve bağış toplanmasından ibarettir. Özellikle Aziz Yuhanna Yortusu bir şölen havasında geçmektedir: "Üç ayda ya da yılda bir, Vaftizci ya da İncilci Yuhanna Günü'nde en azından bir sevgi yemeği düzenleriz; bu yemekte bütün locaların üstatları, kalfaları ve çırakları bulunur."

[44] U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 164-166, 249.

> Kardeşler arasında bir eşitliğin hâkim olduğu, bütün üstünlüklerin ve derece kavgalarının sürgüne gönderildiği gözlenmektedir. Burada herkes gelişigüzel olarak, hazır sofraya oturmakta, bizzat bir zanaatkâr, bir dükün yanına geçebilmekte, böylece onunla kendi kardeşiymişçesine samimi, alçakgönüllü bir şekilde ve dostça sohbet edebilmektedir. Çok sayıda konuk (çoğu kez 500 civarında) olmasına rağmen, her şeyin bu denli sakin, ölçülü, barışçıl ve dostça yürümesi ve yemeğin tam zamanında bitmesi şaşırtıcıdır... Yemek duasını ya Büyük Üstat yapar ya da yemekten önce ve sonra dua etmesi için, bu işi din adamı olan bir kardeşine ya da sekretere devreder.

Localar çoğu kez tıpkı bir okuma topluluğu gibi bir kütüphane işletmektedir. Diğer localarla yazışmak önemlidir.

Masonlar arasında geniş kapsamlı bir dayanışma hüküm sürmektedir:

> Kardeşlerden biri borçlarından ötürü tutuklandığında, dürüstlüğünün kanıtlanması için borçları ödenir. Kendini zümre dışında gören hasta bir üye, eğer hastalığı sefahatten ve düzensiz yaşamdan ileri gelmiyorsa, üyesi olduğu loca tarafından bakımı için gerekli olanın verilmesi suretiyle haftada iki gine alır. Locanın hekimi, cerrahı ve eczacısı önlemler, yardımlar ve ilaçlarla onlara ücretsiz olarak yardım etmek için hazırdırlar. Bu üç sağlık görevlisinin de maaşları loca tarafından ödenir.

Masonlar bilinçli olarak, Barok'la son bulan Ortaçağ'ın ve yeni bir ışığın çağıyla başlayan takvimin başlangıcında bulunmaktadır. Tapınakların eski simgelerine yeni bir içerik vermek istemektedirler. Bu, Hıristiyan geleneğin hümanist-Aydmlanmacı anlamda yeniden yorumlanması anlamına gelmektedir. Burada zümre ve mezhep farklılıklarının azaltılması, yurttaş ve insan haklarının vurgulanmasıyla birlikte Şanlı Devrim'in art alanı hissedilmektedir. Masonluk, katılaşmış dini bağlılıklara yeni bir kardeşlik yoluyla canlı bir anlam verme gereksinimini ifade etmektedir. Kuruluş yönetmeliğinde, masonun lütuf ve insanlıkla dolu, sadık, "iyi bir insan" olması, şeref ve dürüstlükle tanımlanması gerektiği yazılıdır. Bir mason, erdemli olmaları koşuluyla, "zenginlerin ve yoksulların dostu"dur. Bu, daha sonra 1746 tarihli bir savunuda şöyle dile getirilmiştir: "Masonlar topluluğunun, insanlar arasında barışı ve birliği sağlamaktan başka bir hede-

fi yoktur. Bütün gelişmiş devletler, eğer esenlik ve mutluluklarının devamıyla ilgileniyorlarsa, bu topluluğu korumalıdır." Bu, masonların dilinde Süleyman'ın Tapınağı'nın yapımına devam edilmesi anlamına gelmektedir. Söz konusu olan, "Tanrı'nın Yeryüzündeki Krallığı"dır.

Böylece bu hareket bir yandan eski Hıristiyan düşüncelerini, diğer yandan da Aydınlanmacı bir Hıristiyanlığı ya da sadece doğal dini savunmaktadır. Mezhep farklılıkları en aza indirgenmiştir: Üyeler Anglikanlardan, devletçe tanınan dini topluluklardan birine mensup olmayanlardan, Katoliklerden -1772'de Lord Robert Edward Petre'la birlikte bir Katolik, İngiliz Büyük Locası'nın büyük üstadı olmuşturoluşmaktadır; Yahudiler de erken sayılabilecek bir dönemde hareket kabul edilmeye başlamıştır.

Mason locaları böylece hoşgörü okullarına dönüşmüştü. Hareket, dar mezhep sınırlarının yıkıldığı ve bununla birlikte aynı zamanda doğuştan getirilen mezhep geleneğinde kalmanın da istendiği bu çağın gereksinimini karşılıyordu.

Masonluğun eski ayinleri ve simgeleri, halk arasındaki dünyevileşme karşısında, gizli tutma yeminiyle titizlikle korunmalıydı.

> Askerlerin, fark edilmek için kendi askeri ayrım işaretleri vardı. Subayların, savaş ve barış dönemlerinde birbirlerini tanımaları için kendi parolaları, bizim de birbirimizi ayırt ettiğimiz sözlerimiz vardı. Örneğin: Jachin, Boas, kadrat, pusula, Bleiwag, Kütt, Hiram, Salomon, vb. Tam da bu gizler, gittikçe daha yavan bir duruma gelen dünyada çekici bir etki yaratıyordu.

Masonlar çabucak eşsiz bir başarı sağlamıştı. Kuruluşundan sekiz yıl sonra, 1725'te Büyük Britanya'da 52 loca bulunuyordu. Daha 1730'dan önce bu düşünce -çoğunlukla yolculuk eden Britanyalı lordlar; ama aynı zamanda mülteci Stuart yandaşları tarafından da- Fransa ve İspanya'ya, bu ülkelerle birlikte Fransız, İspanyol ve elbette İngiliz sömürgelerine yayılmıştı. Aynı zamanda bütün İtalya'da -özellikle de Roma, Floransa, Milano ve Torino'da- sonra da Felemenk Cumhuriyeti'nde, Batı İsviçre'de (1732'de Cenevre'de) ve Hamburg'dan (1737) başlayarak Kuzey ve Orta Almanya'da, Berlin ve Breslau'dan Viyana, Prag ve Dresden'e kadar kendini göstermişti. Dresden'den Varşova'ya gelmiş, erken sayılabilecek bir dönemde St.

Petersburg'a ulaşmıştı. Bunu kırklı yıllarda İsveç ve Danimarka, son olarak da Güney Almanya, Avusturya, Transilvanya ve Macaristan izliyordu.

Yüzyıl ortalarında Avrupa bölgesinin ve denizaşırı bağımlı topraklarının merkezleri kazanılmıştı. İlgili eyaletlerde bir yayılma süreci gerçekleşiyordu. Yüksek ve orta tabaka etki altına giriyordu. Sonraları imparator olacak olan Franz Stephan von Lothringen (1731) ve sonraları kral olacak olan Prusya Prensi Friedrich (1738) mason olmuşlardı; üst ve alt tabaka soylular, birçok bilim adamı ve din adamı -özellikle de Anglikan ruhban sınıfından olanlar- masonluğa katılıyordu. "Gerçek Aydmlanmacılarm Dünya Kardeşliği" gerçekleşmişti. Yüksek soylular, yüksek saray memurları, kraliyet danışmanları ve arkadaşları, yolculuk eden yabancılar, diplomatlar, bankerler, tüccarlar ve subaylar localarda buluşuyorlardı: Ahbaplıklar, kimi zaman da arkadaşlıklar kuruluyordu; önemli kişilerin evlerinin kapılarını açabilen tavsiye mektupları alınıyordu. Localarda, başka yerde pek bulunamayacak bir güvenle önemli sohbetler ediliyordu.

Gerçekteyse biri dışardan, diğeriyse içerden olmak üzere iki engel çıkmıştı. Katolik Kilisesi 1738'de *in eminenti* fermanıyla, localara giriş için 1751'de yenilenecek olan genel bir yasak çıkarmıştı. Böylece kilise, bu Aydmlanmacı harekete karşı açıkça cephe almış oluyordu. Bu durum, gerçekte çok büyük bir etki yaratmamıştı. Her ne kadar 1743'te İmparatoriçe Maria Theresia Viyana Locası'nı feshetmiş ve başka yerlerde de müdahaleler gerçekleşmiş olsa bile, diğer Katolik ülkeler bununla ilgilenmiyordu ve topluluk, gizli bir topluluk olduğu için feshedilen localar çoğu kez başka bir ad altında varlıklarını sürdürüyordu. Tam da Ceneviz Cumhuriyeti gibi Katolik devletler, masonların merkezi durumuna gelmişti ve masonlar belirli saraylarda büyük nüfuza sahipti. Hareket, Protestan ülkelerde de her zaman rahat bırakılmıyordu. Hamburg, Cenevre ve Bern Cumhuriyetleri, Felemenk ve İsveç, locaları ilahiyat-din konusundaki düşüncelerinden ötürü değil, devlet politikasıyla ilgili düşüncelerinden ötürü kısa ya da daha uzun süreler için yasaklamıştı. Devlet dışı, uluslararası bir merci üzerine ant içmek, kızgınlığa neden oluyordu. Ancak bu müdahaleler uzun vadeli bir başarı sağlayamıyordu. Masonluğun kırklı yıllardan başlayarak özellikle ayin protokolünün geliştirilmesinin sonucunda değişik yönelimlere ayrılması, masonluk içinde karışıklığa neden olmuştu. Bu, aynı zamanda yüzyıla özgü arkaik düşüncelere dönüşle de ilintiliydi.

Bu ayrımlara rağmen hareket çekiciliğinden bir şey kaybetmemişti. Yüzyılın sonunda yandaşlarının büyük bir kısmı, masonlukta modern görüşlere sahipti.

Masonları cemiyetlerle birleştiren şey, toplumsal örgütlenme biçimleri dışında olmak üzere, bilimlere duydukları canlı ilgidir: "Burada üyelerinin farklı yeteneklere sahip olduğu ve birliklerinde dünyanın itirazsız en bilgili topluluğunu oluşturan ilgili bir akademi; bilimlerin, sanatların ve iyi ahlâkın okulu bulunabilir." Gerçekten de birçok bilim adamı masonluğa üyedir.

Ayrıca yoksullar için okul ve ev kurmakla olsun, çiçek hastalığı aşısı gibi tıbbi yardımlar ve daha pek çok şeyle olsun, özellikle İngiltere'de ama aynı zamanda başka yerlerde de ekonomik-sosyal reform konusunda dolaylı (diğer cemiyetlerin etkinliğiyle birlikte) ya da dolaysız olarak kendini gösteren hayırseverlikle yükümlü olma durumu da sayılabilir.

Birçok cemiyettekine benzer biçimde uluslararası ilişkiler korunmuştur.

Son olarak masonluk, topluluk içindeki eşitliğin vurgulanması yönünde cemiyetlere benzemektedir. Burada soylular ve yurttaşlar "kardeş" olarak yüksek bir idealin, tapmak yapımının, aynı ölçüde emrinde bulunuyorlardı.

Mozart'm bestelediği "Kardeşler, el ele verip tek el olun" şarkısı, masoncu düşünce tarzının, locaların ötesinde de popüler olabildiğini göstermektedir. Mozart, son eserlerinden biri olarak Kasım 1791'de Viyana'da, büyük olasılıkla Schikaneder'in sözleriyle, bir "Duvarcı Şarkısı" bestelemişti. Bundan kısa bir süre sonra bu ezgiye başka bir güfte yazılmıştı. Bu güfte, "Duvarcı Şarkısı" ya da "Topluluk Şarkısı" adıyla yayılmıştı ve tüm bu reform hareketinin temel düşünce karakteri üzerindeki etkisini özetlemekteydi:

Kardeşler, hepimiz el ele verelim!
Bu büyük tören saati
Aydınlık zirvelere götürsün bizi!
Bırakın, dünyayla ilgili her şey geçip gitsin
Birliğimizin güzel uyumu
Sonsuza kadar sağlam kalsın.

Yüreklerimize ve ruhlarımıza
Sonsuz bir çabada birleşme gücü veren

Efendimiz Tanrı'ya övgü ve şükran olsun!
Kutsal silahların doğruluğuyla
Işık, hak ve erdem yaratmak,
İlahi işimiz olsun.

Siz, bu gezegendeki
Doğudaki ve batıdaki
Kuzeydeki ve güneydeki
En iyi insanlar!
Doğruları aramak, erdemli olmak,
Tanrı'yı ve insanları yürekten sevmek,
Bizim parolamız olsun!"[45]

[45] L. von Köchel, *Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Tonwerke Amadeus Mozarts*, Wiesbaden 1965/7, s. 724-726.

8. Aydınlanmacı Hareketteki Cemiyetler

Yüzyıl, toplumsal birlikler tarafından gittikçe daha yoğun bir şekilde sarılıyordu ve örgütlü cemiyetlerin bulunmadığı yerlerde, özellikle de Doğu Avrupa'da mason locaları boşluğu dolduruyordu. Bilimsel topluklar, eğitim toplulukları ve kamu yararına çalışan ekonomik topluluklar yüzyılın ikinci yarısındaki üç ana topluluk biçimidir. Bu nedenle Aydmlanmacı amaçlar taşıyan, değişik birleşimleriyle, bazen dini ve ender olarak da siyasi türden başka birçok cemiyet toplanıyordu.

1694'ten başlayarak İngiliz Jane Leade Almanya, Felemenk, İsveç ve Finlandiya'da birçok yandaşı bulunan ve bağımsız olarak örgütlenen Philaldelphia Cemiyeti'nde, pietist-mistik zihniyette olanları topluyordu. İngiltere'de Hıristiyanlık eğitimi, öğretim ve okumayazma konularında büyük başarılar elde eden *Society for Promoting of Christian Knowledge*'ın (Hıristiyan Bilgisini Geliştirme Cemiyeti) kuruluşu Anglikan kökenliydi ve devlet kilisesine bağlıydı. Alt tabakalara en iyi şekilde dini örgütlerle ulaşılabiliyordu. Cemiyet, kısa bir süre sonra *Society for the Propagation of the Gospel in Foreign Parts* (Yabancı Ülkelerde İncil'i Yayma Cemiyeti) şubesiyle tamamlanmıştı. Şubenin hedefi, sömürgelerde -yani Kuzey Amerika'daki göçmenler arasında- İncil bilgisini yaymaktı. Lutherci devlet kilisesine sahip olan İsveç, 1711'de kurulan *Societas Suecana pro fide et Christianismo*'yla (İsveç İnanç ve Hıristiyanlık Cemiyeti) birlikte onu izliyordu. Bu cemiyet de inanç ve Hıristiyanlık için, geleneklerin çökmesine karşı halk dindarlığının artırılması için mücadele ediyordu. Dindar Schwaben'lılar, 1780'de Basel'da aynı amaçları taşıyan *Deutsche Christentumsgesellschaft*'ı[46] (Alman Hıristiyanlık Topluluğu) kurmuşlardı.

Ancak cemiyetlerin birçoğu temelde kiliseye bağlı olarak hareket etmiyordu; bununla birlikte kiliseye bağlılık, tıpkı devlete bağlılık gi-

[46] M. Brecht (yay. haz.), "Die Basler Christentumsgesellschaft", *Pietismus und Neuzeit*, 7, Göttingen 1982.

bi çoğunlukla ikinci ses olarak etki yapacak kadar doğaldı. Cemiyetler çoğunlukla siyasi olarak da hareket etmiyordu; çünkü dar anlamıyla siyaset, yetkili iktidarın işiydi. Buna karşılık tam anlamıyla ekonomik ve kamu yararına çalışan cemiyetler geniş anlamıyla siyasi olarak hareket ediyordu. Bu türden cemiyetler için söz konusu olan, polisin, kentin ve devletin refahıydı. Devletin önceden tasarlamadığı ya da gerçekleştirmek için uygun olmadığı görevleri elinden alıyor ve boşlukları dolduruyorlardı. Örneğin Bretanya'da tarımsal bir topluluk kurulduğunda, bu dükalık söz konusu oluyordu. Hamburg'da yurtsever bir topluk kurulduğunda, bu Hansa kenti söz konusu oluyordu; ama dar ulusal anlamıyla değil, aksine Bretanya ve Hamburg'un, insanlığın refahı için çalışması gerektiği durumlarda ve çalıştığı yer olarak söz konusu oluyordu.

1761'de değişik kantonlardan İsviçreliler *Helvetische Gesellschaft*'ı (Helvetia Topluluğu) kurulduklarında, Helvetia ve aynı zamanda da İsviçre Aydınlanma'sı söz konusu olmuştu. Federal dayanışmanın çökmesine karşı çalışmak isteniyordu. Ulus ve siyasete ilişkin bu hedefe, o zamanlar sadece tüm kantonlardan, federalist olarak belirlenen bu ulusun tek tek devletlerinin içinden bir arkadaş çevresinin örgütlenmesiyle ulaşılabilirdi. Bu arkadaş çevresi, bağımsız tartışmaların egemen olduğu, birkaç gün süren yıllık bir toplantıda buluşuyordu. Üyeler arasında çeşitli reform hareketlerinin en önemli temsilcileri bulunduğundan, *Helvetische Gesellschaft*, kanton cemiyetlerinin bir tür holdingi durumuna gelmişti. Gerçekten de topluluk, gönüllü temsilci bir kurul olarak gelişmeliydi. Helvetia Topluluğu, 18. yüzyılın cemiyetleri arasında emsalsizdi.[47]

Bütün bu cemiyetlerin sorumluluğunu taşıyanlar, dönemin, soylular, din adamları, yüksek memurlar ve tüccarlardan oluşan yerlileri ya da din seçkinleri olmuştur. Cemiyetin arkadaş çevresinde, soylu saray memurları ya da papazlar, ayrıca burjuva girişimcilerle taşra soyluları buluşuyordu. Değişik zümrelerin -bazen de zanaatkâr ve köylülerin- üyeliğiyle kentli lonca toplulukları olarak bu cemiyetler, 19. yüzyıla egemen olacak olan burjuva demokratik topluluğuna geçişte önemli katkıda bulunmuşlardı. Monarşik koşullar içinde "burjuvazinin liberalleşmesi"ni teşvik etmiş ve cumhuriyetçi devlet sis-

[47] U. Im Hof/F. de Capitani, *Helvetische Gesellschaft. Spätaufklärung und Vorrevolution in der Schweiz*, Frauenfeld/Stuttgart 1983.

temi içinde de ileri gelen kişileri halkın geri kalanıyla yeniden birleştirmişlerdi.

Cemiyetler çoğunlukla arkadaş çevrelerinden oluştuğu için, eşi görülmemiş bir "cemiyet yaşamı" kurmuşlardı. Tüm reformcu kararlılığa ve tüm etkinliğe rağmen toplantılarında bağımsız sohbetler etmek, bir şeyler yemek, kahve, çay, tütün ya da şarap içerek neşeli anlar geçirmek için her zaman yeterince zaman bulunuyordu. Her ne kadar üye listelerinde adlarına ender olarak rastlansa da, kadınlara da açık olan cemiyetler vardı. Ancak kadınlar sadece eğlenceli toplantılarda değil, cemiyet çevresinde de çeşitli biçimlerde mevcuttu. Cemiyetlerin bu toplantılarında, lonca rahatlığının içkiye dayanıklı halka özgü davranışı ve saray kültürünün yapmacıklı, seçkin ilişki biçimleri arasında her defasında akılcı bir orta yol bulunuyordu.

Topluluklara katılmak moda olmuştu. Çeşitli akademilerin ya da cemiyetlerin üyesi olmak başarı sağlıyordu. Örneğin fizyokratlara yakınlığıyla tanınan Kont d'Albon (Prens d'Yvetot), İngiltere, Felemenk ve İsviçre devletleri hakkında 1779'da yayımlanan genel çözümlemesinin başlık sayfasında "Lyon, Dijon, Roma ya da Nîmes akademilerinin; Floransa, Bern, Zürih, Chambery, Hessen-Homburg, vs. vs. aydın topluluklarının üyesi" olarak görünmektedir. İki vesairenin eklenmesiyle bu Fransız soylusu, daha başka cemiyetlere de üye olduğunu ve böylece tümüyle Aydmlanmacı hareketin içinde bulunduğunu ifade etmektedir.

9. Dergiler ve Kitaplar

Cemiyetler daha geniş bir etki yaratmak istediklerinde, çoğunlukla dergi çıkarıyorlardı. Ama dergiler, kesinlikle sadece cemiyetlerin işi değildi. Geniş bir kitleye doğrudan doğruya yayılmak üzere Aydınlanmacı bildirimin yeni biçimi olarak genelde çok etkili bir rol oynuyorlardı. Sadece yeni haberleri, dünya haberlerini, felaketleri ve işlenen suçları değil, aynı zamanda Aydmlanmacı anlamda etki yaratma amacıyla tanınan çözümlemeleri de yayımlıyorlardı.

Bağımsız girişim için matbaacı ve yayıncılar bir önkoşuldu. Önkoşul olan bir başka şey ise, olabildiğince geniş bir yayın özgürlüğüydü. Bu basın özgürlüğü önceleri sadece Felemenk Cumhuriyeti'nde, özellikle de özgürlüğün yalnızca İspanya'dan bağımsız olma anlamına değil, aynı zamanda Kalvencilik gibi mezheplere hoşgörü gösterme anlamına da geldiği Hollanda eyaletinde olanaklıydı. 17. yüzyılda yerli sansüre uymak istenmediğinde, Hollanda'ya gidiliyordu. Uydurma bir basım yeri -Amsterdam ya da Felemenk Cumhuriyeti'ndeki başka bir kent- bile bir kitabı çekici kılmak için yeterliydi; çünkü o zaman eleştirel ya da devlet düzenini sarsıcı bir şey bekleniyordu. Felemenk'i, gittikçe daha özgür olan Büyük Britanya izliyordu. II. Charles'ın iktidarında, İngiliz Restorasyon döneminde şu ilke geçerliydi: "Herhangi bir gazetenin, yergi yazısının ya da herhangi bir yeni haberin basımı ve yayını yasadışıdır." Ama daha sonra Şanlı Devrim gerçekleşmişti. John Locke, basın özgürlüğü talebinde bulunmuş ve 1795'te eski *Licencing Act* (Ruhsat Yasası) -o zamana kadar ruhsatlar, sansürü biraz olsun hafifletmişti- feshedildiğinde, parlamento tam bir basın özgürlüğü vermişti.

Addison ve Steele tarafından yayımlanan ve izleyici anlamına gelen *Spectator*, 1710'dan 1724'e kadar geleceğin dergisine örnek oluşturmuştu. *Vice and ignorance*, yani kötü alışkanlık ve cehalet İngiltere'den sürülmeliydi. Bunun yerine yayın yoluyla Aydmlanma'nın etik programı duyurulmalıydı. Dergi bir *spectator* olarak, izleyici ve gözlemci olarak Londra'yı ziyaret etmeye gelen bir İngiliz taşra soylusunun, Sir Roger de Coverly'nin gözlemler listesi olarak yayımlanıyordu. Yüzbaşı Sentry, tüccar Sir Andrew Freeport ve ken-

tin gözde simalarından yaşlıca bir adam olan Will Court, ayrıca yüksek mahkeme dava vekillerinden biri de onun yanında bulunuyordu.

Spectator'da tüm olası konular haftalık raporlar halinde tartışılmaktaydı. Örneğin 24 Kasım ve 20 Aralık 1714 tarihleri arasında şu konular tartışılmıştı:

İnsanlığın Değişik Sınıflara Bölünmesi
Sonsuzluk Üzerine
Kilisede Uygunsuz Davranışlar
Temizlik Üzerine
Kusursuzluk Çabası Üzerine
Gelecekte Zihin Gücünün Genişletilmesi[1]

Bu makaleler hep antik yazarlardan alıntılarla donatılıyordu.

Haftada bir yinelenen bu kısa ve özlü raporlarla makaleler, kendilerine uygun okurlar buluyordu; bundan böyle her türlü dergi için, değişik basım yerleri ve değişik biçimleriyle, kısmen de belirli bir konuda uzmanlaşmış "haftalık ahlâk dergileri" adı verilen dergiler için çığır açılmıştı.

Kısa bir süre sonra tüm kıta bunu izlemişti ve şimdi hepsi değişik adlarla bu dergileri çıkarıyordu: *Diario, Tagebuch, Journal, Giornale, Gazette, Zeitung, Magazin, Memorias, Mercure* (Fransa'da, Almanya'da ve İsviçre'de), *Anzeigen, Beiträge, Almanache*. Ölçülü bir sansür önkoşuldu; çünkü kıta, sadece özgür İngiltere değildi. 1778 dolaylarında Paris'ten şöyle bildirilmekteydi: "Paris'te kitapları sansür edenler, tüm dünyadaki en mantıklı ve en adil sansürcülerdir... Paris, en çok gazete basılan kenttir: *Journal des Savants, Journal des Sciences et des Beaux Arts, Journal politigue et litteraire, Journal du Theâtre, Mercure de France*, vb."[2] 1786'da İsviçre Bern'den ise şöyle duyurulmaktaydı: "Zaten pek de sıkı olmayan sansür düzenimiz sakin bir uykuya dalıyor..."[3]

Uzun bir süredir her ülkenin, hatta her kentin kendi dergisi vardı; bunların arasında bazıları Aydınlanmacı anlamda geniş etkiye sahipti. Örneğin Almanya'da Hamburg'un, 1724'ten 1726'ya kadar çıkarılan ve beş yüksek düzeyde memur, iki profesör, iki din adamı, ayrı-

[1] *The Spectator*, s. 882-897.

[2] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, II, 1778, s. 327.

[3] H. von Greyerz, *Nation und Geschichte im bernischen Denken*, Bern 1953, s. 24.

ca bir gazeteci ve akademik öğrenim görmüş bir tüccar tarafından yayımlanan *Der Patriot* (Vatansever) adlı dergisi vardı. *Patriot* -yayınları- İngiliz *Spectator*'ın çizgisindeydi ve bu çağın karışıklıklarında bir tür yol gösterici olmak istiyordu. Yergiler, diyaloglar, fabllar, "düşler", kişilik betimlemeleri, anlatılar, sahte ve gerçek okur mektupları içeriyordu. Burada pratik aklın cehalete karşı üstünlüğü, uyum ve önyargı anlatılıyordu. Bu derginin düşündüğü anlamda bir vatansever, ulusunun refahı için pratik olarak önyargısız, dünya vatandaşlığına özgü düşünceleri olan insandır. Vatansever, güvenilir bir tavır içinde ve örnek olma çabasıyla çalışır. Vatanseverlerin eleştirisi var olan toplumsal ve siyasi düzene değil, bu düzen içindeki sorunlara yönelir. *Patriot*, 18. yüzyılın ilk yarısının yayıncılıkla ilgili en büyük başarılarından biri olmuştur. Baskı sayısı, ilk dokuz ayda 400'den 5000'e çıkmıştır. Sonraları, 1765'e kadar dört kitap baskısı da yapmıştır.

Hemen hemen aynı zamanlarda bir başka ticaret kentinde, Zürih'te, kendilerine "Ressamlar" adını veren, Temmuz 1722'den Ekim 1722'ye kadar bir araya gelen ve genç insanlardan, yarım düzine ilahiyatçı, ayrıca iki doktordan oluşan bir grup, cemiyet olarak birleşmişti. 1721'den 1723'e kadar *Diskurse der Maler*'i (Ressamların Görüşmeleri) yayımlamışlardı. Bu dergi de *Spectator* çizgisindeydi. Estetik-edebi sorunların güçlü bir şekilde vurgulanmasıyla birlikte aynı vatansever-siyasi eğilimleri taşıyordu. Sansürün engelleyici olarak müdahale etmesi, derginin siyasi önemini göstermektedir. Cemiyetin ve derginin girişimcileri ve baş taşıyıcıları, sonraları her ikisi de Zürih Yüksekokulu'nda profesörlük yapacak olan Johann Jakob Bodmer ve Johann Jakob Breitinger'di.

Üçüncü olarak verebileceğimiz, İtalya'nın Milano kentinde, 1764-66 yılları arasında faaliyet gösteren "Yumruklar Akademisi" anlamındaki *Accademia del Pugni*, bu Alman ve İsviçreli örnekleri bir kenara atmıştır. *Accademia del Pugni*, artık tümüyle gelişmiş olan Aydmlanma'nm ortasında yer almaktadır. Ancak o da kendini bir cemiyet olarak gören ve *Il Caffé* adlı dergiyle halka açılmak isteyen bir arkadaş grubuyla aynı ayırt edici özelliğe sahiptir. Bu iki niteleme bile canlı ama "gayri ciddi" bir kuruluşun kendi kendisiyle alay ettiğini göstermektedir. Bu yıllarda Rousseau'nun, Helvetius'un ve heyecan uyandıran diğer yenilikçilerin düşünceleri, zihinleri meşgul etmekteydi. *Accademia del Pugni* akıllı insanların, Pietro Veri, Luigi Lombertinenghi, Alfonso Longo, Cesare Beccaria gibi Yukarı İtalyan Ay-

dmlanma'sının en iyi adamlarının tartışma çevresiydi. Haftada bir kez Pietro Verri'nin evinde, beyaz çini sobanın çevresinde diğer arkadaşlarıyla buluşuyorlardı. Çağın gereklerini tartışıyor, arı devlet anlayışı siyasetini yargılıyor, reform ve uygulama ilişkisini ele alıyorlardı: *Belle virtù, doveri -virtù senza noia-* (değerli erdemler, görevler -can sıkıntısı olmaksızın erdem-). Bu, İtalyan Coşkunluk Akımı'ydı;* ancak Lombardiya mizahı ve Latin hümanizmiyle hafifletilmişti. Ancak sadece tartışmak değil, *Il Caffé* dergisiyle halkı bir araya toplamak ve mümkünse Yukarı İtalya iktidarının hatalı yönetimine müdahale etmek istiyorlardı. Beccaria Markisi'nin sadece ceza hukuku sisteminde değil, tüm koşulların genel eleştirisiyle etki ve heyecan uyandıran kitabı *Dei delitti e delle pene* (Suçlar ve Cezalar Üzerine) bu ortamda oluşmuştu.

Caffé'nin ikinci cildinden sonra etkinliği sona eren *Pugni* çevresi, daha şimdiden Cisalpina Cumhuriyeti'ni hazırlıyordu.

Bunlar, egemen olan etik ve de estetik hedeflerle birlikte siyasi amaçları olan dergilere üç örnekti. İyi beğeni de söz konusuydu. Birçok dergi, aynı zamanda yeni çıkan kitaplar hakkında eleştirileri de içeriyordu. 18. yüzyılda özellikle saygı duyulan Eski Ahit'teki Süleyman'ın Meselleri'nin (12/12) saptamış olduğu gibi, "kitap yazmanın sonu yok"tu. Şimdi, mürekkep hokkasının yazı masasına egemen olduğu ve her kâğıt tabakasının tüy kalemle Aydmlanmacı tarzda işlenmesi gerektiği "mürekkep lekeli yüzyıl" da yaşanıyordu.

* Coşkunluk Akımı (Alm. *Sturm und Drang*): 18. yüzyıl sonlarında Almanya'da ortaya çıkan ve doğayı, duyguları ve insanın bireyselliğini yücelterek Aydınlanma'nın akılcılık kültünü ortadan kaldırmayı amaçlayan edebiyat akımı. Goethe ve Schiller edebiyat yaşamlarına, Almanca özgün adı "Fırtına ve Şiddet" anlamına gelen bu akımın önde gelen yetenekli temsilcileri olarak başlamışlardır (ç. n.).

V

Ütopya ve Reform

1. "Düzeltme ve Hayaller"

Franco Venturi'nin *Utopia e Riforma nell Illuminismo* (Aydınlanma'da Ütopya ve Reform) adlı eseri için başlık olarak kullandığı "reform ve ütopya" kavramları, 18. yüzyılda Almanlaştırılarak "düzeltme ve hayaller" şeklinde adlandırıyordu.

Alman filozof Christian Wolff 1713-1720 yılları arasında düşüncelerini *Vernünftige Gedanken von den Kräften des menschlichen Verstandes, Vernüriftige Gedanken von Gott, der Welt und der Seele des Menschen* (İnsan Zekâsının Güçlerine İlişkin Akılcı Düşünceler, Tanrı'ya, Dünyaya ve İnsan Tinine İlişkin Akılcı Düşünceler) ya da *Vernünftige Gedanken von des Menschen Tun und Lassen* (İnsanın Yaptıklarına ve Yapmadıklarına İlişkin Akılcı Düşünceler) şeklinde akılcı başlıklar altında yayımlatırken, İsviçreli Isaak Iselin de bir kuşak sonra 1755'te görüşlerini *Bir İnsan Dostunun Felsefi ve Yurtsever Hayalleri* başlığı altında yayımlıyordu. *Yalnız gezerin Düşlemleri*'nde Rousseau, eserini ve yaşamını düşlemekteydi.

Gerçekten de 18. yüzyıl, daha iyi bir dünyanın hayalini kuruyordu. Ancak bunu sadece hayal etmekle kalmıyor, aynı zamanda gerçekleştirmek de istiyordu. Bu nedenle bu dönemde daha fazla sürdürülemeyecek herhangi bir durumun reformuyla ilgilenen pek çok yazıyla karşılaşmaktayız.

Dönemin başlıca dillerinde kaleme alınan ve reformdan söz eden az çok rastlantısal yazıları ele alacağız:

Trientinalı yazar Carlantonio Pilati'nin 1767 tarihli *Di una riforma d'Italia*'sı (İtalya'da Bir Reform Üzerine) İtalyan geri kalmışlığına bir eleştiri ve ruhbanlık eğilimi taşımayan devlet reformu için prenslere bir çağrı niteliğinde.

Peru krallık topraklarında maliye memuru olan Victorian de Villava'nın 1797 tarihli *Apuntes para una reforma de España*'sı (İspanya'daki Bir Reform Hakkında Görüşler) İspanya ve sömürgeleriyle ilgili benzer bir yazı.

Orléans'da hukuk memuru olan Guillaume François Le Trosne'un 1779 tarihli *De l'administration provinciale et de la réforme d'impôt*'su (Taşra İdaresi ve Vergi Reformu Üzerine) vergi sisteminin standartlaştırılması ve eyalet yönetiminin yeniden düzenlenmesi konusunda kimi önerilerle birlikte Fransa'daki imtiyazlar kargaşasına getirilen bir eleştiri.

Anonim olarak yayımlanan 1783 tarihli *Adress to the People of England on the Intendend Reformation of Parliament* (Tasarlanan Parlamento Reformu Konusunda İngiltere Halkına Hitap) milletvekilliğinin modernleştirilmesi sorununa ilişkin bir makale.

Prusyalı memur Christian Wilhelm Dohm'un 1781 tarihli *Über die bürgerliche Verbesserung der Juden*'ı (Yahudilerin Yurttaşlık Haklarının İyileştirilmesi Üzerine) Yahudiler'in yurttaşlık haklarının özgürleştirilmesi istemiyle birlikte Yahudiliğin adaletsiz konumu üzerine bir çözümleme. Hannoverli saray vaizi ve Kardinaller Meclisi Danışmanı Johann Christoph Salfeld'in 1801 tarihli *Beiträge zur Kenntnis und Verbesserung des Kirchen- und Schulwesens in den königlich Braunschweigisch-Lünebergischen Kurlanden*'ı (Braunschweig-Lüneberg Kraliyet Elektorasında Kilise ve Okulların Durumu ve İyileştirilmeleri Hakkında Makaleler) papazlık ve vaaz verme konusunda uygulamaya yakınlık ve derslerde yeni psikolojik ve pedagojik yöntemlerin kullanımı konusunda önerilerle birlikte dogmatik kiliseyle ve benzeri bir şekilde az gelişmiş okul sistemiyle bir hesaplaşma.

Papaz Albrecht Stapfer'in 1760 tarihli *Von der Notwendigkeit des Landbaues und den besten Mitteln dazu*'su (Tarımın Gerekliliği ve Bunun İçin En İyi Yollar) reform önerileriyle birlikte Bern tarımının bir çözümlemesi.

Bu yedi yazı da, dönemin insanını hoşnut etmekte yetersiz kalan durumların reforma tabi tutulması, yani iyileştirilmesiyle ilgilenmekte, genel siyasi reformdan dini ve teknik "iyileştirme"ye kadar reform hareketinin genişliğini göstermektedir.

Reform, o zaman kadar sınırlı bir anlama sahipti. Askeri alanda bir savaştan sonra birlik sayısının azaltılması, tekstil ürünlerinin satışında bir top kumaşın kısaltılması ve son olarak da kiliseye ait bir disip-

lin düzeninin değişimi anlamlarını taşıyordu. *Reformasyon* kavramı da yaygındı; ancak bu da tartışmalıydı. Çünkü Batı Katolik Kilisesi, 16. yüzyılın kilise olaylarıyla ilgili olarak bu kavramı yadsıyordu.

18. yüzyılın son çeyreğine kadar *émulation**, *amélioration*** ya da eğitim sözcükleri kullanılıyordu. "Reform" ya da "düzeltme", hep barışçı yollarla yapılan değişikler olarak anlaşılıyordu. "Devrim" kavramının bile böyle bir anlamı vardı: *Re-volutio*, yani köken olarak daha iyi bir duruma geri dönme eğretilemesi, bu kavramın içindeki canlılığını hâlâ koruyordu. İngilizlerin, yasaların elverdiği ölçüde yerine getirilen 1688 Şanlı Devrim'inden söz ettikleri gibi, "mutlu devrim" den söz ediliyordu.

Aydmlanma'nm bu hareketi değişik evrelerle gerçekleşmişti.

Paul Hazard bu ilk dönem için (Avrupalı) bilincin ama aynı zamanda da vicdanın bunalımı anlamına gelebilecek *crise de la conscience européenne* nitelemesini seçmiştir. Bu evre tüm durumların akılcı bir şekilde etraflıca düşünülmesiyle, geniş kapsamlı bir "eleştiri"yle nitelendirilmiştir. Bir Fransız Protestanı olan mülteci Pierre Bayle'ın *Dictionnaire historigue et critique*'i (1696/97; Tarih ve Eleştiri Sözlüğü), bunun uluslararası anlamda etkili olan bir göstergesidir. Seçkinler bundan böyle insanlığın "düzeltilmesi"ni kendi görevleri olarak görmekteydi. Hepsi de aslında -Leibniz böyle söylemiştitüm olası dünyaların en iyisi olan dünyanın yaratılabilirliğinden esinleniyordu. Yüzyıl ilerledikçe daha da iyimser olunuyordu; çünkü, bunu Jan Huizinga'nın sözleriyle ifade etmek gerekirse:

> ... ses, şimdi ilk kez geriye doğru değil ileriye doğru tınlıyordu: Bu çağ, kuruluşunu ideal bir geçmişin sözüm ona yeniden üretilmesinde değil, aklın ve tinin kendi güçlerine güven duymakta arıyordu. Hayal edilen bir geçmiş yerine hayal edilen dünyevi bir gelecek, ilk kez insanlığın gözünün önünde bulunuyordu! ... İnsan doğasının iyiliği, mükemmelliğe olan yatkınlığı, eğitimin ilerlemesi inanç kuralı olmuştu. Şimdi tanınan ve sevilen doğanın ... aklı, her zamankinden daha arı bir sevgiyle kendi izleğini takip ettiğinde, her şey daha iyi olacaktı."[4]

* *émulation* (Fr.): Teşvik; rekabet, yarışma (ç. n.).

** *amélioration* (Fr.): Düzeltme, iyileştirme, ıslah (ç. n.).

[4] J. Huizinga, *Naturbild und Geschichtsbild im 18. Jahrhundert*, Parerga, Basel 1945, s. 160; "Ütopya ve Reform" bölümü için bkz. U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 75-102.

Hedef, Jeremy Bentham'm ünlü *greatest happiness of the greatest number* (1788) anlatımıyla tescil edilebilir. "En çok sayıda (kişiye) en yüksek mutluluk" formülü, daha 1764 dolaylarında Cesare Beccaria aracılığıyla *Società del pugni*'de (Yumruklar Cemiyeti): *la maggiore felicità divisa sul maggior numero possibile* (en yüksek mutluluğun olası en çok sayıya bölünmesi) ve bundan altı yıl önce de Isaak Iselin'de görülebiliyordu: "Yüksek mutluluğun olası en büyük toplamının en doğru ve en adil oranlarla (devlet içinde) dağıtılmış olması." Bununla birlikte Bentham'm tümcesi, daha 1726'da kelimesi kelimesine Hutcheson'da da görülmektedir.[5]

[5] *a.g.e.*, s. 245.

2. Felsefe Çağının Felsefesi ve Filozofları

18. yüzyılın düşünürleri, yüzyıllarını "felsefe yüzyıl"ı saymayı alışkanlık haline getirmişlerdi ve kendilerini de filozof olarak görmekten hoşlanıyorlardı. Eski Yunan'da olduğu gibi, Aydınlanma'da da felsefeyle uğraşmak, hâlâ bilgelik eğilimi ya da sadece bilgi sahibi olmak, bilimle uğraşmak, araştırma yapmak, düşünerek bir şeyler ortaya çıkarmak, insanın görevlerine ve doğaya ilişkin bilgileri edinmek anlamlarını taşıyordu. Alaycı anlamda filozof, gerçekliği tanımayan ama aynı zamanda şeyleri filozof sakinliğiyle ele alan, şeylerin üzerinde bulunan biri olarak görülmekteydi. 18. yüzyılda felsefe, karalanmaktan korkmaksızm, her sorun ve her konu üzerinde özellikle eleştirel ve özgürce fikir yürütme anlamına geliyordu. Bütün sorunlar felsefenin konusu olabilirdi: Ahlâk ve din, siyaset ve devlet, sanatlar ve bilimler. Ancak tartışma çoğunlukla felsefi olarak kalıyor, genel, ilkesel ve kuramsal düşünceler ileri sürülüyor, ad ve kurum adı vermekten kaçınılıyordu. Çünkü felsefeyle uğraşmak, ülkeye ve o ülkenin anayasasına göre tehlikeli olabiliyordu ve iktidardakilerin kendisi filozof olmadığı sürece, kilisenin durum ve koşullarına göre, dikkat gösterilmesi gerekiyordu.

İnsanın erdemleri ve erdemsizlikleri, bunların gülünçlüğü ve gerçek değeri gibi daha iddiasız ve gündelik konular da felsefenin alanına dahil olabilirdi. Bu alanda modern psikolojinin başında bulunulmaktaydı. Felsefi söylem tek yönlü olarak değil, değişik noktaların göz önünde bulundurulmasıyla akla uygun ölçütlere göre gerçekleştirilmekteydi. Felsefi söylem, etik yönden bağlı bulunduğu daha iyi bir dünya yaratma amacıyla, yaratılmışın karşısında saygı duymalıydı. Burada bir Swift'in, bir Voltaire'in ve bir Lichtenberg'in yergiciliğinin, bir Shaftesbury ve Rousseau'nun duyarlılığıyla aynı ölçüde yeri vardı.

Son olarak hâlâ -eski çağ ve hümanizmde olduğu gibi- temel sorunlar söz konusuydu: Bilme, bilmeyi ne duruma getirir; sezgi ve apaçıklık anlaşılabilir bildiriler midir? Bilginin kaynakları nelerdir; duygu ve akıl adını verdiğimiz şeylerin ardında yatan nedir? Konular çok çeşitli olabilirdi. Örneğin Fransız devlet adamı Henri-François

d'Agusseau, 17. yüzyıldan 18. yüzyıla geçerken eserlerinde şu sorunlar hakkında felsefe yapmıştı: İnsanın bilgisi, ruhun büyüklüğü, sadelik eğilimi, hukukçuların bağımsızlığı, yüksek düzey memurların makamı, siyasi sansür... İskoçyalı yazar David Hume da 1742'de insan doğasının onuru ve bayağılığı, çokeşlilik ve boşanma, güzel konuşma sanatı, itaat, Britanya'nın partileri, ulusal karakterler gibi konular hakkında felsefi olarak kabul edilen küçük yazılar yayımlamıştı.

Ancak felsefe, öteden beri sıkı bir eğitim konusu olmuştu. Her türden yüksek öğrenimin başlangıcında profesörlerin, öğrencilerin kafasına mantık soktukları, matematiksel düşünmeyi ve geometrik kesinliği öğrettikleri felsefe okulunun izinden gitmek gerekiyordu. Fakat bu mekanik bilgilerden, şimdi Aydınlanma'da, yapısal bir düşünme için gerekli olan akılcı kullanımları doğrultusunda yararlanılıyor ve daha geniş bir kitleye yayılmaları sağlanıyordu.

O zamanlar birçok ülke büyük filozoflar yetiştirmişti. Fransa Descartes ve Pascal'la başlamış, İngiltere Newton ve Locke'la devam etmişti. Almanya Leibniz, Thomasius ve Wolff'a, İtalya da Vico ve Muratori'ye sahipti, İspanya ise Gracián'ı anımsayabilirdi.

Yüzyıl ortalarındaki "filozof"lardan söz edildiğinde, bundan ilk olarak, *Büyük Ansiklopedi*'ye katılan Fransız yazarlar grubu anlaşılıyordu. Bu girişim, ilk önce bir İngiliz ansiklopedisinin Fransızca baskısı olarak tasarlanmış; ancak 1746'da bu konuda Denis Diderot görevlendirilene kadar yayınevi ve yayıncılar arasındaki anlaşmazlıklar yüzünden başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Diderot'yla birlikte bu görev için, ilgileri gerçekten de ansiklopedik genişlikte olan olağanüstü çok yönlü bir aydın kazanılmıştı. Anne ve babası tarafından ilahiyatçı olmasına karar verilmiş; ancak o daha erken sayılabilecek bir dönemde kiliseye olan bağlarından kurtulmuştu. Aydınlanmacı felsefenin oldukça enerjik bir yandaşıydı. Diderot, kısa bir süre sonra ansiklopedi girişimini tek başına ele almış ve ansiklopedi çıkmadan önce, ısmarlama ve satın alma yoluyla ansiklopediyi parasal yönden güvenceye bağlamıştı. İnsan bilgisinin sınırlarını bilen, bunu akla ve deneyime dayandıran, akıllı bir matematikçi ve ölçülü bir filozof olan d'Alembert, ona yardım ediyordu.

1 Temmuz 1751'de yayımlanan *par une société de gens de lettres* (bir grup edebiyatçı tarafından) yayımlanan *Ansiklopedi ya da Bilimler, Sanatlar ve Zanaatlar Açıklamalı Sözlüğü*'nün ilk cildi çıkmıştı. *Ansiklopedi*'nin yayımlanması, ruhban çevrelerin, özellikle de Ciz-

vitlerin bu "Şeytan İncili"ne sövmelerine ve nüfuz sahibi siyasetçiler ve öncelikle de Madame de Pompadour girişimi desteklediklerinden, sadece geçici bir etki yaratan bir kraliyet yasağı çıkartabilmelerine rağmen (ya da tam da bu yüzden), göz açıp kapayıncaya kadar büyük bir başarıya dönüşmüştü. *Ansiklopedi*, çeşitli güçlüklere rağmen 29 yıl sonra tamamlanmıştı ve 13'ü en iyi nitelikteki tablo ve resimleri içeren toplam 36 cildi kapsıyordu. Bundan böyle -yetkili bir yönetimde- bilginin her alanında zamana uygun, Aydınlanmacı, akılsal, gerçi oldukça laik ama bütünüyle de dindışı olmayan bir şekilde bilgi sahibi olunabilirdi.

Fransız Aydınlanma'sının önde gelen isimleri, 1751'den başlayarak *Ansiklopedi*'ye destek veren aydın ve filozoflar topluluğuna dahildi:

Bordeaux *parlement*'ının, diğer bir deyişle bölgesel yargıçlar heyetinin eski başkanı Montesquieu, *Ansiklopedi*'nin ilk cildinin yayımlanmasından birkaç yıl önce, Avrupa hukukunun gelişiminin felsefi bir çözümlemesi ve sistematikleştirilmesi olan *Kanunların Ruhu*'nu yayımlamıştı.

Olası tüm edebi, tarihsel ve felsefi alanlarda ustalıkla çalışan Voltaire'in daima isabetli alaycılığından çekinilmekteydi. Voltaire, *Ansiklopedi*'nin ilk cildinin yayımlanmasından beş yıl sonra, yepyeni bir şekilde tasarlanmış bir dünya tarihiyle kamuoyunu şaşırtacaktı.

Ters yöndeki felsefesiyle dünyayı hayretler içinde bırakmaya başlayan Rousseau, 1754'te eşitsizlik hakkındaki eleştirel makalesini yayımlamıştı.

1770'te *Système de la nature*'ünde (Doğa Sistemi) herkese duyurduğu evrene ve insanlığa ilişkin mekanik bir görüşü savunan Baron Holbach her türlü spekülasyondan nefret eden bir filozoftu.

Sonraları önde gelen bir reform siyasetçisi olarak göze çarpacak olan, edebiyat ve ekonomiyle ilgilenen Turgot, 1776'da *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*'ini (Zenginliklerin Oluşumu ve Bölüşümü Üzerine Düşünceler) yayımlamıştı. Zenginliklerin nasıl oluştuğu ve ne şekilde bölüşüldüğü, geniş bir kitleyi ilgilendirmeye başlayan bir konuydu.

Fransız Aydınlanması'nın iki kuşağından bu beş isim, *Ansiklopedi*'de işbirliği yapanların sadece en tanınmışlarıdır. Bunlar dünyadaki filozofların oynadığı role ilişkin birer örnek teşkil etmektedirler.

Kısa bir süre sonra filozofların sayısı, sayılamayacak kadar çoğalmıştı. Felsefe, dünyanın gidişine ilişkin bir "dünya bilgeliği"ne dönüşmüştü; artık sadece kilise öğretisine uygun katı kuralların Katolik

ve Protestan ilahiyatçıları tarafından aktarılan Latince okul felsefesi değildi. Artık "ilahiyatın hizmetçisi" olmak istemiyor, aksine bağımsız bir yer istiyor, hatta ilk sırada hak iddia ediyordu. Artık sadece kuram sunmak istemiyor, aksine "pratik akıl" olarak, "sağduyu" olarak yararlı olmak istiyordu. Descartes, henüz 1637'de, *Yöntem Üzerine Konuşma*'sına şu sözlerle başlamaktadır:

> Sağduyu, dünyada en iyi paylaştırılmış şeydir; çünkü her insan, yeterince sağduyusu olduğunu düşünür ... Doğru karar verebilme ve doğruyu yanlıştan ayırt edebilme yetisi, tam da sağduyu ya da akıl adı verilen şeydir ... Doğru bir zihne sahip olmak yeterli değildir, aksine önemli olan, onu iyi kullanmaktır.

Bu sözler henüz 17. yüzyılın ortalarında yazılmıştı; ancak Descartes'ın matematiksel-akılsal olarak sağlam bir şekilde geliştirdiği şeyin üzerine yenileri kurulabilirdi. Bundan yarım yüzyıl sonra Leibniz, var olan dünyanın, olası en iyi dünya olduğu saptamasında bulunmuştu. Dünya, Tanrı'nın aklında önceden tasarlanmıştı. Akıl, insana kendi doğası olarak verilmişti. İnsan, dünyayı çözümleme, bütününde ve parçalarında onu tanıma yetisine sahipti.

Descartes ve Leibniz'in matematiksel-akılsal olarak tanınabilir niceliklerin üzerine kurduğu bu düşünmeyle felsefe, ilahiyatla aynı düzeye gelmişti. Yüzyılın ikinci yarısında Katolik bir ilahiyatçının kendini şu şekilde dile getirmesi doğaldı: "...Bir insanın yaptıklarında ve yapmadıklarında kendi aklmdan başka yargıcının bulunmaması ve bundan dolayı kendinden başka hiç kimseye hesap vermek zorunda olmaması, aklın içinde kurulmuştur."[6] 1783'te Immanuel Kant, "Was ist Aufklärung?" (Aydınlanma Nedir?) sorusuna verdiği ünlü yanıtında bir bilanço çıkarmıştır:

> "Şimdi acaba aydınlanmış bir çağda mı yaşıyoruz?" diye sorulunca, yanıt şöyle olacaktır: Hayır; ama büyük olasılıkla Aydınlanma Çağı'nda yaşıyoruz. Şimdilerde olduğu gibi, genel olarak insanların din konularında bir başkasının rehberliği olmaksızın iyi ve güvenilir bir şekilde kendi akıllarını kullanabilmelerinin

[6] Solothurn (İsviçre) Kilise Başkanı F. Ph. Gugger'e göre alıntılayan U. Im Hof/F. de Capitani, *Helvetische Gesellschaft. Spätaufklärung und Vorrevolution in der Schweiz*, I, Frauenfeld/Stuttgart 1983, s. 145.

ya da sadece akıllı olabilmelerinin eksikliği hâlâ duyulmaktadır. Bununla birlikte şimdi özgürce işleyebilecekleri bir tarlanın açıldığına ve evrensel Aydmlanma'ya giden yoldaki ya da kendilerinin sorumlu oldukları ergin olmama durumundan çıkıştaki engellerin azaldığına ilişkin belirgin göstergelerimiz var; işte bu bakımdan bu çağ, Aydınlanma Çağı'dır...[7]

Kant'a göre felsefe, aklm ve bilgeliğin özerk bilimiydi.

Felsefenin gittikçe artan öneminin 18. yüzyıldaki sonuçları, düşünmenin ve eğitimin yararınaydı. Bu, aynı zamanda akademilerdeki derslerle de ilgiliydi. Felsefe kendi alt konumundan sıyrılmalı, artık sadece yeni başlayanlar için bir öğrenim değil, idealist, akılcı ve eleştirel bir bilim olarak üniversitenin önderi, hukuk biliminin, tıbbın, dilbilgisinin ve doğa bilimlerinin temeli ve yönlendireni olmalıydı. Eğitim alanındaki bu hedef, Almanya'da Humboldt tarafından model olarak geliştirilmiş ve Avrupa'daki tüm yüksekokulları etkisi altına almıştı. Bununla birlikte felsefenin üniversitelerdeki parlak dönemi kısa sürmüştü. Metafizikten, felsefi temellerden vazgeçen pozitivizm, kısa bir süre sonra egemen olacak ve felsefe, arı bir uzmanlık alanına dönüşecekti. 20. yüzyıldaysa felsefe, üniversite ve liselerdeki baş mevkiini yitirecektir. Bu, 18. yüzyılda daha farklıydı. Felsefi temel düşünme tarzı, kendini kabul ettirmişti. Felsefe eğitimi görmüş profesörler, üniversitelerde modern ders kitaplarına göre ders veriyorlardı.

Üniversitelerin yanı sıra akademiler ve üniversitelerden bağımsız bilgili topluluklar da, felsefi özelliğin genel örneklerini çiziyordu. Bu bağlamda Virginia'daki Amerikan William and Mary College'da "Phi Beta Kappa" gizli topluluğu özellikle ilginçti. "Phi Beta Kappa, Yunanca *philosophía bíou Kybernètes*[8] (felsefe, yaşamın önderidir) ilkesinin kısaltmasıydı.

Felsefe, Fransız *salon*'larmı kesin bir şekilde ele geçirmişti. Akılcı düşünme biçimi, ana motif olmuştu. *Salon*'ları ziyaret edenler, kendilerini filozof olarak görüyordu. Bunun dışında bağımsız bir şekilde felsefeyle uğraşan yazarlar, kitaplarıyla gittikçe daha fazla başarı kazanıyorlardı. İlahiyat kitaplarının üretimi düşerken, felsefe kitaplarının

[7] I. Kant, "Was ist Aufklärung?", *Berlinische Monatszeitschrift*, Aralık 1783.

[8] M. Vorhees, *The History of Phi Beta Kappa*, Washington 1946.

üretimi iki katına çıkmıştı. Felsefi bilgiler sadece bilimsel bilgiler için yararlı olmamalıydı. Nedenler felsefi olarak tanındığında, akla uygun ilkelere göre hareket edileceği kanısı yaygınlaşmıştı. Bu nedenle felsefi düşünme halka indirilmeli, "popüler"leştirilmeliydi. Büyük filozofların çoğu kez güç anlaşılan dili de, popüler felsefeyle genel olarak kavranabilecek şekilde değiştirilmişti. Özellikle Fransız ve İngiliz yazarlar, felsefi bilgileri zarif ve kalıcı bir tarzda anlatmayı başarabiliyordu; çünkü bu iki dil -her biri kendi tarzında- kendini aşırı titizlikle olmamakla birlikte oldukça uygun bir şekilde dile getirme olanağına sahipti. İyi bir kitap, Voltaire'e göre, *curieux, amusant, moral* ve *philosophique*, yani çekici, eğlendirici, ahlâki ve felsefi biçimde kaleme alınmalıydı.

Böylece daha geniş bir okur kitlesi, felsefi düşünüşle tanıştırılabilirdi. Metafiziğin genel tinsel ilişkiler hakkında, bilme ve inanç hakkında, tasarımlar ve onların doğruluğu hakkında yanıtlar verdiği biliniyordu. Şimdi çoğunlukla ahlâk felsefesi olarak adlandırılan etik, bir şeyleri doğru yapma ve yapmama hakkında, hangi mezhepten, ulustan ya da ırktan olursa olsun, insanın asıl görevleri hakkında bilgi veriyordu. Felsefi düşünme, bağımsız düşünme anlamını taşıyordu. Artık öteden beri var olan otoritelere inanılmamalıydı. Her şeyin -günümüzün kavramıyla söylenirse- soruşturulması gerekiyordu. İtaatle hareket etmek için şimdiye kadar kilisenin dogmatik ifadeleri ya da hükümlerin mutlak bilgeliği yeterli olmuştu. Ama artık otorite ancak felsefi ölçülerle sınandıktan sonra kabul edilmek isteniyordu. Önemli olan, ifadedeki yararlılık, ahlâk, açıklık ve doğallıktı.

3. Akılcı Hıristiyanlık

Protestanlık ve Aydınlanma

17. yüzyıl, önceki zamanların hepsinden daha çok ilahiyattan etkilenmişti. İlahiyat fakülteleri, 18. yüzyılda da başı çekiyordu ve ruhban sınıfı, görmüş olduğumuz gibi, düşünsel yaşamın taşıyıcısı olarak kalmıştı. Bu nedenle her şeyden önce kilise ve ilahiyat alanında incelendiğinde, reform hareketi haklı bir hareket olmaktadır.

Protestan ilahiyatı, hâlâ dini öğretimin ilkelerine tam ve katı bir biçimde bağlılıkla sertleştirilen Reform'un yorumlarına dayanıyordu. 17. yüzyılda bir ilahiyat fakültesi genişletildiğinde, "tartışmalı ilahiyat" profesörlüğü, diğer bir deyişle dogmatik sınırlandırmalar için bir kürsü başkanlığı kuruluyordu. Bu sınırlandırmalar dört türlüydü: Birincisi Roma'ya karşı, ikincisi diğer Protestan sistemlere karşı, üçüncüsü kendi saflarındaki heretiklere karşıydı; çünkü Reform'dan bu yana Hıristiyan öğretisini daha liberal bir şekilde yorumlayan, hatta Sosinianlar gibi İsa'nın tanrısallığını kuşkulu gören gruplar vardı. Son olarak da tarikat yandaşlarına, diğer bir deyişle Anabaptistlerin ardıllarıyla kişisel, içsel bir dindarlığı amaçlayan ve devlet kilisesine ilişkin soğuk tutumu reddeden bir grup olarak yeni Pietistlere karşı sınırlandırma getiriliyordu.

İbranice vurgulara varıncaya kadar İncil'in her sözünün doğrudan doğruya Ruhül Kudüs'ten esinlendiğini kabul etmek gerektiğini ve İsa'nın sadece seçilmişler, yani aslında sadece Kalvenciler için öldüğü yolunda bir kez daha aşırılığa kaçmış bir Kalvenciliği diğer mezhepler arasında en üst dereceye çıkartan ve 1675'te İsviçre Reform Kilisesi tarafından çıkarılan *Formula Consensus*, katı Protestan biçimciliğinin son zaferi anlamına gelecekti. Gerçekteyse Formula, İsviçre'nin dışında (ve kısmen de içinde olmak üzere) birçok öfkeli tepki uyandırmıştı. Böyle bir şey, köhnemiş ve arkaik olarak görülüyordu.

Daha atik olan İngiltere, 14 yıl sonra bütün Protestanlar için *Toleration Act*'ini (Hoşgörü Yasası) çıkarmıştı. Bundan böyle her konuda oldukça hızlı bir değişiklik gerçekleşecekti. İlahiyatçıların incir çekirdeğini doldurmayan şeyler yüzünden kavga etmelerinden gına gel-

mişti; zaten akılcı bir şekilde tartışmak istendiğinde bu, dini öğretiye ilişkin ilkelerin katı biçimciliğindeki gibi akıldışı bir şekilde yapılmak istenmiyordu. Gizli kalmış hümanist gelenekler yeniden canlanıyordu. Bu Aydınlanma, Reformculara, bu büyük adamların bütünüyle kurtulamadıkları papalığın kalıntılarının keşfedildiği Reformculara biraz da mesafeyle yaklaşmaktaydı. Son olarak Almanya'ya Otuz Yıl Savaşları'nı, İngiltere'ye iç savaşı, Fransa'ya ise Protestanların sürülmesi sonucunu getiren, yani sadece mutsuzluğa yol açan mezhepçilikten bıkılmıştı.

Değişiklik, ilk önce İngiliz Anglikanizminde gerçekleşmişti. Burada 1690'da Peterborough Piskoposu olan Richard Cumberland, İsa'nın öğretisinin *summa benevolentia aut amor universalis*'e, diğer bir deyişle Tanrı ve komşu sevgisine, On Emir'e ve İncil'e indirgenmesi savını ortaya atmıştı. John Locke, 1695'te *The Reasonableness of Christianity* (Hıristiyanlığın Akılsallığı) adlı kitabını yayımladığında, daha da ileri gitmişti. Buna göre Hıristiyanlık, insan aklının temellerine denk düşüyordu. Son olarak Dublin'deki St. Patrick Kilisesi'nin cemaat başkanı olan Jonathan Swift, Peter/Petrus (Katolik), Martin (Lutherci ve Anglikan) ve John/Jean (Kalvenci) adlarındaki üç kardeşi bir vasiyetname (İncil) uğruna, üç kardeş arasındaki uyum, arkadaşlık ve sevgiyle ilgili çok sıkı kurallar içermesine rağmen, babalarının (bizzat Tanrı'nın) vasiyetnamesi uğruna mücadele ettirdiği *A Tale of Tub*'ını (Teknenin Masalı) yazmıştı.

Büyük Britanya'da mezhep savaşlarının acı deneyimlerinden sonra açılan Anglikanlar, sonunda çeşitli Protestan gruplarla uzlaşmak için ellerini uzatmaya hazırdılar; hatta ülkelerinin dışındaki Lutherci ve Kalvencilerle aralarında köprü kurmaya bile başlamışlardı. Eğer İrlandalı değillerse, Katolikler rahat bırakılıyordu. Bu, hoşgörülü bir ilahiyat tutumu olan *latitudinarizm*'e* dayanarak gerçekleşiyordu. O zamanlar Anglikan Kilisesi'nin herkesi vaftiz ettiği, herkesi evlendirdiği ve herkesi defnettiği söyleniyordu; gerçi bütün bu işlemler biraz pahalıydı ama, bunu barışı bozabilecek uzun araştırma ve sorular olmaksızın yapıyordu. Öte yandan Kalvenci püritenlerde eski gayretin yerini *the cold clatter of morality*, yani "ahlâklılığın soğuk gevezeliği" almıştı.

* *latitudinarizm*: Latince *latitudo*'dan, genişlik anlamına gelen sözcükten (ç. n).

Bunun dışında mülteci Fransız Protestanlarının zeminini hazırladıkları kıtaya gösterilen tepki gecikmemişti. Şimdi Kalvenci tarzda, tek taraflı ilerleyen Fransız Protestanları, kovuşturmalardan çok çekmişti. İlahiyatçıları, daha Nantes Fermanı'nın feshedilmesinden önce bile çok serbest olmakla suçlanmıştı.

Baselli bir ilahiyatçı daha 1709'da şöyle demiştir: "*Nullum pondus habent argumenta nostra, si vita non doctrinae respondet*"[9] (eğer yaşamımız dogmaya uymuyorsa, savımızın hiçbir önemi yoktur). Bu, dogmatik inanışın, Hıristiyanca bir yaşam sürmekten daha önemli olduğu anlamını taşıyordu.

İkircikli ve dikkatli bir şekilde de olsa İncil, bilimsel eleştiriye tabi tutulmaya başlamıştı. İkinci baskısı gerçekte sadece Rotterdam'da yayımlanabilen Eski Ahit'in *Eleştirel Tarih*'ini 1678'de kaleme olan Oratoryen* keşişi Fransız Richard Simon'un tahrikleri kabul görüyordu. Cenevre'den gelen ama Felemenk'te çalışan Gazeteci Johannes Clericus, Eski Ahit'in, eski Yunan edebiyatı gibi bir edebiyat olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürüyordu. Gerçi hâlâ herkes vahiy kavramında ısrar ediyordu ama, vahiy "doğal din"in mükemmelleştirilmesinden başka bir şey değildi. Her insanın, doğasından gelen dini bir gereksinimi vardı. Sadece bu eğilimi, Hıristiyan öğretisinin yardımıyla mükemmelleştirmek söz konusuydu. Böylece gerçekte vahyin öneminin azaltılması, hatta ortadan kaldırılması için, diğer bir deyişle sadece tanrısal doğa yasalarını tanıyan ama kişisel bir Tanrı'yı tanımayan Yaradancılık** ve hatta hiçbir dini dogmaya bağlı olmayan düşünme biçimi Tanrıtanımazlık için bir yol açılmış oluyordu. Bu yüzyılda birçok Yaradancı ve birkaç da Tanrıtanımaz vardı; ancak bütünü dikkate alındığında, dindarlık sağlamlaşmış ve her şeyden önce de geleneksel kiliseye bağlı kalınmıştı. Bunun nedeni, sadece açıkça Yaradancı ya da Tanrıtanımaz olmanın biraz riskli olması değildi: Gerçi artık insanlar heretik oldukları gerekçesiyle yakılmıyordu ama, sınırdışı edilme tehlikesi vardı. Sadece İngiltere, Hollanda ve II. Friedrich'in Berlin'inde özgürce hareket edilebiliyordu.

[9] S. Werenfels, *Opuscula theologica, philosophica et philologica*, Basel 1782/2-II, s. 376.

* Oratoryen: Aziz Philippo Neri'nin 1575'de Roma'da kurduğu *Congregazione dell'oratorio*'un (Oratuar Birliği) ruh eğitimi seanslarında kullanılmak üzere yazılmış oratoryoların adından; kilise görevlisi olmayan papazları bir araya getiren iki ayrı tarikatın üyelerine verilen ad (ç. n.).

** Yaradancılık: Tanrı'ya inanmakla birlikte, belli bir dinin dogmalarını ve ilkelerini benimsemeyen, Tanrı'nın evreni yarattıktan sonra onu, kendi yasasına göre işlemek üzere kendi başına bıraktığını öne süren öğreti (ç. n.).

Protestan bir din adamı için yeni yönelim, gerçekte çoğu kez bir vicdan çatışması anlamını taşıyordu; çünkü dinin ve mezhebin hâlâ yeminle doğrulanması gerekiyordu. Aşırı pietist görüş gibi aşırı özgür görüşler de muhafazakâr görev arkadaşlarıyla sürtüşmeye, hatta görevden el çektirmeye bile yol açabilirdi. Bununla birlikte sonunda zamana uygun Aydınlanmacı bir tutum kendini kabul ettirmişti. Dini öğretiye ilişkin ilkelerin katı biçimciliğinden yana olanlar, azınlığa inmişti.

Bu yeni tutum güçlü bir uygulama ilişkisini gerektirdiğinden, Noel'de kuru otların korunması üzerine vaazlar verilmeye başlanmıştı; çünkü yeni doğan İsa, yemlikte kuru otların üzerine yatırılmıştı. Paskalya'nın ilk günü olan pazar gününde "ölülerini nasıl defnetmeleri gerektiği hakkında Hıristiyanlar için akılcı kurallar" üzerine, Pentekostes Yortusu'nun ilk günü olan pazar gününde ise "fırtınalarda nasıl dindar ve dikkatli davranmamız gerektiği" konusunda vaazlar veriliyordu. Daha 1715'te İngiltere'de *Dini Dinlence ile Bahçe Sanatından Sağlanabilecek Eğlence ve Yarar* başlıklı bir kitap çıkmıştı. Bugün böyle bir şeye gülünebilir ya da ilahiyata ilişkin bu düşüncelerden ötürü kafa sallanabilir. Ancak bu, din adamları ve dinleyicileri için dini öğretinin ilkelerinin katı biçimciliğine ilişkin dogmatikten gerçekten de daha yararlı olabiliyordu. Çoğu kez papazlar, kamu yararına çalışan topluluklarda ve diğer cemiyetlerde asıl destek kaynağı olarak görülüyorlardı.

İsa'nın mucizelerini akılcı bir şekilde açıklamaya çalışarak vahiy, biraz zoraki bir şekilde de olsa kurtarılmaya çalışılıyordu. Dini hoşgörüye özel bir değer veriliyordu. Bu hoşgörü sadece bir tahammül değil, aksine diğerleri için etkin bir anlayış olmalıydı. Bu, çeşitli Protestan inanışları içinde oldukça kolaydı; oysa Katolikliğe karşı daha zor ama aynı zamanda da önemliydi. Mezhep yönünden karışık bölgelerdeki din adamlarının insanca karşılaşmasıyla birlikte, tüm Hıristiyanları birleştirmeyi amaçlayan harekete ilişkin ilk ilişkiler de yavaş yavaş kurulmaya başlamıştı.

Protestan kiliseleri Aydınlanmacı düşünceleri kabul etmeye eğilimliydi. İncil okuması akılcı bir eğitim ortaya çıkarmış, filolojik yollarla yorum yapmaya alışılmıştı ve ruhban sınıfından olmayanlar da bundan yararlanıyordu. Mezheplerin çoğulluğu, pozitif bir değerlendirmeyle kurtuluşa giden yolların çokluğu olarak anlaşılabilirdi. Kilise yönetimindeki -özellikle de reformlarda- dayanışma, aynı düzeyde olanlar arasında tartışma konusu olabiliyordu.

Eski düşünceleri kıracak olan sadece Aydınlanma -başlangıçta "akılcı bir katı biçimcilik" gibi- değil, aynı zamanda da dini öğretiye ilişkin ilkelerin katı biçimciliğine sıkı sıkıya bağlı devlet kilisesinin dar ve katı inançlı, disiplinli, sonsuza kadar kurulu düzeninden çıkışı doğuran[10] "pietizm"in içsel-dindar hareketiydi. Bu kırılma, daha 17. yüzyılda ortaya çıkmıştı. İngiltere'de *Dissenter*'ların* ya da *Nonconformist*'lerin *chapel*'ları**, Anglikan katedrallerinin ya da eski köy kiliselerinin gölgesindeydi: Reformcu Presbiteryenler*** ve Baptistler****, Anabaptist hareketin anısını tazeliyorlardı. Buna ek olarak oldukça bireysel bir şekilde dindar olan Quakerlar***** ve Anglikan modeline göre piskoposluğa özgü bir şekilde örgütlenen ama pietist izler de taşıyan Metodistler de yeniydi. Felemenk'te, Merkez Reform Kilisesi'nin yakınlarında, arka avlularda gizlenen Mennonitlerin****** -ki onlar da Anabaptistlerin ardılıdır- *Scheenkerken*'ları ve başka kapalı dini çevreler bulunuyordu. Almanya'da Lutherci Saksonya Halle'sinde ve Almanya'nın başka birçok bölgesinde de görülen ve pietizm adını alan yeni bir Hıristiyan hareketi patlak vermişti. Herrnhut'ta Kont von Zinzendorf, yeniden Katolikleşen Çekoslovakya'dan kaçan "Bohemyalı Kardeşler"le birlikte "Kardeşler Birliği"ni kurmuştu. Pietistler her yerde resmi kilise cemaatlerine alttan saldırıyordu.

Pietistler, ortak deneyimin ve ortak yükümlülüğün dini topluluğu olmak istiyorlardı. İnanç değiştirenler ve değiştirmeyenler arasındaki sınır çizgisini çekiyor, bireysel bir dindarlık ve dertlerini atabildikleri "efendi"yle doğrudan bir ilişki içinde bulunuyorlardı. Katı bir sertlik ve hedefe yönelik sıkı bir disiplinle bir avuç gerçek Hıristiyan,

[10] A. Lindt, "Pietismus und Ökumene", *Pietismus und moderne Welt*, 12, 1974, s. 152 156, 158.

* *Dissenter* (İng.): Anglikan Kilisesi'nden (Church of England) ayrılmış kilise mensubu; *Nonconformist* (Aykırıcılar) adıyla da bilinirler (ç. n.).

** *chapel* (İng.): Özellikle İngiltere ve Galler'de Anglikan Kilisesi'nden ayrılan ve Aykırıcılar (Non-conformist) adı verilen Hıristiyanların ibadet ettiği kilise ya da yer; şapel (ç. n.).

*** Presbiteryenler: 16. yüzyılda Reform hareketi sırasında gelişen klasik Protestanlığın ana kollarından biri; terim, vaizlerden ve "yaşlı" (Yun. *presbyteros*) cemaat önderlerinden oluşan kilise yönetim biçimini belirtir (ç. n.).

**** Baptistler: Öteki Protestanların çoğuyla aynı temel inançları paylaşan; ama yalnızca inananların vaftiz edilmesi ve vaftizin de suya daldırma yoluyla yapılması gerektiğine inanan Protestanlar (ç. n.).

***** Quakerlar: Püriten hareketinden çıkmış bir Hıristiyan mezhebi (ç. n).

******Mennonitler: 16. yüzyılda Felemenk'te Menno Simonsz tarafından kurulan bir Anabaptist tarikat (ç. n.).

Anglosakson Metodist John Wesley gibi Metodist bir şekilde ilerliyordu. Koşullara göre dindarlığın etkin enzimi olarak genel kilisede kalabiliyorlardı. Ancak devlet kilisesi -ister dini öğretinin ilkelerine katı bir biçimde bağlı ister Aydınlanmacı olsun-, onları çoğu kez anlayışsızlık ve gerçek bir kovuşturmayla karşılıyordu. Örneğin "Tanrı'nın sevgili kilisesinin Senkretistler*, Pietistler, Quakerlar, vb. tarafından sapkınları susturmaya koştuğu...", katı bir biçimde Lutherci olan İsviçre'de olduğu gibi: "Ülkemizde çok mutluyuz, sürü orada burada biçimlenmesine rağmen kendini gizli tutmak zorunda kalıyor, tırnaklarını tıpkı bir kedininki gibi içeri çekiyor."

Böylece pietist hareket ayrılık taraflısı, bir yerlerde gizlenmiş, "görünmez bir kilise ... azizlerin cemaati, gizli ama efendisine görünür ... yürekleri ve böbrekleri sınayan ve inancını gören şeyden daha gizli olarak" kalmıştı. Hareket sadece İngiltere, Felemenk ve özgür kilise hareketinin dini yaşamı ve sonuçta tüm yaşamı etkileyeceği Kuzey Amerika sömürgelerinde -çünkü burada aynı zamanda doğanın da yardımıyla kurulmuş özgür bir alan vardı- bir dereceye kadar özgürdü. Burada Zinzendorf'un sözü geçerli olabilir: "Büyük olasılıkla dünyada yirmi din var; ama Tanrı'nm ailesi sadece bir tane."

Bu hayali, yani "Tanrı'nın yeryüzündeki imparatorluğu" ütopyasını Aydınlanmacı Hıristiyanlar da kuruyordu. İster pietist *ecclesiola in ecclesia* (kilise içinde kilisecik) olsun ister Aydmlanmacı devlet kilisesi, her ikisi de dini öğretiye ilişkin ilkelerin katı biçimciliğinden hoşnut değildi ve yeni yollar arıyordu. Her ikisinde de ortak olan, bireysel özgürlük ve etnik sorumluluk savıydı. Böylece Lessing, *Erziehung des Menschengeschlechts*'inde (İnsan Soyunun Eğitimi) şöyle yazabiliyordu.

> Yeni Ahit'in temel kitaplarında bize vaat edilen yeni, sonsuz bir İncil'in zamanı mutlaka gelecektir. Belki de 13. ve 14. yüzyılın bazı grupları bu yeni, sonsuz İncil'in bir ışığını yakalamış ve sadece bunun ortaya çıkmasının çok yakın olduğunu müjdelemekte yanılmışlardı ... Yeni Ahit'in, sanki Eski'si olmuşçasına antik'leşmek zorunda olduğunu öğretirken, kesinlikle kötü bir niyetleri yoktu. Aynı Tanrı'nın

* Senkretistler: Birbirinden ayrı düşünce, inanış ya da öğretileri kaynaştırmaya çalışan felsefe sistemi (ç. n.).

aynı tutumluluğu da hep onlarda kalmıştı. Onları benim dilimle konuşturmak gerekirse, insan soyunun genel eğilimine ilişkin hep aynı tasarı.[11]

Lessing, *Nathan der Weise* (Bilge Nathan) adlı oyununda, Jonathan Swift'in *A Tale of Tub* tasarısını Hıristiyan olmayan dinlere yaymıştır. Ne olursa olsun, Hıristiyanlık âlemine giden yol, daha 17. yüzyılın sonunda Protestan Leibniz, Katolik Bozzuet'yle ve daha sonra Zinzendorf da Paris Başpiskoposu Noilles'le yazıştığında belirlenmişti.

Böylece Pietist Gerhart Terstegen şöyle yazabiliyordu:

İster Batı Katolik Kilisesi grubunda olsun ister Lutherciler, Reformcular ve Mennonitlerin arasında, bu grupların bütün özel âdetlerine rağmen ruhlar, kutsallığın en yüksek doruğuna ve Tanrı'yla birleşmeye en az Aykırıcılar kadar erişebileceklerdir.

Katolik Aydınlanma

Katoliklik, Aydınlanmacı harekette Protestanlıktan daha fazla güçlük çekiyordu. Dini öğretiye ilişkin ilkelerin katı biçimciliği, Trento Konsili'yle (1563) çok yoğun dini bir yaşama yol açmıştı. İyi örgütlenmiş Cizvitler, duruma tamamıyla egemendi. Ancak 17. yüzyılda Fransız Jansenciliğinde*, papalık yönetimini fazlasıyla merkez alan ve İncil'in sadeliğinden çok fazla uzaklaşan her şeye kadir Cizvitliğe karşı ağır bir eleştiri ortaya çıkmıştı. Her ne kadar Jansencilik sıkı, kiliseye özgü bir biçimde dindar ve başlamakta olan Aydmlanma'nm akılcılığından uzak da olsa -sonuçta Roma ve kral tarafından kovuşturulduğu için-, kovuşturulan Fransız Protestanlığına benzer bir etkiye sahipti. Bazı Protestan hareketler gibi sonunda kilise için dogmatik olmayan bir şekilde "Protestan" olmaya çalışıyordu. Hatta yirmili yıllarda Utrecht'te cumhuriyetin himayesini elde eden Jansenci-Katolik

[11] G. E. Lessing, *Erziehung des Menschengeschlechts*, s. 81-91; Rille (yay. haz.): *Lessings Werke*, cilt 8, s. 611.

* Jansencilik: Leuven Katolik Üniversitesi ilahiyatçılarından, sonraları ypres piskoposu olan Cornelius Otto Jansen'in adından; 17. ve 18. yüzyıllarda özellikle Fransa, Felemenk ve İtalya'da yaygınlaşan Katolik hareketi. Tanrı kayrası ile insanın özgür iradesini bağdaştırma sorunundan kaynaklanan dinsel bir akım olarak doğmuştur (ç. n.).

bir kilise ayrık bir konuma sahip olmuştu. Jansencilik, Protestan Pietistlerinkine benzer biçimde, Hıristiyanca yaşamda ve Hıristiyanlığın komşu sevgisine yönelik hizmetinde gerçek bir görev yüklenme anlamını taşıyordu. Üst düzeydeki seçkin Fransız yargıçlar ve üst düzeydeki Avusturyalı seçkin din adamları, Jansenciliğe bağlıydı. Gerçi bu akılcı anlamda Aydınlanma değildi ama, yaygındı ve Cizvit talimli Katoliklikten farklı olarak daha açıktı. Ayrıca Hıristiyanca uygulamaya yönelikti. O halde Katolikliğin içinde özellikle yeni bir yönde çalışan, birleşik bir muhalefet ve hümanist- hümaniter bir yönelimle bağıntılı olmak üzere devlet içinde devlet olarak kiliseye karşı devletsel yönetimin muhalefeti söz konusuydu.

Cambrai Başpiskoposu olarak kilise ve krala muhalefet eden Fénelon (1651-1715), 18. yüzyıldaki bu Katolikliğe en iyi örnekti. 1699'da, Mentor* kılığındaki Tanrıça Minerva** tarafından yönlendirilen Odysseus'un oğlu hakkındaki gelişim romanı *Telemakhos'un Başından Geçenler*'i yayımlamıştı. Fénelon burada iyi hükümdarın taslağını çiziyordu. Telemakhos, 18. yüzyılın en popüler kitaplarından biri olmuştu. Doğal hukuk yanlısı Protestan Baybeyrac -kaçak bir Fransız Protestanı- ondan şöyle söz etmektedir: "Ünlü Cambrai Başpiskoposu'nun majestelere özgü belagati, yeteneği ve krala bu kadar güzel öğütler verme cesareti her zaman övülecektir."[12] Modern bir tarihçinin yargısı ise şöyledir:

> Bu esrarengiz piskopos, Fransa'nın en iyi yüreklerini ve kafalarını sakin sakin ve üzerinde düşünmeksizin *aydınlatırken*, XIV. Louis'nin Versailles'da Kutsal İmparatorluğu'nu kurması neye yarar? Endişelenmeyin arkadaşlar, tüm bunlar yıkılan bir binanın ön cephesidir; heyecan duyalım sevgili arkadaşlar; ama kovuşturulduğumuz ve bu-

* Mentor: *Odysseia*'nın kişilerinden biri; Telemakhos'un öğretmeni. Truva'ya sefere çıkan Odysseus, evinin idaresini ona bırakır; Odysseus'un arkadaşı olan Mentor, Telemakhos'un babası Odysseus savaştayken, Telemakhos'un annesi Penelopeia'yla evlenmek isteyenleri uzaklaştırmıştır. Telemakhos'la birlikte babasını aramaya çıkmış; ama bulamamıştır. Geri döndüklerinde, Mentor, Telemakhos'un babasının gizlice geri döndüğünü ve tanınmamak için dilenci kılığında gezdiğini öğrenir ve düşmanlarının onu yok etmemesi ve devleti yeniden ele geçirebilmesi için, ona yardım eder. Burada da görüldüğü üzere, bu konu *Telemakhos'un Başından Geçenler*'de Fénelon tarafından yeniden ele alınmıştır. *Telemakhos'un Başından Geçenler*'de Mentor, Salentum Kralı İdomeneus'un politikasına yönelttiği eleştirilerle Telemakhos'un düşünüş ve anlayışını şekillendirmeye çalışmaktadır (ç. n.).

** Tanrıça Minerva: Savaş Tanrıçası (ç. n.).

12 J. Barbeyrac (yay. haz.), *De Iure Belli ac Pacis de Grotius*, Amsterdam 1729, Önsöz, s. XXXIV.

radan sürüleceğimiz için değil. Bugün burada hiç kimse içsel imparatorluğumuzu, Tanrı'daki yaşamımızı elimizden alamaz.

Fénelon ayrıca kendi tarzında saldırıya geçmektedir; Madame de Maintenon'un ve krallarının aşırı dindar vakıflarında, *Aziz Louis'nin Kadınları*'nda ve Saint-Cry rahibelerinde yanlış bir çilecilikle birlikte kibrin, kendini beğenmişliğin, yüreğin ruhsuzluğunun dindarlık olarak gizlendiğini açık bir eleştiriyle göstermektedir. Fénelon burada manastır yaşamının başıbozukluğuna karşı Erasmus'un ve Erasmusçuların verdiği savaşı yeni bir doruk noktasında sürdürmektedir. Öncelikle dünyanın orta yerinde Tanrı inancı içinde mutlu bir yaşam sürmek için sıkı, istemli prosedürlere gerek olmadığını, aksine bunun açık bir yüreğe, kardeşliğe özgü zihniyete ve devlet vatandaşlığına özgü erdemlere bağlı olduğunu ruhban olmayanlara göstermektedir. Söz konusu olan, manastır ve vakıflardaki, bir ruhaniler meclisinin kapalı dünyasındaki kuşkulu *kardeşlik* değil, dünyada yaşayan bütün insanlarla kardeşliktir: Bütün insanlar kardeştir.

Bu yüzyılda yeni yönde dikkatle ilerleyen bir Papa bile vardı. Bu, 1740'tan 1758'e kadar XIV. Benedictus adıyla papalık yapan Prosper Lambertini'dir. Kiliseye uygun olan İncil okumalarına izin vermiş, kilisenin sayısız tatil günlerini azaltmış, kilise sansürünü hafifletmiş ve yasak kitaplar listesini denetlemiştir. Hatta Kopernik ve Galilei'nin yazıları hakkındaki yasağın feshedilmesi işini yoluna koyarak araştırmanın özgürlüğünü tanımıştı. Önde gelen Aydınlanmacılarla ilişki içindeydi. Voltaire ona derin saygılarını bildirmişti. Gerçekte bu akıllı, yaşlı adam, papalık yönetiminde Yaradancılıkla suçlanmaktaydı.

Din erkçiliğin aynı şekilde büyük bir düşmanı olan İtalyan Pilati, daha sonraki Papa XIV. Clemens hakkında şöyle demektedir: "Yobazlıktan ve dindarlığın yüzeysel bir şekilde gösterilmesinden nefret ederdi." Roma kenti hakkındaysa şunları anlatmaktadır: "Heretikler kesinlikle taciz edilmez. Ne isterlerse onu yapmalarına izin verilir. Ne Tanrı'nm ne de Papa'nın önünde diz çökerler ve hiç kimse onlara bu yüzden sövmez." Sansür, özgürce kullanılmaktadır. Roma'da bütün kitaplar satın alınabilmektedir.[13]

[13] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, I, 1778, s. 320 ve II, s. 37.

Katolikliğin dışarıdan görülebilen en büyük başarısı, Cizvit Tarikatı'nın feshedilmesiydi. Cizvitler, orta ve yüksekokul sistemini ele geçirmişlerdi. İyi örgütlenmiş bir lisenin işleviyle birlikte her kentte bir okulları bulunuyordu. Profesörler, uluslararası bir karakter taşıyordu. Nüfuzları okulların dışına çıkmış, kral ve kraliçelerin günah çıkarttığı papaz görevini yüklendikleri saraylara varıncaya kadar yayılmışlardı. Ancak tamamıyla Roma'ya olmaları, bunun yanı sıra dini ve ekonomik güçleri, bağımsızlaşmakta olan saraylara ve bakanlıklarına artık uymamaya başlamıştı. Yeni bilimsel akımlara bir biçimiyle uymak için hiç eğilim göstermemeleri şanssızlıktı. Kendisi de bir Cizvit Yetiştirme Yurdu'nun öğrencisi olan Condorceti, filozofların öğrettiği her mantıklı şeyin çürütüldüğü felsefe derslerini ağır bir şekilde eleştiriyordu. Çocuklara öğretilen, Tanrı'nın rahmeti olmaksızın iyi bir işin başarılamayacağı, biri yüzyıllar boyunca uğruna insanların yakıldığı bedensel, diğeriyse sonsuzluğa mahkûm olunan büyük günah olmak üzere iki tür suçun bulunduğu ... aşağılama ve ayıplamanın Hıristiyanların doğal durumları olduğu[14] yolundaki saçma ahlâkı ortaya koymaktaydı. Cizvitler hâlâ, Protestanlığın uzun zaman önce bıraktığı bir ilahiyat bilgisini öğretiyorlardı. İsviçre Katolikliğinin merkezi olan Luzern'deki Cizvit okulu hakkındaki bir yargı daha az ağır ama aynı şekilde olumsuzdur:

> Okullarımızın niteliği ve eğitim sistemi eski durumunu koruduğu sürece, bilimler bizim yanımızda meraklısını bulamayacak. Okullar, Cizvitlerin elindedir; öğretim tarzları bildiktir; bizde en iyi ve en geniş şekilde öğretilen ilahiyatın dışında olmak üzere temelsiz ve yararı azdır. Geri kalan ve aynı zamanda gerekli olan bilimlerin öğretmenleri Luzern'de bulunmaz.

Bu satırların yazıldığı 1758'den bir süre önce, Portekiz'de korkunç bir olay olmuştu. 1757'de güçlü Bakan Pombay, krallıkta ve krallığın sömürgelerinde Cizvit Tarikatı'nın feshedilmesi hakkında bir genelge yayımlamış ve Cizvitler sürülmeye başlamıştı. Aynı rezalet 1764'te Fransa'da, 1767'de İspanya ve onun geniş sömürge alanında, 1768'de de Parma'da devam etmişti. 1773'te Papa XIV. Cle-

[14] E. Badinter/R. Badinter, *Condorcet (1743/1794), un intellectuel en politique*, Paris 1988, s. 19.

mens, sarayların -ki bunlar birleşik Bourbon'lardı- baskısına boyun eğmiş bir tarikatı bütünüyle feshetmişti. Kuralına uygun bir Cizvit kovuşturması başlamıştı. Sınırdışı edilen bir gemi dolusu Cizvit, karaya yanaşamadan Akdeniz'deki bütün limanları dolaşmıştı. 1773'te öncelikle Almanya'dan olmak üzere, ülkenin sertliğine göre, geri kalan Katolik devletlerden de sürülmek zorunda kalmışlardı. Halefi yasaklayana kadar onları yeni ele geçirdiği, büyük çoğunluğu Katolik olan Silezya'nın gelişiminde görevlendiren bütün kralların en aydınlanmışı II. Friedrich'e özellikle sığınıyorlardı. Son olarak sadece Ortodoks Rusya'ya kaçış yolu kalmıştı. Cizvitlerin her şeyden önce Paraguay ve And Dağları ülkelerindeki Kızılderililer arasında iyi işleyen bir köy yapısı kurdukları Latin Amerika'da, güçlü bir sistem, büyük bir eser kesin olarak yok olmuştu.

Bu gerçekte sadece Cizvit Tarikatı'nın feshedilmesine ilişkin olumsuz eylemle sınırlı kalmamıştı. Katolik reform, o zamanki sistemin içinde gerçek bir yapı değişikliği anlamını taşıyordu. Bir yanda - buna daha önce de işaret etmiştik- devlet, Protestan devletlerin iki yüz yıldan bu yana yerine getirdiği denetim işlevini üzerine almıştı: Din adamı yetiştiren merkezlere getirilen devlet denetimi; ister manastırların içinde olsun ister dışında, okulların geliştirilmesi; modern bilimlerin kurulmasıyla birlikte üniversitelerin geliştirilmesi.

Ancak Aydınlanma ruhu, sadece devletin dini çıkarları ele geçirmesi yönünde bir talepte bulunmuyordu. Aynı zamanda içsel bir değişim elde ederek Hıristiyanlığın kaynaklarına da geri dönmek istiyordu. İbadetin ve ayin usullerinin, dini ritüelin, tatil günlerinin, hac yolculuklarının fazlalığının yerini bir içselleşme almalıydı. Esrarengiz Latince'nin yerine anlaşılır anadilinin geliştirilmesi de önemliydi. Burada uygulamaya yakın Protestan savlarına rastlanıyordu. Arılaşmış Katolik Kilisesi'ne bu şekilde Protestanların yeniden kazandırılabileceği ümit ediliyordu. Hoşgörü doğallaşmıştı; Protestanlarla ilişki kurulmaya çalışılıyordu. Bu, köylerdeki din adamları için olduğu kadar piskoposlar için de geçerliydi.

Ruhban karşıtı hizbin güçlü bir şekilde savunuculuğunu yapan Voltaire, geride Aydınlanma'nın bu yeni, insanca Katolikliğin belki de en güzel kanıtı olan *Prière a Dieu*'sünü (Tanrı'ya Dua) bırakmıştır. Bu dua, Fransa'nın gördüğü son heretik davası olan 1762 tarihli Calas Olayı'ndan duyduğu dehşetten ortaya çıkan hoşgörü hakkındaki makalesi *Traité de la Tolérance*'ı sona erdirmektedir. *Prière a Dieu*'nün mezhep sorunuyla ilgili en önemli noktası şöyledir:

Sen bize birbirimizden nefret etmemiz için bir yürek ve birbirimizi boğmamız için eller vermedin. Zahmetli ve gelip geçici bir yaşamın yüküne katlanmak için birbirimize yardım etmemizi... insan adı verilen atomları ayıran küçük farkların, nefret ve kovuşturmanın göstergesi olmamasını; Sen'in şerefine tören yapmak için sapkınları güpegündüz yakanların Sen'in güneşinin ışığıyla yetinmelerini; Sen'i sevmek gerektiğini söylemek için giysilerini beyaz bir ketenle örtenlerin, aynı şeyi siyah bir yün mantonun altında söyleyenlerden nefret etmemelerini; çok yaşlı ya da yeni tarihli bir dille Sen'i övmenin aynı şey olmasını... sağla.

Voltaire sözlerini şöyle bitirmektedir:

Bütün insanlar kardeş olduklarını, ruhun baskıcı egemenliğini tıpkı barışçıl çalışmanın ve emeğin ürünlerini zorla gasp eden soygunculuk gibi nefretle karşıladıklarını anımsasalar. Savaş felaketi kaçınılmaz da olsa, bizi birbirimize nefretle yaklaştırmayın; barışın orta yerinde birbirimizi parça parça etmeyelim! Yaşamımızın kısacık bir anında, bize bu anı bahşeden Sen'in lütufkârlılığına övgüye hep birlikte bin dilde - Siyam'dan Kaliforniya'ya kadar- katılmak için var olmamıza izin ver.[15]

[15] Voltaire, *Traité de la Tolérance*, Lozan 1959, s. 152-153.

4. Doğal Hukuk: İnsan Haklarına Giden Yol

"Etik"i, yani ahlâk felsefesini kendi yönlerinden etki altına alan hukuki görüşteki değişmeler, ilahiyat görüşlerindeki değişime uymaktaydı. Bu olayların gidişi, birbirine paralel olarak gerçekleşmekte ve birbirini karşılıklı olarak etkilemekteydi. İlahiyatçılar hukuk kuramlarıyla ilgilenmekte ve hukukçular da ilahiyatın dünyasında yaşamaktaydılar.

Örneğin On Emir gibi İncil'den çıkarılabilen bir hukuk bulunuyordu. Bunun dışında antik çağda düzenlenmiş bir hukuk vardı. Roma Hukuku'nda şöyle deniyordu: *Juris praecepta sunt haec: honeste vivere, alterum non laedere, suum cuique tribuere* (Hukukun temelleri şunlardır: Dürüstçe yaşamak, hiç kimseye zarar vermemek, kendine ait olanları herkese vermek). Her eğitimli kişi, Cicero'nun, insanın ve yurttaşın "ödevler"ini geçerli kılmak üzere belirlediği *De officiis*'le (Ödevler Üzerine) eğitiliyordu. Ortaçağ, eski çağın ve Hıristiyanlığın hukuk tasarılarını birleştirmeyi ve tüm Hıristiyan dünyası için geçerli olan bir sistem geliştirmeyi başarmıştı. Buna *jus naturae*, yani doğal hukuk adı veriliyordu.

Ancak Reform'la birlikte o zamana kadar her şeyden daha fazla yetkisi olan hukuk düşüncesi bölünmüştü. Protestan tasarıları, Katolik tasarıların karşısında duruyordu. Bütün taraflar için savaşta ve barışta geçerli olabilecek kuralların yokluğu hissediliyordu. Felemenk Hugo Grotius, 1625'te *De Iure Belli ac Pacis*'in üç kitabında doğal hukuk ve devletler hukuku için yeni bir temel yaratmayı denemişti. İlkin hukuk yetkelerinin o anki durumunu çözümlemekteydi: İlk olarak "devlet anlayışı" adı verilen güç ya da çıkar sahibinin hukuku vardı. İkinci olarak sadece devlet düzeyinde geçerliliği olan örf ve âdetlere dayanan hukuk vardı. Üçüncü olarak her dönemin birbirine uygun olmayan felsefi-öğretici fikirleri geliyordu. Dördüncü olarak eski çağın, erken Ortaçağ'a geçişte bir yasada derlenen, geçerliliğini yitirmiş ve sistemsiz olan Roma Hukuku ve son olarak da İncil'den çıkarılan Tanrısal Hukuk vardı.

Grotius, genel bir temel aramış ve bunu doğal hukukta bulmuştur. Bu hukuk, insandan ve onun bir arada yaşama gerekliliğinden hare-

ket etmektedir. Tarihsel ve mantıksal -bugün olsa, ruhbilimsel ve toplumbilimsel denirdi- çözümlemeler dolayısıyla Grotius, insanın akıllı bir varlık olduğu ve ahlâki özgürlüğünün bulunduğu sonucuna varmaktadır. Akıl ve özgürlük insana Tanrı tarafından bahşedilmiştir; ancak gerçekte olanaksız olmakla birlikte, Tanrı olsa da, doğal hukuk geçerli olabilirdi. Grotius, insanlar arasındaki *appetitus societatis*'ten, yani "sosyalleşme arzusu"ndan hareketle doğal hukukun dört temel yasasını geliştirmektedir: İlk olarak başkalarının zilyetliğinden kaçınma, ikinci olarak gasp edilen malı geri verme yükümlülüğü, üçüncü olarak verilen sözleri yerine getirme yükümlülüğü, dördüncü olarak da bu doğal haklara karşı işlenen suçun buna uygun olarak cezalandırılması.

Grotius'un *De Iure Belli ac Pacis*'inin önsözünde geliştirdiği bu basit temel, öncelikle Alman hukukçu Pufendorf tarafından "Büyük ve Küçük Pufendorf" olmak üzere gerçek bir sistem olarak kurulmuştur: *De Iure Naturali et Gentium* (1672; Doğal Hukuk ve Devletler Hukuku Üzerine) ve *De Officio Hominis et Civis Juxta Legem Naturalem* (1682; Doğa Yasasına Göre İnsanın ve Yurttaşın Ödevleri Üzerine). Pufendorf'un çalışmaları, 18. yüzyılda hukuk eğitiminde temel oluşturan eserlerdendi. Bu eserlerin çevresinde Almanya'da öncelikle Christian Thomasius'un ve sonraları da Christian Wolff'un, İngiltere'de ise John Locke ve Anthony Shaftesbury'nin eserleri olmak üzere hukuk düşünürlerinin benzer içerikli ve benzer eğilimli eserleri sıralanıyordu. Mülteci Fransız Protestanı Jean Barbeyrac'ın çevirisiyle (1706-07) Pufendorf'u geniş bir kitle tanımıştı.

Doğal hukuk okulunda söz konusu olan şey, uluslararası olarak taşınabilir bir hukukun, devletlerüstü bir hukukun yaratılmasıydı. *Universitas christiana** bölündüğü için -Papa, bir zamanlar hakem kurulu üyesiydi-, şimdi boşluğu devletler hukuku dolduruyordu. 18. yüzyılın diplomatları Rostatt, Utrecht, Baden, Viyana, Aachen ve Paris barış konferanslarında "Avrupa Birliği" olarak bir araya geldiklerinde, kazanan ve kaybeden tarafların birlikte çözüm bulmalarına olanak sağlayan doğal hukuka ilişkin düşünüşlerin etkisi altında bulunuyorlardı.

* *universitas christiana* (Lat.): Hıristiyan birliği (ç. n.).

18. yüzyıl, doğal hukuka ilişkin düşünceyi uluslarüstü, kozmopolit olarak kabul ediyordu. Abbé de St. Pierre, evrensel barış hakkındaki 1713 tarihli incelemesinde bir uluslar cemiyeti ütopyası tasarlamıştı. Fénelon, *Telemakhos'un Başından Geçenler*'de hükümdarlara yönelik olarak şöyle demektedir:

> Bir devlet için en iyi güvence, komşularına topraklarının işgal edilmeyeceğine ilişkin olarak kıstas koyan, güven ve güvence veren adalettir. Önceden görülemeyen koşullar nedeniyle en dayanaklı duvarlar bile yıkılabilir. Savaşta şansın sağı solu belli olmaz. Ama komşularınızın sevgisi ve güveni, devletinizin işgal edilmemesini ve kendisine hemen hemen hiç saldırılmamasını sağlar.[16]

Bu, II. Friedrich'in Silezya'yı zorla ele geçirdiği ve üç hükümdarın Polonya'yı paylaşmaya koyulduğu yüzyılın diğer bir ütopyasıydı. Bununla birlikte yüzyıl, bu taslağı çizilen daha iyi geleceğe giden yolda bulunduğuna inanıyordu; sonraları 19. yüzyılda evrensel uyumun yerini yayılmacı politikasıyla ulusal devletlerin alacağı önceden kestirilememişti.

Doğal hukuk yanlıları devlet anlayışı öğretisine karşı, Machiavelli'nin *Prens*'te (1532), Hobbes'un *Leviathan*'da (1651) geliştirdiği güçlü devletin sadece kendini düşünen zorba çıkarına ilişkin öğretiye karşı savaşıyorlardı. 18. yüzyılda bu örneklerin her ikisinin de saygınlığı lekelenmiştir.

18. yüzyılda insanların ve yurttaşların "ödevler"inden insan ve yurttaş "haklar"ı öğretisi gelişmişti: Kişinin dokunulmazlık hakkı, adil yargı hakkı, rahatsız edilmeksizin mülkiyet hakkı ve -yeni ve önemli- vicdan özgürlüğü hakkı. İnsana, diğerleriyle bir arada yaşamasına olanak sağlamak için, gerçekte bir kısmını topluma bırakması gereken belirli bir özgürlük verilmişti. Ancak toplum ve devlet, bu bireysel haklara saygı göstermekle ve sistemi bunun içine kurmakla yükümlüydü. Gerçekten de bu, Şanlı Devrim'in *Bill of Rights*'ında (Haklar Bildirgesi) ve Virginia Anayasası'nın İnsan Hakları Bildirgesi'nde gerçekleşmişti. Böylece hükümdarların keyfiliğine bir sınır getirilmiş oluyordu. Anayasa olmaksızın da bazı genelgeler ve özel amaç taşıyan önlemlerle yazılı olmayan bu hakların dikkate alınma-

[16] Fénelon, *Les adventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, 10. Kitap, Toulouse 1804, s. 165.

sını sağlamak, en azından Aydmlanmacı hükümdarların ve Aydmlanmacı bakanların isteğiydi. Hıristiyanlıkta öteden beri aynı fikirde olunan başka insanlara karşı saygı gösterme, burada yeni, daha kesin ve daha bağlayıcı bir ifade buluyordu.

Yüzyıl, adaletsizliğin ve insanlıkdışı tutumun özellikle korkunç kabul edildiği özel bir alanda, ceza hukuku alanında, gerçek bir reform yapmak için çabalamıştı.

V. Karl'ın 1532 tarihli "İşkenceli Yargı Düzeni" olan *Carolina*'nın belirlediği üzere, öteden beri denenen sert bir ceza geleneğine dayanılıyordu. Değişik biçimleriyle ölüm cezası, dayak cezası ve kürek cezası yoluyla gözdağı vermeliydi. Soyguncuların ve katillerin ölüm cezasını göze almaları gerekiyordu. İtiraflar işkence yoluyla elde ediliyordu. Katolik devletler engizisyon davasını tanıyordu. Cesare Beccaria 1764'te heyecan uyandıran kitabı *Dei delitti e delle pene*'yi[17] yayımlayıncaya kadar o zamanki sisteme getirilen eleştiri gittikçe belirginleşmişti. Beccaria, sadece bedensel yönden zayıf olan suçsuzların mahkûmiyetine yol açan işkenceye ve isimsiz olarak dava edilebileceği ve tanıklarla yüzleştirilmeyeceği için davalıya hiçbir hukuki güvence vermeyen engizisyona saldırmakla kalmıyordu. Ölüm cezasını kuşkulu bir duruma sokacak kadar da ileri gitmekteydi: "İnsanlara, kendileri gibi olanları öldürme cüretini veren nasıl bir hukuktur?" Cezanın infazıyla birlikte, hükümlülerle kölelerin tutulduğu ve Milano hapishanelerini gezerek gördüğü hapishaneler onu özellikle ilgilendiriyordu. Beccaria sadece farkları belirlenmiş bir ceza ölçüsü istemekle kalmıyor, aynı zamanda suçu tümüyle engellemek için ilerisi düşünülerek koruyucu önlemler alınmasını da istiyordu.

Beccaria, ceza hukukunu kötü düzenlenmiş bir toplumun sonucu olarak gördüğü ölçüde devrimciydi: "Saygı göstermem gereken yasalar nedir? ... Bu yasaları kimler koydu, zenginler ve güçlüler. Bu uğursuz zincirleri kırmamıza izin verin, adaletsizliği kökünden sarsalım!"

Beccaria'nın önerisinden önce II. Friedrich, daha 1740'ta kendine bağlı devletlerde işkenceyi kaldırmıştı. "Sağduyu"nun etkisi altında bulunan yargıçlar artık işkence uygulamıyordu. Yüzyılın sonlarına doğru daha insanca ceza yasalarıyla Fransa ve Avusturya da onu izlemişti.

[17] F. Venturi, *Settecento riformatore da Murati a Beccaria*, Torino 1969, s. 709.

Henüz 17. yüzyılda sefahat âlemleri yapan cadıların idam edilmesi, en azından yavaş yavaş sona ermekteydi. Son idamlar 1712'de İngiltere'de, 1718'de Fransa'da, 1749'da Alman Piskoposluğu Würzburg'da ve 1782'de de İsviçre Glarus'uyla ayrıca Alman manastır bölgesi Kempen'de gerçekleşmişti.

5. Siyaset ve Yönetim

18. yüzyılın siyasetçileri ve yazarları çağlarının siyasi gerçekliği üzerine düşünürken, ütopyalar tasarlarken ve reform yapmaya koyulmak isterken, onlara korkutucu bir şekilde geçerliliğini yitirmiş olarak gelen bir siyaset-devlet varoluşu içindeydiler. Çıkmaza giren geç Ortaçağ'ın içinde bulunuyorlardı. Her şey sıkılaşmıştı, mantıksızdı ve herhangi bir şeyi bütün yönleriyle kavramak olanaksız gibiydi. Güvenli hükümdarlıklarıyla kralların görünüşte basit yapılı monarşilerinde, aslında her şey engellenmekteydi. Kralların iradesi, miras kalan binlerce bağımsızlıktan rahatsızlık duyuyordu. Kentler ve coğrafi bölgeler, bütün eyaletler, kilise, kurumlar, üniversiteler, loncalar, dini vakıflar, küçük soylular; hepsi de eski zamanların birinde elde ettiği imtiyazlara dayanarak özerk durumda bir yaşam sürdürüyordu. İngiltere'de *Everything, that is, is right, if it can show a charter* deniyordu: Bir berat, mühürlü bir mektup gösterdiğinde, her kurum haklıdır.

Bu durumda yenilik yapmak şöyle dursun, hükümdarlık yapmak ve yönetmek bile olanaksızdı. Bu nedenle krallar saraylarına ve bakanlarına, bu karışıklığa çekidüzen vermeye ve aslında hareketsiz olan bu düzensizliğin yerine açık bir merkezi iktidar getirmeye çalışıyorlardı. Buna mutlakıyet adı veriliyordu. Ancak öte yandan mutlakıyet -hükümdarın ve onun tarafından atanmış yönetimin kurumsal mutlak kudretiyle birlikte- doğal hukukun savlarıyla çelişiyordu. XIV. Louis'nin örnek oluşturduğu mutlak kral, geçerliğini yitirmiş adaletsiz imtiyazlar dünyasında artık bir iyi düzen ilkesi değildi; artık halkından ötürü değil, sadece kendisi için var olan bir despota, bir tirana dönüşmüştü. Fénelon, *Telemakhos'un Başından Geçenler*'de şöyle diyordu: "Kral ancak halkın refahı için kendini kurban etmek üzere kendi kendini unuttuğunda, kraliyete layık olur." Ama kendi kendini unutmak, 17. ve 18. yüzyıl krallarının pek de tarzı değildi. Bu nedenle Fénelon, şu tümceyi de eklemektedir: "Kralın mutlak gücü, tebaası kadar köleye sahip olması sonucunu doğurur."[18]

[18] P. Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, II, Paris 1935, s. 66-67.

Eleştiri, daha da ileri gidebiliyordu. Eski karşı koyma hakkına, yani hükümdar görevlerini unuttuğunda -devlet kadar eski olan- ona karşı koyabilme, hatta karşı koymak zorunda olma hakkına başvurabiliyordu. Doğal hukuk yanlısı Barbeyrac, bu nedenle hükümdarın büyük, dayanılmaz bir adaletsizlik ve tebaasına karşı yerine getirmesi gereken yükümlülüklerin ihmaliyle tebaasını, kendisine karşı yerine getirilmesi gereken görevlerden alıkoyduğunda, astların hükümdara karşı bazı haklara sahip olduğunu söylemektedir.

Bütün yüzyıl boyunca, bu karşı koyma hakkının, devrim ve anarşiye yol açmaksızın, ne şekilde kullanılabileceği düşünülmüştü.

Büyük Britanya, Şanlı Devrim'de az çok yasal bir yol bulmuştu. Gerçekte bu yol, devlet yönetiminde geç Ortaçağ'a ilişkin ikiciliğe geri dönmek anlamına geliyordu. Bu, kralcı ve muhafazakâr Tory'ler ile liberal Whig'ler olmak üzere -her ikisi de aristokrat karakterli- iki partiye ayrılan parlamentoyla birlikte karşılıklı olarak birbirini denetleyen bir sisteme geri dönmek demekti. Bazı ülkelerde, örneğin bazı Alman prensliklerinde bu parlamentolar hâlâ eyalet meclisi olarak varlığını sürdürüyordu. Bunları uyum içinde monarşik birlik ilkesine sevk etmek olası mıydı; yoksa bölgesel ve zümresel bencillikleri dikkate almak zorunda kalmaksızın, devletin refahı için rahatsız edilmeksizin yönetebilmek üzere bunları uykularında bırakmanın daha iyi olduğu Fransız *Etats Généraux* ya da İspanyol *Cortés* gibi yapıları eskileşmiş miydi?

Ama şimdi İngiliz örneği, Avrupa'yı etkilemekteydi. Seçimleri grotesk bir hal almış olan bu fazlasıyla demode ve kullanışsız birleşik parlamento, 1688'den başlayarak bu sistemden çıkarılan kuramlardan daha az etkiliydi. Bu ise özellikle John Locke'un 1690'da gerçekleşen siyasi değişimden sonra çıkan *Two Treatises of Goverment*'ıyla (Hükümet Üzerine İki İnceleme) gerçekleşmişti.

Locke, bir doğal hukuk yanlısıydı. Devletin yönetim ve yönetilenler, diğer bir deyişle kral ve halk arasındaki bir sözleşmede ısrar etmesi gerektiğinden yola çıkıyordu. İnsanlar tümüyle özgür bırakıldığında, bu, anarşiye, herkesin herkesle savaşmasına yol açabilirdi. Burada mantıklı çözüm, anarşiyi zor yoluyla düzelten güçlülerin boyunduruğu altına girmek değil -bugün olsa, totaliter ya da faşist çözümden söz edilirdi-, sözleşmeydi. Şimdi 18. yüzyılda, kral ve halk arasında yapılmış olan tarihsel sözleşmeler sık sık anımsanıyordu. Örneğin İngiltere'de 1215'te imzalanan *Magna Carta* vardı. Ortaçağ'a ilişkin bu belgeleri yeniden yorumlamak gerekliydi.

Böylece Locke, ikinci incelemenin 95. maddesinde şunları yazıyordu:

> İnsanlar, söylendiği gibi, doğaları gereği özgür, eşit ve bağımsız olduğundan, kendi rızası olmaksızın hiç kimsenin bu durumu elinden alınamaz ve hiç kimse bir başkasının siyasi gücüne bağımlı kılınamaz. Bir kimsenin doğal özgürlüğünün elinden alındığı ve toplumla bağının taahhüt edildiği tek yol, diğer insanlarla cemiyet kurarak bir araya gelmek ve bu cemiyete dahil olmayan herkese karşı büyük bir güvenlik sağlayarak ve kendi mallarını emniyetli bir şekilde kullanarak rahat, güvenli ve barış içinde bir yaşam hedefiyle birleşmek için anlaşma yoludur.

Siyasi gereklilikle ilgili olarak bunun anlamı 89. maddede şöyle açıklanıyordu:

> ... orada tek ve biricik siyasi ya da sivil bir toplum mevcuttur. Üstelik bu, en yüksek yönetim erkinde bir halkın, siyasi bir birlik oluşturmak üzere, doğal durumda bulunan herhangi bir sayıdaki insan topluluğunun bir araya gelmesiyle ya da birinin önceden var olan herhangi bir yönetimin erkine katılması ve onun boyunduruğu altına girmesiyle gerçekleşmektedir. Çünkü böylece toplumu ya da toplumun yararının gerektirdiği şekilde yasalar çıkarmak için aslında aynı şey demek olan yasa koyucu erki yetkili kılmaktadır.[19]

Toplum ve halk, halkın temsilcisi olarak yasaları koyan ve yönetim erkini, diğer bir deyişle kral ve kralın bakanlığını yürütmesi gereken yasama meclisi aracılığıyla temsil edilmektedir.

İngiltere'deki bu tür düşünceler ve buna uygun gerçeklik -her ne kadar fazlasıyla mükemmel olsa da- Avrupa'da en azından yönetimden sorumlu olanların bir kısmı için bir ideale dönüşmüştü. Aydınlanmacı bakanların arkasında çok sayıda hukukçu ve siyasi bir görüşü benimsemiş yazar bulunuyordu. Aydmlanmacı siyasi düşünce, Fransızca'da 1748'de Montesquieu'nun *Kanunların Ruhu* adlı çalışmasında, doğal hukuka ilişkin ve tarihsel olarak geniş kapsamlı bir şekilde kurularak bir kez daha dile getirilmesiyle doruğuna ulaşmıştı.

[19] J. Locke, *Two Treatises on government*, 95 ve 89. maddeler.

Montesquieu, İngiliz sisteminde güçler ayrımının gerçekleştiğini görüyordu: Yürütme erki olarak Kral, yasama erki olarak Avam Kamarası ve -yanlış bir biçimde- yargı makamı olarak Lordlar Kamarası. Bunun ardında yatan düşünce, mutlakıyetçi yönetimin karışık mekanizmasının denetlenmesine ve dizginlenmesine olanak sağlama düşüncesiydi. Montesquieu böylece monarşiyi yasal yollara bağlamak istiyordu. Ona göre mutlakıyetçi sistem, ki o buna "despot" sistem adını veriyordu, "korku" ilkesi üzerine kurulmuştu. Gerçek monarşi "onur" ilkesiyle yönetilmeliydi; çünkü soylular bu kavramın hamisiydi. Bununla birlikte cumhuriyet için *vertu politique*'i, yani siyasi ahlâkı temel ilke olarak kabul ediyordu. Bu ise kulağa oldukça sivil bir söylev olarak geliyordu.

Ardından öncelikle 1762 tarihli *Toplum Sözleşmesi*'yle Rousseau kendini göstermişti. Eser devrimci bir etki yaratmıştı; çünkü cumhuriyeti ideal biçim olarak övüyor ve yurttaşların eşitliği savını ortaya atıyordu. *Volonté générale* (genel irade) zümresel bir ilke değil, kesin olmalıydı. Beccaria, Mably ve diğerleri siyasi bir ütopya yönündeki bu düşünceleri kabul etmişlerdi.

Büyük Britanya'nın dışında yasal bir değişimi uygulamaya koymayı gerçekte sadece Danimarka başarabilmişti. Danimarka Krallığı, 1665'te *Lex Regia*'yla birlikte anayurtta her şeyi, zümre temsilciliği olmaksızın ülkeyi yönetebilen krala bağlamıştı. Buna rağmen mutlakıyet, bütün tebaa arasındaki eşitliği sağlamıştı. Yüz yıl sonra Danimarka, mutlakıyeti yasal yoldan yavaş yavaş ortadan kaldırılmıştı: Artık sansür yoktu, Danimarkalıların akıllıca kullandıkları özgürlükleri vardı ve köylüler de toprak sahiplerinden kurtulmuştu. "Uysal" bir mutlakıyet söz konusu olmuştu. Voltaire, İskandinavyalılardan *peuples libres sous les rois* (kralların yönetimindeki özgür halklar) olarak söz etmekteydi. Her ne kadar daha az doğrusal olsa da, İsveç de mutlakıyetini onarıyordu.

Sadece yeni oluşan Amerika Birleşik Devletleri'nde, hem üniter devlette hem de toplu konfederasyonda "modern" bir cumhuriyetçi anayasa gerçekleştirilebilmişti. Anayasa, mülkiyete ve eğitime dayanıyordu. Sonraları kısa ömürlü ilk Fransız Devrimi anayasasıyla birlikte, 19. yüzyılın liberal devleti için bir modele dönüşecekti.

Yurttaşlar için doğal hukuka ilişkin güvencelere dayanan bir "anayasa", 18. yüzyıl Avrupa'sında bir ütopya olarak kalmıştı; ancak zemin, düşünsel anlamda çok güçlü bir şekilde yumuşamıştı.

6. Ekonomi, İş Ahlâkı, Ekonomi Özgürlüğü

Aydınlanma öncesi dünya, büyük ölçüde hâlâ Ortaçağ'a özgü bir ekonomi sisteminin içinde yaşıyordu; köylü, kendi geçimi için ve mümkünse kentsel pazar için üretimde bulunuyordu. Tahıl, tıpkı tereyağı ve peynir gibi daha uzakta bulunan bölgelere gönderiliyordu; bunun yanı sıra peynir, denizaşırı ülkelere sefer yapan gemilerde kumanya olarak kullanılıyordu. Köylülerin üretimi, çoğunlukla geleneksel bir şekilde düzenlenmiş, etkin değiş tokuş usulüne bağlıydı.

Benzeri bir şey lonca düzenine bağlı zanaatlar için de söylenebilir. Tüccarlar gerçekte bu hareketsiz sistemi aşmış ve ele geçirmişlerdi. Mallarını yük beygirlerine, yük gemilerine ve gemilere yükleyerek uzun zamandır Avrupa sınırlarının ötesine gönderiyorlardı. Tekstil sanayii, el işçilerinin dokuma tezgâhlarında ve iplik çıkrıklarında çalıştığı taşraya kaydırıyordu. Daha sonra da dokumalar tüm dünyaya, geçiş parası alınan kapı ve köprülerdeki sayısız bariyerlerle bir güzel çevrelenmiş olan bir dünyaya gönderiliyordu.

Yaşam tarzının bütün rahatlığına rağmen gayretle çalışıyordu; bununla birlikte bu çalışma her yerde aynı yoğunlukla değildi. Özellikle de İncil tarafından belirlenen iş ahlâkının Reformcularla, özellikle de Calvin ve Zwingli'yle güçlü bir ilerleme kaydetmesinden bu yana. Calvin ve Zwingli işin bir Hıristiyanlık görevi, Tanrı'nm bağındaki neşeli çalışma olduğu savını ortaya atıyor ve keşişliğin manastır duvarları arkasında örgütlenmiş bir avarelik olduğunu savunuyordu.

Ne olursa olsun, 18. yüzyılda, Protestan ülkelerin genel olarak daha çalışkan ve bunun sonucunda da daha zengin olduğu saptanmıştı:

> Protestanların zengin olduğu yerlerde Katolikler yoksuldur ... Katolik ülkelerde halkın aşağı tabakası, bulduğu her meyhanede dans edip içerken, bu durum Protestan ülkelerde ender olarak görülür ... Aşırı derecedeki ağırkanlılıklarına rağmen, Alman Katolikleri yaradılıştan iyi tabiatlı yurttaşlar ve prenslik sarayına ender olarak gelen soylulardır; genellikle ağırkanlı bir uysallık içindedirler, duyuları iyi çalışır, diğer bir deyişle yeme ve içmeyle ilgilenirler. Ama Protestanlar kibar,

sakıngan ve biraz da şüphecidirler. Cemiyet hayatına ve neşeye Katoliklerden daha az önem verirler...[20]

Bir İtalyan Katoliğine ait olan bu sözlerde, Max Weber'in ünlü *Protestan Ahlâkı ve Kapıtalizmin Ruhu*'nda ortaya attığı sav tümüyle önceden biçimlendirilmiş gibi görünmektedir. Ayrıntılarda Kalvencilerin Luthercilerden daha zengin olduğu ve vaftizcilikten hareketle doğan, Hollanda'daki Mennonitlerin ise en zengin kabul edildiği saptanabilir.

Protestanların Fransa'dan sürülmesi İngiltere'nin, Felemenk'in, Almanya'nın Protestan kısmının ve İsviçre'nin yararlandığı bir durumdu ve bütün dünya için Kalvenci ekonomi tutumunun sansasyonel bir göstergesiydi. Bununla ilgili olarak Voltaire, bir İngiliz eleştirmenine karşı öfkeyle şu saptamada bulunmaktadır: "Kralın devletlerini terk eden Protestanlar, Fransa'nın zenginliğini oluşturan bir sanayii size aktarmışlardır. Sizin ipek ve porselen imalatınız ne güne duruyor? Sizin porselen imalatınız bizim sığınmacılarımız tarafından mükemmelleştirilmiştir; sizin kazandığınızı biz kaybettik."[21]

Gerçi Fransız Protestanları geldiğinde, söz konusu bölgelerin çoğu çoktan sanayileşmişti ama, Fransız Protestanları beraberlerinde yeni satış yöntemleri ve yeni teknikleri getirmişlerdi.

Fransız Protestanlarının etkinliği, hâlâ eski ekonomik düzenler çerçevesinde gerçekleşiyordu.

Merkantilist ekonomi sistemi -XIV. Louis'nin maliye bakanının adını alarak "Colbertçilik" olarak adlandırılmıştır-, 18. yüzyılda monarşilerin uygulaması durumuna gelmişi. Devlet her şeyden önce sarayların, yüksek soyluların, ruhban sınıfının ve örneğin globenler ve kraliyet için yapılan ayna imalatlarıyla zengin burjuvazinin ya da ordunun, tophaneye ve tersaneyle bahriyenin lüks tüketimine hizmet eden bir sanayii yeğliyordu. Devletler, ihracatın gelişmesi ve ithalat için alınan yüksek gümrük bedelleriyle başka ülkelerin paralarını, kendi ülkelerine çekmek istiyorlardı. İngiltere gibi denizlere egemen olan bir ulus, denizlerin serbest alanında ekonomik yönden harekete

[20] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, I, 1778, s. 77, 82, 83.

[21] Voltaire, *Le siècle de Louis XIV.*, R. Pomeau (yay. haz.): *Voltaire œuvres historiques*, Paris 1957, s. 610-611.

geçen Felemenk Cumhuriyeti'ne karşı uyguladığı ithalat ambargosuyla bunu gerçekleştirmeye çalışıyordu.

O zamanki ekonomi sistemine yöneltilen ilk eleştiri, Kraliyet Doktoru de Quesnay yüzünden bir grup Fransız kuramcısı olan *fizyokratlar*'dan gelmişti. Özellikle İngiltere'de bulunan ve daha çok uygulamaya yönelen tarımcılardan daha da ileri gidiyorlardı. Okullarına *fizyokrasi* adı veriliyordu; çünkü "beden"in, "doğa"nın egemenliğine, diğer bir deyişle Colbertçilik tarafından affedilemez bir şekilde ihmal edilen, üretimi ve vergileriyle hükümdarlığa ve saraya ilişkin bütün sistemi ilk kez olası kılan tarıma geri dönmek istiyorlardı. İngiltere ve Fransa'daki tarımcıların ardılları olarak fizyokratlar, soyluları, sermayelerini tarıma aktarmaları ve devlet için ekonomik imtiyazların, gümrük bedellerinin kaldırılmasına, diğer bir deyişle üretimin ve ticaretin tümüyle serbest bırakılmasına dayanan ekonomik bir sistem yaratmaları için yeniden topraklarını işlemeye çağırıyorlardı. Kuram, insanı korkutacak kadar yeniydi ve bir sistem olarak bu kuramın anlaşılması da kolay değildi. Kısa bir süre sonra fizyokratlar, muhalifleriyle yayın yoluyla şiddetli bir kavgaya tutuşmuşlardı. Bu, fizyokratların bir mezhep oldukları yolunda kötü bir ün kazanmalarına ve soylularla ruhban sınıfı için vergiden muafiyetin kaldırılması yönündeki talepleriyle eski monarşinin o zamanki siyasi ve ekonomik sistemini kökten tehlikeye soktuklarının anlaşılmasından ötürü sonunda yayınlarının Fransa'da yasaklanmasına kadar sürmüştü.

Fizyokratlar, köylü-muhafazakâr-birlikçi ya da derebeylik-ataerkil köylü dünyasına yeni, Aydmlanmacı tasarımlar sokmuştu. Matematiksel-demografik, akılcı, hesaplanabilir yöntemlerle çalışıyorlardı. Kurumları kazanca yönelikti ve bugün kulağa neredeyse ekolojik gibi gelen bilgilerle birleşmiş olmakla birlikte, bireysel bir mülkiyet düşüncesini de savunuyorlardı. Örneğin işlenebilir toprağın anlamsızca savurganlığına karşı yeni *routes royales*, yani kraliyet yolları sistemiyle muhalefet ediyorlardı. 18. yüzyılın ilk çeyreğinden bu yana "Fransa'da birkaç bin kilometre uzunluğunda, oldukça muazzam bir yol yapımı programı tasarlanmış ve ellili yıllardan başlayarak bu program gerçekleştirilmişti. Yeni *routes royales*, Paris'i tüm önemli eyalet ve liman kentlerine bağlantılı, yolculuk süresini yarı yarıya kısaltan ve her mevsimde, yağmur veya kar yağdığında bile trafiğe elverişli olmalıydı. Şoseler, taşranın içinden geçerek dümdüz uzanıyordu ve yaklaşık olarak 20 metre, hatta yanlarında bulunan hendek ve bulvarlarla birlikte 27 metre genişliğindeydi. İyi bir altyapıyla donatıl-

mış ve balast döşenmiş araç yoluna ve kenarlarına yan yana rahatlıkla altı fayton ya da atlı yük arabası sığabiliyordu. Otobanlar henüz *avant la lettre*'dı* ve Fransa'da geç dönemlerde otobanlar yapılıncaya kadar şoseler iki yüz yıl boyunca onların görevini en iyi şekilde görmüştü."[22] Fizyokratik muhalefet, onlara yakınlığıyla tanınan Bakan Turgot'nun programı yarıda kesip yol genişliğini farklılaştırmasına kadar başarılı olmuştu.

Ekonomik yönden her alanda önde gelen Büyük Britanya'da, bunu takiben kısa bir süre sonra aynı şekilde fizyokratlarınkine benzer ekonomik bir kuram gelişmişti. Bu, Adam Smith'in günümüze kadar ününü koruyan *Ulusların Zenginliği* kitabıyla gerçekleşmişti. Fizyokratlar gibi o da tekellerin ve imtiyazların o zamanki sistemini geniş kapsamlı bir eleştiriye tabi tutuyor ve gelecek için çözüm olarak serbest ticaret savını ortaya atıyordu:

> Bütün uluslar arasındaki rekabet, böyle gümrüksüz bir ticaretle ne yeni pazarda ne de yeni kazanç dalında gelir payının olağan düzeyinin üstüne çıkmamasını sağlayacaktır. Yeni pazar, kendi gereksinimi ya da kendi arzı için var olan piyasanın elinden bir şey almaksızın yeni bir mal yaratacaktır ve bu yeni ürün de yeni sanayinin işletmesi için yeni sermaye oluşturacaktır...[23]

Doğal hukuk yanlılarının özgürlük düşüncesinin ekonomiyle de ilgisinin kurulması doğaldı. Dünya çapındaki yeni ekonomi kuramcıları, doğal hukuk yanlıları gibi düşünüyor ve dünyayı, kendi kendini düzenleyecek uçsuz bucaksız pazarda bir bütün olarak görüyorlardı. O zamanki sistem hareketsizdi. Bir merkantilist devletten diğerine anlaşma yapmaya neden oluyor, savaşa ve karşılıklı yıkıma yol açıyordu. Bunun yerine geleceğe yönelik bir şeyin getirilmesi gerekiyordu. Bu da 18. yüzyılın kurduğu büyük ütopyalardan biriydi.

Tıpkı doğal hukuk yanlılarının, devlet kavramıyla uğraşan filozofların kitapları gibi ekonomistlerin kitapları da, seçkinler tarafından, büyük bir istekle uğraşan kuramcıların ve ekonomistlerin öğretileri-

* *avant à lettre* (Fr.): Kesin biçimini almamış (ç. n.).

22 P. Hersche, "Die französiche Physiokraten - Vorläufer der Grünen oder Bahnbrecher des Agrobusiness?", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrosoziologie*, 38, 1990, s. 147-148.

23 U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 94.

ni o zamanki sistem içinde uygulama için yararlı kılmaya çalışıyorlardı. Danışmanlığını Aydınlanmacı bakanların yaptığı ülkenin modern zihniyetli babası olarak "iyi kral", mutlak despotun yerini almalıydı. Zekâ ve dikkatle ülkelerinin durumlarını iyileştirmeye çalışan bu akıllı bakanların sayısı azımsanamayacak kadar çoktu. Örneğin Avusturya'da bir Kaunitz, Milano'da bir Firmian, Toskana'da bir Rosenberg Orsini, İspanya'da Enseñada, Aranda ve Campomanes, Hannover'de Münchhausen, Fransa'da d'Argenson, d'Aguesseau, şansı az da olsa Turgot ve Danimarka'da da şansı Turgot'dan daha da az yaver giden Struensee vardı. Bu bakanlar için yönetimin modernleştirilmesi, imtiyazların ve eşitsizliğin kaldırılması ve paranın daha adil bir şekilde dağıtılması söz konusuydu.

7. Doğa Bilimleri - Tıp - Teknik

Söz konusu olan ister Tanrı'nın yeryüzündeki akla uygun imparatorluğu olsun ister yurttaş haklarına dayanan monarşi ya da serbest ticaretle ekonomi düzeni, 18. yüzyılda din, siyaset ve ekonomi alanlarında gelişen düşüncelerin hepsi ütopik bir karakter taşıyordu. Doğa bilimleri ve teknik daha az ütopik bir etki gösteriyordu; çünkü 17. yüzyılla birlikte birbirini izleyen "keşifler", çağdaşları tarafından çoğu kez anlaşılmasa da, gerçeklikti. Aslında ütopya, kurgu doğa bilimlerine ve tekniğe de yabancı değildi; o olmaksızın ona uygun keşifler yapılamazdı ve göreceğimiz gibi, hâlâ bazı ütopyalar, yüzyılın araçlarıyla çözülemeyen sorunlar kalmıştı.

Doğa bilimleri, matematik ve teknik, halk arasındaki yerini uzun zaman önce almıştı. Matematik ve fizik eski çağdan Ortaçağ'a aktarılan ve üniversite kürsülerinde okutulan yedi eski özgür sanatın arasındaydı; gerçekteyse daha çok kıyıda köşede kalmışlardı ve uzun bir süredir ilahiyatın hizmetindeydiler. Çeşitli etkenler, her şeyden önce de gittikçe önem kazanan gemiciliğin gerekleri, 15. ve 16. yüzyılda büyümeye neden olmuştu. İlahiyatta katı biçimciliğin sistemleri 17. yüzyılda birçok bakımdan tutucu ve dizginleyici bir etki yaratırken, birçok eğlencesi ve yan uğraşı olan bu bilim, sessizce ilerlemeye devam ediyordu.

18. yüzyılda ilerlemeye devam ediliyordu. Zürihli hekim ve doğa bilimci Johann Jakob Scheuchzer, bu oluşumu 1721'de dikkate değer bir şekilde yazıya dökmüştür. Scheuchzer (1672-1733), birçok bakımdan bu çağın tipik bir doğa bilimcisidir. Bir kere orta tabakadan, lonca özelliği taşıyan Zürihli belediye meclisi üyeleri soyundan gelen iyi bir ailedendi. Babası da hekimdi. Tıp eğitimini Utrecht'te, yani sadece doğa biliminde değil, aynı zamanda düşün alanında da açıklığıyla tanınan Felemenk'te tamamlamıştı. Kendi cumhuriyetinde devlet hekimi makamını ve sonraları buna ek olarak yüksekokul profesörlüğünü işgal ediyordu. Yaşamı boyunca memleketi olan küçük Zürih kentinde çalışmıştı. Burada 1697'den 1709'a kadar varlığını sürdüren ve küçük bir cumhuriyetçi bilgililer akademisi olan Ayaklı Doğa Bilimleri Kütüphanesi, "Hayırseverler Topluluğu"nu hayata geçir-

mişti. Ama aynı zamanda uluslararası bilgililer cumhuriyetine de dahildi; Alman *Academia naturae curiosorum*, Londra Royal Society ve St. Petersburg Akademisi üyesiydi. Yüksek dağlara ilişkin araştırmalar, Alp Dağları jeolojisi, Scheuchzer'le birlikte bilimsel alana girmişti.

1721'de Zürih'te *Jobi Physica Sacra oder Hiobs Naturwissenschaft verglichen mit der heutigen*[24] (Kutsal Fizik Mesleği ya da Günümüz Doğa Bilimiyle Karşılaştırmalı Olarak Eyub'un Doğa Bilimi) adında çift başlıklı kalın bir kitap yayımlamıştı. Temeli ilahiyat dünyasında yatan bu tipik eser, İncil'in gerçekliğini doğa bilim keşifleriyle bağdaştırmaya çalışıyordu.

Scheuchzer, doğa bilimlerinin ilerlemesinden söz etmek için Eyub Kitabı'nın 28. babının üçüncü fıkrasına yer vermektedir. Fıkra şöyledir: "*Tenebris posuit (Deus) terminum et ad omnem perfectionem ipse scrutatur lapidem in caligine et denissima ubra abditum*" (İnsan karanlığa nihayet veriyor ve koyu karanlığın ve ölüm gölgesinin taşlarını son sınıra kadar araştırıyor).

Scheuchzer, tesadüfen de olsa anlamına uygun olarak buraya *Tanrı*'yı yerleştirmektedir. Bununla birlikte bugünkü anlayışa göre, burada karanlığa nihayet verenin insan olduğu düşünülmektedir ki bu, Aydmlanmacı düşünceye daha çok uymaktadır.

Scheuchzer için söz konusu olan, başka bir yerde de söylediği gibi, *Tanrı'yı doğada fark edebilmek*'tir. Böylece o zamanki Aydınlanmacıkatı biçimci ilahiyata önemli bir kanıt sunmuş olmaktadır.

Eyub Kitabı'nın sözü edilen 28. babı, yeryüzünün derinliklerine gizlenmiş zenginliklerin araştırılması ve yararlı duruma getirilmesiyle ilgili olarak Tanrı'nm ve insanın bilgeliğinden söz etmektedir.

Scheuchzer ilk olarak daha eski tefsirleri tartışmaktadır. Bunu yaparken karanlığın burada *hiçlik* anlamına geldiği yolundaki düşünceyi yadsımakta ve şöyle devam etmektedir. "... Eyub'un, Tanrı'nm her şeye kadir lütfuna göre ara sıra şu ya da bu *saeculi*'nin,* insan toplumunun özel yararı için karanlıktan aydınlığa çıkarıldığı çeşitli yeni buluşları belirttiği düşüncesi daha çok hoşuma gidiyor."

"İnsan toplumunun yararı"yla birlikte, çoğu kez ruhsal, düşünsel ve sanatsal hususlar pahasına gitgide yarar sağlayanın tek başına

[24] *a.g.e.*, s. 96-102.

* *saeculi* (Lat.): Kuşaklar, nesiller (ç. n.).

önem kazanacağı yeni bir tefsirin ortaya çıkacağı belliydi. Scheuchzer bundan sonra karanlığın sonuna gelindiği, daha iyi bir düzenin başlayacağı yolundaki tipik Aydınlanmacı düşünceyi savunmuştur: "Bu tefsir gerçek olduğunda ve karanlığın sonu belirli bir yüzyıla denk düştüğünde, işte o zaman yeni buluşlarda hiçbir yüzyılın, kısa bir süre önce geçip giden ve daha önceki on yedi yüzyılın hepsinden daha fazla buluş yapılan XVII. yüzyıldan daha verimli olmadığını söyleyebiliriz."

Bunu, 17. yüzyılın büyük filozofu karşısında saygıyla eğilme izlemektedir:

> Yeni felsefesiyle Cartesius,* daha önce kimsenin yapmadığı neyi yapmıştı; çıkarıldığı tahtında kalabilecek miydi ve onun araladığı kapı en azından şimdi hâlâ egemen olan ve sadece doğa bilimlerinin değil, aynı zamanda eczacılığın ve kısmen ahlâk öğretisinin de coşkunun temel bilgisine bağlı olduğu ölçüde mi *Philosophia Mathematica*'yı açmaktaydı?

Scheuchzer, Descartes'm modern düşünme biçiminde oynadığı kesin rolü takdir etmektedir. Descartes, ilkesel bir kuşkudan yola çıkarak matematiksel düşünme biçiminde tek bir doğru yöntem olduğu savını ortaya atmıştı. O zamandan bu yana bu matematiksel-akılsal düşünme biçimi, daha önceden düşünülmeyen doğa bilimsel keşiflere olanak sağlamıştı.

İnsanın özü, akılsal bir öz olarak kabul edilmişti. Daha sonraları karşı görüşler ortaya çıkacaktı; ama Scheuchzer'in zamanında mekanik dünya anlayışıyla, diğer bir deyişle Tanrı tarafından düzenlenmiş durağan yasalara göre seyreden saate benzer bir dünya anlayışıyla hâlâ *philosophia mathematica* egemendi.

Bundan böyle insan bedeni bir "makine" olarak görülüyordu. Montesquieu şöyle demektedir: "Makinem öyle başarılı tasarlanmış ki, acıya yol açmaksızın bana yeteri kadar eğlence verebilen tüm şeylerden yeterince güçlü bir şekilde etkilenebiliyorum."[25]

* Cartesius: Descartes'ın Latince adı (ç. n.)

[25] Montesquieu, *Caractère de pensées et fragments inédits de Montesquieu*, cilt 1, Bordeaux 1899, s. 7.

Gerçekten de insan bedeni şimdi tıbbi yönden çok daha kesin bir biçimde çözümlenebiliyordu. Scheuchzer bir hekim olarak ilk önce 17. yüzyılın tıbbi keşifleriyle ilgilenmektedir:

> Tıpta Guilelmus (Elmus) Harveus'un (Harvey) aydınlattığı soy dolaşımı ... konusunda yeni keşiflerimiz oldu ... Anatomide sayısız yeni şey keşfedildi: Yeni *ductus salivales* ya da tükürük bezi boşaltımları, Willius'un (Willis) ... en ince bezciklerin ya da damarcıkların ... beynin ... kulağın ... kalbin biçimsel özellikleri. Özetle insan bedeninin tüm anatomisi, yepyeni bir görünüm kazanmıştır.

18. yüzyıl, tıbbı daha da ileri götürmüş ve bilimler arasında 20. yüzyılda alacağı olağanüstü konumun kapılarını açmıştı. Yeni keşifler çok kısa bir süre sonra tıbbi uygulamayı değiştirmişti. Fakültelerin yanı sıra uygulamalı tıp için de yavaş yavaş yeni okullar açılmaya başlanmıştı: örneğin 1724'te Berlin'de *Collegium Medico-Chirurgicum*, 1795'te yine Berlin'de askeri hekimler için *Pépinière*.

Konusu insan olan tıp uygulamaya koyulurken, veterinerlik de bilimdeki yerini almaktaydı. 1762'de Paris'te *Ecole vétérinaire*, 1790'da da Berlin'de Veterinerlik Okulu açılmıştı. Bu da tarım için önemli olacak reformun bir parçasıydı.

Scheuchzer bundan sonra matematiğin ve mekaniğin alanına girer. Newton ve Leibniz'in yaptıkları St. Petersburg, Berlin ve Basel'de sürdürülmek üzere, Hollanda'da ders vermeye başlayan ve üç kuşak boyunca önde gelen sekiz matematikçi ve fizikçi yetiştiren Baselli eşsiz matematikçiler hanedanı Bernoulliler tarafından geliştirilmeye devam edecekti. 19. yüzyılda dördüncü kuşak tekniğe geçmişti:

> Tüm dünya, matematiksel ve mekanik yeni buluşlarla doludur. Cebir konusunda en yüksek noktaya ulaşan Cartesium'u (Descartes), bir Leibnitum'u (Leibniz) yeni Curvis'iyle ve bunun özellikleriyle Bernoullios'u (Bernoulliler), yeni *telescopiis*'le (teleskoplar) Kopernikçi öğretinin başarılı restoratörü Galileum de Galileis'i (Galileo Galilei), Roma ruhban sınıfı tarafından kovuşturulan bu olağanüstü adamı sahneye çağırabilirdim.

Şimdi Scheuchzer, Galileo Galilei'ye ve bununla birlikte yeni bilimlerin eleştirel noktasına ulaşmaktadır. Galilei'nin Roma ruhban sınıfı tarafından kovuşturulmasına ilişkin notuyla Scheuchzer, o za-

manlar hâlâ güncel olan Kopernikçi öğreti tartışmasına da değinmiş olmaktadır.

Kitabı Mukaddes'in Yeşu Kitabı'nda 10. babın 13. fıkrası şöyle der: "Seçilmiş halk İsrailoğullarının Amoritlere karşı Tanrı'nın buyruğu üzerine zafer kazanmaları için güneş göklerin ortasında durdu ve tam bir gün batmakta acele etmedi."

Dünyanın güneşin çevresinde döndüğü görüşü kabul edildiğinde, tek başına aziz ilan eden kiliseleri ve Tanrı tarafından görevlendirilmiş üst düzey din görevlileriyle bu dünya artık evrenin merkezi olmaktan çıkmıştı. Böylece şeylerin göreceliğine izin verilmiş oluyordu. Ancak Kopernik 16. yüzyılın daha serbest zamanlarında gözlemler ve hesaplar yaparak -doğa ve matematikle öğretimin birleştirilmesi- yeni günmerkezliliği öğretisini geliştirmişti. Galilei bunu daha sağlam bir temele dayandırmış ve bundan ötürü kilise tarafından susmaya mahkûm edilmişti. Ancak sadece Latin Kilisesi değil, aynı zamanda bütün diğer kiliseler de eski öğretide diretiyorlardı.

Zürih Sansür Kurulu tarafından Scheuchzer'e de *Jobi* eserindeki Kopernikçi öğretiyle ilgili tüm yerleri çıkarması emredilmişti. Scheuchzer bu göreve alaycılıkla katlanmış, ruhban olmayanların anlayabileceği kısımları çıkarmıştı; ama burada alıntılananlar kalmıştı: Zürihli sansürcüler bunu fark etmemiş gibi görünüyorlardı. Bu sansür, eski katı biçimciliğe ilişkin karşı koyuşun son göstergelerinden biriydi. Protestan Kiliseleri, daha o zaman bile, eski ilahiyatın akılcı katı biçimcilikten ve *latitudinarizm*'den ayrıldığı yerde, açık görünüyorlardı. Bilindiği üzere Latin Kilisesi, yüzyıl ortalarından kısa bir süre sonra bunu izlemişti.

Scheuchzer, Galilei'yi burada özellikle teleskoplarından ötürü anmıştı. Onun tarafını tutuyordu:

> Jüpiter ve Satürn'ün çevresindeki yeni gezegenleriyle Cassinum (Cassii) ve Hugenium (Huygens) ... *microscopialibus* (mikroskop) ve büyüteçleriyle Leuwenhock ... mercekleriyle Tschirnhousen, *thermumetris*'yle (termometre) Guerike ve diğerleri, Toricellium (Toricelli), barometresiyle Pascal ... *navigiis subaquaeis* ya da su altında giden gemileriyle Drebbelium (Drebbelius) ...

Böylece Scheuchzer, tekniğin dünyasına geçmiştir. Fakat uygulama, kısmen bir süre daha gecikecekti. 17. ve 18. yüzyıl hâlâ keşiflerle uğraşıyordu; örneğin elektrikle, kimyasal deneylerle. Denizaltı açı-

sından teknik yönden ancak 20. yüzyılın başında mümkün olan *navigiis subaquaeis*'iyle Drebbelius iyi bir örnektir. Benzeri bir şey hava gemileri için söylenebilir.

İlk sıcak hava balonları, gerçekte 18. yüzyılın sonlarında havalanmıştı. Goethe o zamanlar şöyle demektedir: "Balonun keşfini görenler dünya hareketinin doğmasına, katılımın Zeplincilere eşlik etmesine, özlemin bu binlerce ruhtan taşmasına ... tanıklık edeceklerdir; her ... başarılı deneme gazeteleri ne taze ne de ayrıntılı haberlerle doldurluyordu ..."[26] Uçaklarsa bir yüzyıl daha beklemek zorundaydılar.

Scheuchzer, teknik hareketin yeni olanaklarını doğru bir biçimde görmekte ve sözlerine büyük kanal yapılarıyla devam etmektedir.

> Daha önce hiç işitilmemiş girişimleriyle büyük prensler ve krallar, Akdeniz'i ... okyanusa bağlayan Fransa Krah XIV. Louis; Oder ve Spree'yi bağlayan Brandenburg Elektör Prensi Friedrich Wilhelm; Alman Denizi'ni Baltık Denizi'ne bağlamayı düşünen bir Holstein Dükü; Hazar Denizi'ni Pontus Euxinus'a (Karadeniz) ve ayrıca Beyaz Deniz'i Baltık Denizi'ne bağlama girişimiyle Rus Çarı Petro Aleksiyeviç sahnede görünmeyi hak ediyor.

O zamanlar Avrupa, özellikle de Fransa taşımacılık için büyük kolaylık sağlayan bir kanallar ağı tarafından baştan başa dolaşılıyordu. Bunu daha iyi yollar izlemekteydi. Bu, olası bir durumdu; çünkü mühendislik gittikçe gelişiyor ve buna uygun okullar kuruluyordu.

Son olarak Scheuchzer bir kez daha resmi bir görevi bulunmayan sivil kimseler olan mucitlere dönmektedir:

> İktidar sahibi hükümdarlardan bir kez daha resmi bir görevi olmayan sivil kimselere geliyorum ve Becher'in ve Drebbelius'un *perpetui mobilis*'ini (sürekli hareket eden saat), Guerike'nin ve Boyle'un *antliae pneumaticae*'nı ya da hava pompasını, Huygens'in saatlerdeki *pendulorum*'unu (sarkaç), Papin'in kemiklerin püre ya da pelte durumuna gelinceye değin pişirilebildiği aygıtını (özütleme tenceresini) ... düşünüyorum.

[26] J. W. Goethe, *Maximen und Reflexionen.*

Scheuchzer burada hemen, yüzyıl için büyük önem taşıyan iki buluşu anmaktadır. O zaman bile bir hayli özenli mekaniğiyle, zamanı tam olarak bölme ve böylece ondan gittikçe daha iyi yararlanabilme olanağıyla saatler, yüzyılın asıl simgeleri olma durumuna yükseltilebilir. Gerçekte bundan böyle eski dünyanın zamana bağlı olmayan rahatlığına veda edilmesi gerekiyordu. Özütleme tenceresi, 18. yüzyılda tekniği baştan aşağı değiştirecek olan buhar makinesinin icat edilmesini sonuçlamıştı. Buhar makinesi *Lunar Society*'nin teknisyen ekibi tarafından altmışlı yıllarda Birmingham'da geliştirmişti.

Scheuchzer, teknik buluşlar sıralamasını şu sözlerle bitirmektedir: "Özetle *Transctionibus Anglicanis*'te, *Mémoires de l'Académie Royale*'de, Alman *Ephemeridibus*'ta, *Berlin Miscellanaeis*'te, vb. ... rastlanan tüm yeni buluşları anlatmak isteseydim, zaman bana bile çok uzun gelirdi."

Böylece Scheuchzer, büyük bilimsel akademilerin oynadığı role işaret etmektedir. Bu akademileri birer birer sayarken söz konusu olan şey *Royal Society*'nin, *Académie des sciences*'ın, Alman *Academia Naturae Curiosorum*'un ve Berlin Akademisi'nin yayın sırasıdır. Sonraları kamu yararına çalışan -zanaat ve tarım- ekonomi toplulukları, bilimsel ve teknik buluşların propagandası, ilerletilmesi ve kullanımı için çaba harcamaya başlamışlardı. Bunlar, Scheuchzer tarafından alıntılanan resmi görevi olmayan sivil kimselerin -çoğu kez doğa bilimi koleksiyonu ve meteorolojik gözlemleriyle papazlar ve yaratıcı zanaatkârların- yardım ve teşvik bulabilecekleri cemiyetlerdi.

Genellikle şüpheci olan Voltaire, şaşılası bir iyimserlikle *XIV. Louis Asrı*'nda, 1720-1750 yılları arasında insan zihninin ilerlemesi hakkında şöyle yazmaktadır: "Akademiler, genç insanları okumaya alıştırarak ve yeteneklerini ödül dağıtımıyla teşvik ederek çok şey başarmıştır. Sağlıklı bir fizik, iki korkunç savaşın devlette açtığı yaraları çoktan sarmaya başlayan gerekli sınai teknikleri geliştirmiştir." Tekstil ürünleri yeni yöntemler sayesinde daha ucuza üretilebilmektedir. Tarım, bilimsel araştırmalarla iyileştirilmiş ve "Aydmlanmacı bir bakan, çok uzun süredir yasak olan tahıl ihracatının serbest bırakılmasına olanak sağlamıştır ..."[27]

[27] U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 102.

8. Eğitim - Okul - Halk Aydınlanması

Sonradan teknik gelişimle ilgili olarak geriye bakıldığında, akılları şuna benzer bir soru kurcalamaktaydı: Hangisi önce geldi, modern pulluk mu yoksa ilköğretim okuma kitabı mı?

Bu soru net bir şekilde yanıtlanamaz; ancak okuma kitabının, eğitim aracı olarak okul kitabının özellikle taşra tabakalarında oynadığı rol, ne olursa olsun azımsanmamalıdır. Belirli bir okuma yetisi ve belirli bir öğretim sadece öğretimde değil, aynı zamanda felsefi ve siyasi eğitimin de başlangıcında yatmaktadır. İster öteden beri olagelen değerleri aktarmak için olsun ister yeni bir çığır açmak için, eğitim önemlidir.

Aydınlanma, Reform'un ve Karşı Reform'un mirasına konmalıydı. Protestanlar her yerde papazlar zümresinin eğitimine özel bir önem veriyor, bununla birlikte eğitimin daha geniş bir şekilde ele alınması gerektiğini biliyorlardı; çünkü tüm halkın yeni inanca göre eğitilmesi gerekiyordu. Bu ise bütün çocukların genel eğitim ve öğretimi anlamına geliyordu. Kilise dersleri ilk olarak doğru inanç ve doğru eylemler hakkında, İncil'den aktarılan tasarı dünyasının ilahiyatta titiz biçimde toplanması hakkında bilgi veren, herkesin anlayabileceği şekilde yazılmış soru-cevap kitapçığı (kateşizm) olarak da nitelendirilebilecek, Hıristiyanlığın temellerini öğreten ders kitabına dayanarak yapılıyordu. Hıristiyanlığın temellerini öğreten ders kitabı aracılığıyla okuma, ezberleme, ezberden okuma öğreniliyordu. Önceden belirlenmiş soru-cevap yöntemiyle alıştırma yapılıyor, doğru ve yanlış davranışlar hakkında talimat alınıyor, temel ilahiyat kavramları öğreniliyor, Avrupa'nın oluşumunun temelini atan çok eski bir yüksek kültür olan İsrail halkının dünyası hakkında temel bilgilerle tanışılıyordu. Bütün bunlar yoğun bir İncil okumasıyla pekiştiriliyordu.

Katoliklerin ders kitabı da benzer bir etki elde edebiliyordu; bununla birlikte burada İncil okuması geniş ölçüde ortadan kalkmıştı ve Barok'un yoğunlaştırılmış kültürü, duygulara ve düşünüş tarzına el koymuştu. Burada Hıristiyan dünyasının büyüklüğü görülüyordu. Bilme ve okuma daha çok yüksek tabakanın ve din adamlarının, özel-

likle de seviyeleri bir hayli yüksek olan dersleri okutma tekeliyle Cizvitlerin işiydi.

Ne olursa olsun, Aydınlanma, mümkün olan her yerde reformcu yaratının üzerine bir şeyler kuruyordu. Gerçi bir vurgu değişikliği yine de gerekliydi. Locke, *On Education*'ı (Eğitim Üzerine) yazdığında, özgür insanlar yetiştirmek, bireyleri ve yurttaşları eğitmek istiyordu. Bundan böyle pedagojik yayınların ardı arkası kesilmez olmuştu. Rousseau çocuğu, *le petit homme*'u (küçük insan) merkez alıp *Emile* olarak eğitmek isterken, yeni bir vurgu koymuş oluyordu. Pestalozzi öğrenilebilir teknikleri düzenleme yerine insanlığın eğitimi talebinde bulunurken, bu yönde ilerlemeye devam ediyordu.

Okulların reformu, Aydınlanma'nın ana ödevi durumuna gelmişti. Çünkü taşlaşmış ve dar olarak görülen bir okul sistemiyle karşılaşılmıştı. Her alanda eski olanın değiştirilmesi, dayanak noktası olarak alınıyordu; ancak çoğu kez öğretmenlerden gelen bir karşı koymayla karşılaşılıyordu. Örneğin Basel Üniversitesi'nde büyük matematikçi Jakob Bernouilli'den çıkan reform önerilerine *Limites quos posuere Veteres non moveto*[28] (eskilerin koyduğu sınırlar değiştirilemez) şeklindeki ilkesel anlatımla karşı koyuluyordu.

Bu, 1691'de söylenmişti. Bununla birlikte bir üniversite, yerini gelecekte de korumak istiyorsa, en azından olabilecek en küçük değişikliklere katlanmalıydı. Mümkün olduğunca geliştirilmiş eski matematik ve fizik disiplinlerinin yanı sıra hayvan, insan ve bitkileri; ama aynı zamanda yerbilim olarak yerkabuğunu oluşturan cansız taşları da gözlemleyen doğa bilgisi ortaya çıkmıştı. Coğrafya, üzerinde yaşanan ve keşiflerin birbirini izlediği bu olağanüstü yeryüzüne ilişkin bilgi veriyordu. Ama aynı zamanda tarih bilgisi de -vaktiyle hükümdarların övgüsüne mahzar olan sözbilimin bir parçası- şimdi bu yüzyıl içinde, yaptıkları ve yapamadıklarıyla insanın bilimi olarak, hiç değilse daha iyi bir geleceğe ilerleme olarak anlaşılıyordu. O zamana kadar egemen olan antik çağın yanı sıra daha yeni bir tarih ve anayurt tarihi -*Historia Patriae*- de ortaya çıkmıştı. Doğal hukuk, hukuk fakültelerinde kendi yolunu açıyor ve Aristoteles etiğinin yerini alıyordu.

Bunun dışında üniversitelerde, her ne kadar bazı yerlerde anadille ders verilse de, Latince egemendi. Üniversiteye giden yol, on yaşları

[28] A. Staehelin, *Geschichte der Universität Basel 1632-1818*, Basel 1957, s. 437.

dolaylarında başlanan ve derslerin Latince olarak okutulduğu okullardan geçiyordu. Ders dili olarak ulusal dilin ve yabancı dillere mesafenin ortaya çıkması, ancak 19. yüzyılla birlikte söz konusu olmuştu. Bunun dışında üniversite ve liseler eski yapılara sıkı sıkıya bağlı kalmışlardı: Önerilen ders kitaplarına, ders biçimi olarak konferans türüne, sınav yöntemi olarak bilimsel tartışmaya... En geniş anlamıyla edebiyat üzerine sohbet, gerçekte genellikle profesörlerin egemen olduğu *salon*'ların, bilimsel cemiyetlerin ve okuma topluluklarının işiydi.

Ancak üniversiteler insanları geleneksel üç akademik mesleğe hazırlıyor, eğitimli ilahiyatçılar, hukukçular ve az bir uygulama ilişkisiyle hekimler yetişiyordu. Fakat uygulama, yüzyıl sonlarına doğru tıp fakültelerinde önemli değişikliklere yol açacaktı. O zamana kadar *Doctor Medicinae*, hastalığa teşhis koyan ve onu bilimsel olarak çözümleyen uzmandı. Hekimliğin araç-gereç kullanmayı gerektiren kısmı, hekim yamağı olarak hiçbir akademik eğitime sahip olmayan cerrahların işiydi. Tıp bilimindeki ilerlemeler, ya bizzat üniversitelerde ya da tıbbi-cerrahi topluluklarda insanları yeni yönelimlere zorluyordu. Modern hekimliğin yolu açılmıştı.

Ama şimdi toplum ve devletinin, titiz bir eğitim ve öğretimle başka mesleklere acilen gereksinimi vardı. Her şeyden önce mühendislerin yetiştirilmesi gerekiyordu; çünkü teknik ilerleme her yerde kendini hissettiriyordu. Doğramacılar, inşaat ustaları, köprücüler, mimarlar uzun zamandır vardı. Ancak şimdi matematiksel-geometrik yollarla bunların sistematik eğitim ve öğretimine başlanmıştı. Öncelikle Fransa mühendislik okulları geliştirmişti: 1718'de *Ecole des Ingénieurs*, 1747'de *Ecole des Ponts et Chausées*, 1765'te *Ecole du Génie marin*, 1778'de *Ecole des Mines*; bunların hepsi de Paris'teydi ve güçlü bir şekilde askeri çıkarlar için düşünülmüşlerdi. Matematik, topçu sınıfı için kesin bir rol oynuyordu.

Almanya'da ise ilk önce madencilik akademileri açılmıştı: 1770'te Berlin'de, 1775'te Clausthal-Zellerfeld'de, 1776'da Saksonya Freiberg'de. Mühendislerin mesleği ise henüz doğum aşamasındaydı; 19. yüzyılda teknik meslek yüksekokullarıyla kesin olarak kendini gösterecekti.

Henüz 18. yüzyılın ikinci yarısından başlayarak zanaat okullarının, matematik-doğa bilimleri liselerinin ve teknik öğretim kurumlarının habercisi olan "sanat okulları", daha geniş bir zanaat-teknik eğitiminin gerçekleşmesi için çaba gösteriyordu.

Buna paralel olarak muhasebe ve özellikle de önemli yabancı dil dersleriyle uygulamaya yönelik "ticaret okulları" aracılığıyla ticari, çoğalan memurlar için açılan "maliye okulları"yla hukuki, ulusal ve ekonomik karakterin gelişimine hizmet veriliyordu. XIV. Louis, geleceğin subayları ve memurları için askeri okulları hayata geçirmişti. Aydmlanma'nm bazı prensleri -bu anlamda sadece *Hohe Karlsschule*'siyle Württemberg Dükü Karl Eugen değil-, devlet görevlilerinin daha iyi eğitilmesini sağlıyorlardı.

Ancak Aydınlanma burada mı kalacaktı? Meslek eğitimi elbette gerekliydi ve arzulanan bir şeydi; ama sadece teknikler ve akılcı bilginin karşısında insanları ihmal etme tehlikesi ortaya çıkmıyor muydu? Burada Basedow'un Dessau'da, Martin Planta ve Ulysses von Salis'in ise Graubünden'de gerçekleştirmeye çalıştığı bütünsel bir eğitimin ilk denemeleri olan hümanist akım kendini gösteriyordu.

Ancak böyle bir şey sadece belirli seçkinleri etkiliyordu: Kentsel koşullardan gelen yüksek tabakayla en iyi durumda da orta tabaka çocuklarını... Bu yeterli miydi? İster genel bir insanca fikirden olsun ister akılcı devlet politikası düşünüşünden, mümkün olan herkesin yeni ışığa katılmasını sağlamak, yeni hareketin özünde yatıyordu. Henüz yüzyıl başında basit gündelik sorunların, tıpkı felsefenin büyük sorunları gibi incelenmeye değer olup olmadığı sorusu akılları kurcalıyordu: "İyi ve akıllıca ev idare etme sanatı, herkese değersiz ve üzerine ustalıklı birkaç öğretici tümce yazılmaya değmezmiş gibi görünüyor."[29]

Eğer halk aydınlatılacaksa, bu ilk önce okur-yazarlık oranın düşüklüğüyle mücadele ederek ve daha iyi, daha geniş kapsamlı ve olabildiğince kolay anlaşılır bir eğitim sistemi geliştirerek olmalıydı. Bu da alt tabaka için özel okulların, yeni fabrika okullarının ve yoksullar için okulların kurulmasıyla yapılabilirdi. Tıpkı Pestalozzi'nin İsviçre Aargau'sunda, Neuhof'ta ya da genç soylu Rochow'un köylü çocukları için sınır eyaleti Rkahn'da kurduğu okullar gibi.

O zamanki kent ve taşra okulları, her çocuğa açık olacak şekilde daha demokratik bir biçime sokulabilirdi. O zaman ileri gelenlerin çocukları, pis kokulu yoksul çocuklarıyla aynı havasız yere kapatılmaya razı olmak zorundaydı; hal böyleyken, çoğu kez ilahiyatın işsiz

[29] H. Böhning, "Vielfalt der literarischen Formen, Alltag und 'Volk' in der Publizität von Gebrauchsliteratur der deutschen Aufklärung", *Weimarer Beiträge*, II, 1990, s. 1758-1759, 1759-1760, 1763.

adayları tarafından verilen özel dersler, herkese açık okula yeğ tutulmaktaydı. Zenginin ve yoksulun aynı okul sırasında oturmasına ilişkin hayali ancak 19. yüzyıl gerçekleştirecekti; ama devletine göre az ya da daha çok başarıyla.

Bu önlemler çocuklarla ilgiliydi. Ama sınırlı okul bilgilerini sıkı günlük işleriyle kısa bir süre sonra unutan yetişkinlere ne olacaktı? Var olan kitaplar çoğunlukla daha yüksek tabakalara göre düzenlenmişse, nasıl okunacak şey elde edeceklerdi? Herkesçe sevilen ansiklopediler de bu konuda pek yardımcı olmuyordu; çünkü bu gösterişli eserlere kimin kesesi elverirdi? Özellikle insanlığın büyük bölümünün çalıştığı tarımsal sektörde bilginin yeni bir biçimi, halka özgü şekilde bilgi veren literatür bulunmalıydı. Artık tek başına söz konusu olan, ahlâklılığın emirleri, ahlâk alanındaki -modern bir şekilde gözden geçirilmiş olan Hıristiyanlığın temellerini öğreten ders kitaplarından da öğrenilecek- bilgiler değil, aksine tümüyle uygulamayla ilgili somut durumların somut bir şekilde öğretilmesiydi.

Bu öğretimin mutlaka yazılı olarak yapılması gerekmiyordu. Köy papazlarının özellikle de Protestan bölgelerde yeni bir görevi olabilirdi. Papazlar sadece devlet fermanlarını okumaktan daha fazlasını yapabilirlerdi. Vaazları, uygulamaya yönelik olabilirdi. Din adamları, halkın öğretmeni durumuna gelebilirdi. Sadece öbür dünyaya ilişkin kurtuluşu değil, aynı zamanda bu dünyaya ilişkin olanı da göz önünde bulundurmaları gerekiyordu; sonraları Noel'deki kuru otlar ya da Tanrı'yı hoşnut eden yıldırımsavarlar hakkındaki vaazlarla bu nedenle alay edilmiştir. Papazlar, bu bilgileri hayırsever ve ekonomik toplulukların yazılarından almaktaydı. Ayrıca bu arada hep egemen sosyal düzeni tehlikeye sokma endişesi de taşınıyordu. Toprak sahipleri ve yüksek memurlar için söz konusu olan şey, sadece ülke ekonomisinden yüksek bir üretim elde etmekti. Öte yandan bütünüyle eğitimsiz olan yoksulların sayısının azalması da çıkarlar dahilindeydi.

Papazların aracı rolü, kısa bir süre sonra belirli bilgilerle doğrudan doğruya köylülerin -okuyabildikleri kadarıyla- eline ulaşması gereken kısa popüler yazılar tarafından tamamlanmıştı. Ancak henüz kırklı yıllarda eski görüşlerle anlaşmazlığa düşülmüştü.

> 1749'da, bazılarının duruma göre toprağa yayılmış bir lanetle karşı karşıya kaldığı ve bu nedenle de çiftçiliğin iyileştirilmesiyle ilgilenmenin boşuna olacağı yolundaki önyargıyla mücadele edilmektedir. Böyle karanlık düşüncelere sahip olanlara, ilahiyatı diğer bilimlerden

ayıramadığı söylenir, ki böylece durum pek de fazla değişmeyecektir. Hayırsever-ekonomik toplulukların yayınlarında, günlük işleri kolaylaştıran ve daha etkili bir şekilde düzenleyecek, buna uygun sayısız pratik öneri okunabilir. Doğa bilimi araştırmalarına ilişkin yeni bilgilerden tarımda nasıl yararlanılır? Tarım -hem dar hem de geniş anlamıyla- nasıl iyileştirilsin ki, sonucu bütün zümrelerin yararına olsun? ... Hangi yeni yem bitkileri hangi tür toprakta kullanılabilir? Tahıl hastalıklarıyla nasıl mücadele edilir? Salgın hayvan hastalıklarına karşı ne yapılabilir? Okurlara domuz yetiştirmenin yararları öğretilmekte, bir gübre sözlüğü toprağı iyileştirmekte onlara yardımcı olmakta, hatta yoksul insanlara nasıl ucuz sıcak yatak sağlanabileceği bile tartışılmaktadır.

1756'da ahlâki-ekonomik haftalık dergi *Der Wirt und Die Wirtin*'de (Çiftçi Beyler ve Hanımlar) şu talep okunabilirdi: "Bırakın, birleşmiş güçlerle kardeşlerimizin refahı için çalışalım; bırakın sıradan adamın öğretmenini terk etmekten utanmayalım; çünkü eğer bizim gibi eğitilselerdi, onlar da bizim gibi ve hatta daha iyi olacaklardı. Dünya bizsiz yapabilir; ama onlar olmadan yapamaz."

Pedagojik soru-cevap yöntemiyle Hıristiyanlığın temellerini öğreten ders kitaplarının da biçimini alabilen kısa bilgi literatürü yazılarının yanında gazeteler, "aydın gazeteleri" ve elbette ekonomik ve doğa bilimsel bilgilerin popüler bir şekilde eklendiği geleneksel "takvimler" vardı. Takvim, dini-ahlâki içerikli- örneğin ilahi kitabı ya da dua külliyatı gibi- birkaç kitabı daha olan köylünün olabilecek en küçük kütüphanesine dahildi.

Elbette burada tıbbi el kitaplarının da yeri vardı. Başlangıcı, bir düzineden fazla dile çevrilen 1761 tarihli *Çiftçilikle Uğraşan İnsanlarımız İçin Sağlık Kılavuzu*'yla Lozanlı hekim Auguste Tissot yapmıştı. Bu *Avis au peuple sur la santé*'yi (Sağlık Konusunda Halka Öğütler) sayısız tıbbi yazı izlemişti. 1768'te Almanca konuşulan bölgelerde çiçek hastalığıyla mücadele hakkında sekiz yüzün üzerinde yazı sayılıyordu. Buna ek olarak veterinerlikle ilgili yüzlerce yazı vardı. Buna paralel olarak batıl inançlarla da mücadele ediliyordu. Daha 1755'te Leipzig'de bir "Batıl İnançlar ve Tavırlar Dizisi" yayımlanmıştı.

Kentli Aydınlanmacılar yavaş yavaş örnek köylüler keşfediyorlardı. Kent hekimi Johann Kapsar Hirzel tarafından kaleme alınan ve Fransızcası *Socrate rustique* (Taşralı Sokrates) olan *Wirtschaft eines philosophischen Bauers*'le (Filozof Bir Köylünün Çiftliği) dünyaca ta-

nınan Zürih kentinde Doğa Bilimi Araştırmaları Topluluğu Ekonomi Komisyonu, düzenli olarak, burjuvaların ve köylülerin katıldığı "köylü sohbetleri" düzenliyordu. Burjuvazi ve soylular yavaş yavaş halk arasında da sağduyuya ve kendi kendine düşünme yetisine rastlandığını fark ediyorlardı.

Böylece Aydınlanma, halkı keşfetmiş ve onu burjuvazinin dünyasının içine yerleştirmiş, her ülkede değişik şekilde ve değişik başarılarla bir zümreden diğerine uzanan köprüler kurmaya başlamıştı. Burada hareketin özellikle yoğun olduğu Almanya ve İsviçre'den örnekler verdik. Söz konusu olan bir parça yurtseverlik, önyargılarıyla birlikte tecrit edilmiş zümre dünyasından vazgeçmişti. Bu nedenle genç Goethe, halkı kendi gözüyle görmeyen bir yazarı şöyle eleştirmektedir: "Adamı ailesiyle, köylüyü çiftliğinde, anneyi çocuklarının arasında, zanaatkârı atölyesinde, dürüst yurttaşı bir testi şarabının yanında... görmek için kendini aşağı indirseydi, yargıları nasıl da değişirdi!"

9. Erdem ve Yurtseverlik

Aydınlanma yeni, daha iyi bir insan yetiştirmek istiyordu. Bu anlamda erdem öğretisinin eski anlayışını kabul etmişti: Bu, eski Yunan ve Roma etiğinin *arete* ve *virtus** öğretisini, yani birçok çeşmede, belediye binasında ve kilisede hâlâ tasvir edilmiş olarak bulunabilecek dört temel erdem olan adaletin, bilgeliğin, ölçülülüğün, cesurluğun (*iustitia, prudentia, temperantia, fortitudo*) tasarımıyla sıkılaşmış olan öğretiydi. Erdemler, tanrısal kökenliydi. Ama şimdi söz konusu olan şey, onları doğal hukukun ve aklm ilkelerine uygun bir şekilde yeniden düzenlemek ve herkes için geçerli kılmaktı.

Aydınlanmacı yazarlar çoğunlukla kendine özel yaptıkları ve yapmadıklarında kişi için ölçüt olabilecek bireysel erdemlerle toplumda ve devlet yaşamında insanlar için geçerli olan erdemler arasında ayrım yapıyorlardı.

Bireysel erdemler için belirli ilkelere uyan bir tutum şart koşulmuştu. İnsan, vicdanına karşı yükümlüydü ve etik ilkelere uymalıydı. Her ne kadar kişisel bir tanrıyı tanımasalar da, Yaradancılar için doğa yasaları bağlayıcılık taşıyordu. Tanrıtanımazlar ise kendi iç seslerini dinliyorlardı. Bunun dışında Aydmlanmacıların birçoğu dini bir tutumla belirlenmişti. Elbette bu artık katı biçimci bir yönelim anlamında değil, "eğitimlilerin dindarlığı"[30] anlamındaydı. İnsanlar bir kiliseye bağlıydı, ibadetlerini yerine getiriyorlardı, ayinlere ya da komünyona katılıyorlardı. Güne kişisel bir duayla başlamyordu. Ev halkı da bir ev duası için bir araya getirilebilirdi. Bunu yaparken odak noktası söz konusu mezhep yöneliminin dogmatiği değil, aksine daha çok genel bir Aydmlanmacı ve Jansenci ya da pietist yönelimli dindarlıktı. İnsanın, Tanrı'nın sureti olduğu biliniyordu. Çoğu kez yazılı olarak dile getirilen kendi kendini sınama yöntemiyle düşünce ve davranışlar denetleniyordu. İnsanın vicdanı, neyin doğru ya da yanlış olduğunu söylemeliydi. Alman ilahiyatçı Spalding böylece "kendi

* *arete ve virtus* (sırasıyla Yun. ve Lat.): Erdem (ç. n.).

[30] H. E. Bödeker, "Die Religiosität der Gebildeten", *Wolfenbütteler Studien*, 1988, s. 114.

kendimle daha çok ilişki kurmayı öğrendim ve vicdan benim için gittikçe daha çok önem kazandı" demektedir. Bu vicdan aynı zamanda kilise bağlarından kurtulmuş Yaradancılara ve Tanrıtanımaz olduğunu ilan edenlere de yol gösterebiliyordu ve dindarlığın yerini almıştı.

İnsanın genel çıkarı "insan sevgisi"ne ilişkin erdem olarak ortaya çıkıyor, Aydınlanma'nın erdem öğretisinde ilk sıralardan birini alıyordu; bu, dini bir tutumun etkin bir çevrimiydi. Yüzyıl, buna, etkin insan dostluğu olarak anlaşılan ve Hıristiyan inanışının "iyilik yapma" geleneğinde bulunan, ama şimdi kilise dışı kamu yararına olan eserlerde de ortaya çıkan "hayırseverlik" ifadesinin damgasını vuruyordu. Her insanın içinde bulunan bencillik, kendi kişiliğinde yoğunlaşma ve çıkarları bu şekilde dizginlenmeliydi.

Mütevazılık erdemi, aynı zamanda dışarıya karşı olan tavırlarda da mütevazı olmak üzere, bununla birlikte ortaya çıkıyordu. Birçokları tarafından lükse, sefahate karşı verilen savaş ya da o zamanlar dendiği üzere, kişisel savurganlığın azaltılması buna ilişkindir.

Mütevazılığın yakınlarında sadece kişisel gereksinimlerde değil, aynı zamanda öz disiplinde ve Barok çağda salt sanatta olmamak üzere hayatın tadını çıkaran tutkularla mücadelede de "ölçülülük" erdemi bulunuyordu. Ölçülülük, bir İngiliz özdeyişinin -her iki parlamento partisine dayanarak- dile getirdiği gibi, orta yolun seçimi anlamına geliyordu: "*In moderation placing all my glory, the Tories call me Whig and Whigs a Tory*" (Bütün o ölçülülük erdemimden ötürü, Tory'ler bana Whig diyor, Whig'lerse Tory). Orta yolu seçerek, her iki partide de saygınlığın lekelenmesine razı olunmamalıydı.

Son olarak çalışkanlık, yani gayretlilik de bireysel erdemlerdendi. Tembellik kötü bir huy olarak kalmıştı ve onunla mücadele edilmesi gerekiyordu. Boş zamanın ve içe bakışın küçümsenmesiyle 19. yüzyılın disiplinliliği belirmeye başlamıştı bile.

Dindarlığa, insan sevgisine, mütevazılığa, ölçülülüğe ve çalışkanlığa ilişkin bireysel erdemler aslında sosyal alanda, aile ve devlet içinde gösterilen davranışların koşuluydu. Oldukça güçlü olan aile birliğine rağmen, çocukların ve kuzenlerin bakımına rağmen, soylulardaki ve burjuvazideki sosyal konum iddialarına rağmen, başarı, gelenek ve çalışma yoluyla hayatta muvaffak olununca insanlar için zaman, çaba ve para sağlamak, erdemli bir davranıştı. Para ve konum, bu lükse önem verilen yüzyılda başka türlü de kullanılabilirdi: Av, kumar ve kadınlar için soylular tarafından, başka servet yığınları ya da herhangi bir lonca odasındaki rahatlık için tüccarlar tarafından, kilise

vakfından sağlanan gelirler uğruna çevrilen entrikalar, yeme, içme ve olduğu yerde tembelce pineklemek için din adamları tarafından...

İster belediye meclisi üyesi ister yargıç, taşra valisi, memur, belediye başkanı ya da prenslik bakanı olsun, siyasi bir konumda bulunduğunda, insan kendi çıkarını düşünmeksizin "ortak en iyi"nin emrine amade olmalıydı. Bu istihdam çoğu kez hayırsever ve ekonomik topluluklarda gerçekleşiyordu. 18. yüzyıl, her konuda böyle bir toplumsal elite sahipti; elbette ülkesine göre değişen bir etkinlikle. Yurtseverlik bir idealdi. Yurtseverliğin değişik şekillerde ifade edildiğini görüyoruz. Yurtseverlik kralları, bakanları, soylu çiftlik sahiplerini, taşralı idarecileri, belediye reislerini ve belediye meclisi üyelerini, tüccarları ve zanaatkârları, papazları, öğretmenleri, hekimleri ve aydınlanmış köylüleri canlandırabiliyordu. Yurtseverliğe sadece cumhuriyetlerde rastlanmıyordu; ancak şanın ve onurun yerel olarak sınırlandığı yerlerde özellikle güçlü bir şekilde hissediliyordu. Hansa Birliği üyesi Hamburg kentinde yurtseverlik vaktiyle şöyle tanımlanmıştı: "Devlet için en iyisini isteyen ve onun refahını mümkün olan her şekilde ilerletmeye çalışan güçlü içgüdü."[31]

Birey için mümkün olduğunca büyük bir özgürlük güvencesi halktaki, insanlardaki etkinliğin güvencesindeydi. Her insanın belirli haklar üzerinde hakkı vardı. Bu haklar kişisel özgürlüğün ve mülkiyetin güvencesiydi. Devlet, olabilecek en düşük düzeydeki bu hakları saymalı ve korumalıydı. Bunu yaparken devletin hangi siyasi biçime sahip olduğu, monarşi mi yoksa cumhuriyet mi olduğu ikinci derecede önem taşıyordu. İnsan onuruna saygı gösterildiği sürece her şey yolundaydı.

Bireysel erdemlere şimdi yurtsever erdemler katılmalı ve insanlar için yararlı kılınmalıydı. Burada eski temel erdemler yeni bir yorumla hayatta kalmışlardı.

Prudentia, yani "bilgelik" doğal koşuldu. Burada *stultitia*'ya, yani "bilgisizlik"e karşı verilen eski savaş, bir Swift'in ve bir Voltaire'in kusursuz zekâsıyla sürdürülüyordu. Bununla birlikte Erasmus'un klasik kitapçığı *Deliliğe Övgü* de yeniden basılıyor, çevriliyor ve okunuyordu.

[31] F. Kopitzsch, "Die Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe (Patriotische Gesellschaft von 1765) im Zeitalter der Aufklärung. Ein Überblick", *Wolfenbütteler Forschungen*, 8, s. 98.

Temperetia'ya, yani "ölçülülük"e ilişkin temel erdem şimdi hoşgörü olarak yorumlanabiliyordu. Bu ilkenin ilk ifadelerinden biri, William Penn'in Pennsylvanya kolonisi için yazdığı *Frame of Government*'ta (Devlet Yapısı) bulunmaktadır:

> Bu eyalette yaşayan ve her şeye kadir tek ve biricik sonsuz Tanrı'yı tanıyan, O'nu dünyanın yaratıcısı, koruyucusu ve hâkimi olarak kabul eden, vicdanlarını O'na karşı yükümlü hisseden kişiler, yurttaşlar toplumunda barış içinde ve adil bir şekilde yaşamak için, hiçbir şekilde rahatsız edilemez ve mağdur bırakılamazlar.[32]

Stuart İngiltere'sindeki dini azınlıkların uzun yıllar gördüğü baskılardan oluşan acı deneyim, bu hoşgörü yazısına geçmiştir; bu yazı aynı zamanda bir Kızılderili siyasetçisi olan William Penn'in eşsiz özelliğinin vurgulanmasına da önemli bir katkıda buluyordu. Bu yasa, salt bir tahammülün ötesindedir; dini inanışlara özgürlük vermektir. Aydmlanmacılar, Prusya ve Avusturya'daki buna uygun buyrultular karşısında böyle düşünüyorlardı. Hoşgörü, dini anlayışın bir ifadesiydi.

Justitia'ya, yani "adalet"e ilişkin temel erdem, Aydınlanmacılar için doğal olarak varlığını korumaktaydı. Bu ilke, uygulamada, bir biçimiyle devlet alanında sorumluluk taşıyan herkes için tarafsızlıkla yükümlü olmak anlamına geliyordu.

Fortituda'ya, yani "cesaret"e ilişkin temel erdem şimdi Aydmlanma'nm davası için sorumluluk alma, tepkilere razı olma cesareti anlamını taşıyordu. Bern Ekonomi Topluluğu'nun yayımladığı bir makale, "İnsanların Yargılar Karşısında Duyduğu Korku"dan söz etmektedir:

> İhtiyattan ötürü ender olarak yararlı girişimlerde bulunulmaktadır; şeyler, uzak bir gelecekte zayıf bir etki yaratmaktadır. Ancak hastalık başladığında, onu gerektiren ilaçlar düşünülmektedir. O zaman da ürkütücü hayal gücünü büyüten bazı zorlukları aşmak için, bazen gayret ve iradenin, bazen de sabrın eksikliğini çekerek gözümüzün önünde birine verilen zararın önünü kesmek üzere, doğal bir cansızlık, o da

[32] U. Bitterli, *Alte Welt - neue Welt. Formen des europäisch-überseeischen Kunturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Münih 1986, s. 132.

çoğu kez bir tutku dürtüsüne yenilmediği takdirde, bizi engellemektedir. Kendi güçlerimize güvensizlik de kusurlu bir kaynaktan akabilir; bunun temelinde, insanların başarıya bağlı olan yargılar karşısında duyduğu, kölelere özgü bir korku yatabilir; özsaygımız, yanılmış olma tehlikesini sürdürmek istemiyor.[33]

Sabrın cansızlığı; kendi gücüne güvenin de başarısızlığı yenmesi gerekiyordu. İnsanın sefaletiyle, doğa güçleri aracılığıyla gelen felaket ve facialarla karşılaştırılınca, "sadece yorgun düşmek" -insan bunu yapmamalı ve yapması da gerekmez-[34] bir "insan dostu"nu incitebilir. Cesaret erdeminin en son sınırı, henüz antik çağda bile anavatan için ölmek anlamına geliyordu. Alman yazar Thomas Abbat, *Anavatan İçin Ölmek Üzerine*'yi Yedi Yıl Savaşları'nın aralarında yazmıştı. Bununla birlikte bu özveri, özellikle subaylar ve askerler için geçerliydi. Anavatan için bütün gücünü feda eden savaşçı olmayan bir yaşamın sürdürülebilmesi de, Aydmlanmacı görüşe yakındı.

Peki, anavatan ne demektir? "Anavatan" insanın yerleştiği ve o topraklar üzerinde yaşarken bir şeyler başarmanın gerektiği yerdir. Sınırları ulusal değildir; çünkü memleket için yapılan şey, insanlık için yapılmış demektir. Yurtsever kendi ülkesinin başarılarını ilerlettiğinde, bütün insanlığın başarılarını ilerletmiş olur. Yurtseverlik, henüz milliyetçilik değildir.

Devletin emrine amade olarak yurttaşın görevini yerine getirdiği cumhuriyetlerde özellikle iyi bir şekilde gerçekleşebilen "siyasi yurtseverlik" söz konusuydu. Ama aynı zamanda monarşilerde de tebaa, emanet edilmiş hükümdarlığın sadakatle yönetiminde devletle birlikte çalışma olanağına sahipti.

"Ulusal yurtseverlik", ulusal tarih düşüncesiyle yönleniyordu. Savaşta ve barışta anavatanı koruyan kahramanları örnek alıyordu. Tehdit altında bulunduklarında, değerli mülkleri savunmayı biliyordu.

"Evrensel yurtseverlik", Lavater'in "Dua Şarkısı"nda bir ümit olarak dile getirdiği gibi, "eğer tüm uluslardan bir ulus olmuşsa", ulusun

[33] *Abhandlungen und Beobachtungen der ökonomischen Gesellschaft zu Bern*, 3. yıl, Bern 1762, Önsöz, s. XXVII-XXVIII.

[34] F. Kopitzsch, "Die Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe (Patriotische Gesellschaft von 1765) im Zeitalter der Aufklärung. Ein Überblick", *Wolfenbütteler Forschungen*, 8, s. 193.

geçici olduğunu, tarihin evrenselci-insanca bir asli erekle sonuçlanması gerektiğini kabul etmektedir.

"Tüm Hıristiyanların birleşmesini amaçlayan harekete ilişkin yurtseverlik", Hıristiyan geleneklerini şimdi tüm dini inanışlar için - aynı zamanda Hıristiyanlığın dışındakiler için de- mezheplerüstü anlamda bir hoşgörüyle sürdürüyordu.

Ütopyanın reforma dönüşmesi "pedagojik yurtseverliğin" insanlık için insanların eğitimiyle uğraşması, "sosyal yurtseverliğin" sıkıntı çeken insanlara yardım etmekle ilgilenmesi ve "ekonomik yurtseverliğin" de insanların ekonomik ihtiyaçlarını sağlayacak minimum kazanç için çalışması anlamına geliyordu.

Aydmlanma'nm erdem öğretisi, ödevin kolayca daha büyük bir alana yayılacak küçük alanda gerçekleştirilmesi gerektiğinin farkındaydı.

> Her baba iyi çocuklar yetiştirerek; her anne düzenli ev idaresiyle ve savurganlıktan kaçınarak; gençlik saygı ve itaatle; yaşlılar deneyimle ve iyi örnek olarak; işveren düzenli denetimle; hizmetkârlar sadakatle; işçiler ve zanaatkârlar emekle; asker silahlarla; tüccar ucuzluk ve iyi inançlarla; bilginler yararlı bilimler, yazılar ve buluşlarla; din adamları arı öğreti ve dindar bir yaşamla; devlet görevlileri adaletin uygulanmasıyla ve dünyayı yasalara göre yönetmekle anavatanın iyiliğini sağlar.[35]

Bu, açık bir dille derinlemesine bir felsefe ve ilahiyat yüklenmeksizin akıl çağının basit programı, yüzyıllardır hep istenegeldiği -Sokrates ve Epiktetos'un uzak günlerinden bu yana anlaşılır olarak- ve dünyanın kötülüğüyle mücadelede temellendirildiği gibi sade bir etikti.

Erdem ve yurtseverlik kavramları, 19. yüzyıl içinde çoğu kez kötüye kullanılmıştı. Erdem ikiyüzlülüğe, var olan koşullara ve isteklere göre düzenlenen bir davranış biçimine dönüşebiliyordu. Yurtseverlik haddini bilmez, körü körüne bir milliyetçiliğe bürünerek yozlaşabiliyordu. Bundan başka psikanalizin yeni öğretisi, tanrısal kökeni erdemin giysilerini çıkarmış ve onu salt doğayla ilgili yaradılışa indirgemişti. Faşizm ve nasyonal sosyalizm, yurtseverlik erdemlerini

[35] a.y., s. 72.

kesin olarak saptıracaktı. Buna rağmen Aydmlanma'nın programı, her ne kadar ütopik bir şekilde tasarlanmış olsa da, bireyler istediği sürece var olacaktı. Milano'da *Accademia del Pugni*'deki insanlar, *belle virtù, doveri - virtù senza noia*, titizlik olmaksızın erdem isterlerken haksız mıydılar?[36]

Böylece akılsal-açık seçik zekâsı, katı cesareti ve ölçülü, tartılı tavırlarıyla makul, nesnel, geleneksel düşüncelerin, tutkulu katı inançlılığın ve barok coşkunluğunun etkisinde kalmayan Aydınlanma insanı yetişmişti. Romalı Stoacılar yeniden dirilmiş gibiydi. Dürüstlük ve mertlik, kuru akılcılık madalyonun öteki yüzüydü. Gelecek olan Romantik kuşağın Aydınlanma'yı itham ettiği, yüzeysel, basmakalıp, beylik akıl zırvalarıydı bu öteki yüz. Bununla birlikte 18. yüzyılın portreleri keskin bakışları, dimdik duruşları ve -çoğu kez kendi kendileriyle alay ettiklerini ele veren- dostça gülümsemeleriyle akılcı kadın ve erkek resimleri olmuştur.

[36] U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 159.

VI

Geniş Dünyaya Büyük Açılım

Aydınlanma, önceleri Avrupa merkezliydi. Eski Avrupa'da birçok şeyin düzeltilmesi, yeniden incelenmesi, açıklanması ve etraflıca düşünülmesi gerekiyordu. Ancak Avrupalılar dünyada sadece kendilerinin bulunmadığını biliyorlardı. Çoktandır diğer kıtalara ağ atılmıştı ve yeni davranış biçimleri düşünülmeliydi.[37]

Voltaire *Dünya Tarihi*'ne *De la Chine*'le (Çin Üzerine) başladığında yeni, kesin bir vurgu koymuştu. Böylece antik-Hıristiyan düşüncelerinin de geçerliliğini daraltmış oluyordu. O zaman kadar okul ve kilise derslerinde İsrail kavimleri, eski Yunan, eski Roma doğal tarihsel temel olarak veriliyordu. Eski Doğu'ya uzun süredir alışılmıştı; ışık, bir zamanlar oradan doğuyordu. Gerçekteyse bu ilişkiler sıkıntı vericiydi. Osmanlılarla yapılan savaşların, Viyana Kuşatması'nın üzerinden pek fazla zaman geçmemişti ve 18. yüzyıl başında Venedikliler Akdeniz'de son deniz savaşlarını yapıyorlardı.

Bununla birlikte Kolomb'un keşfinden bu yana büyük denizin ötesindeki büyük kıta hakkında bilgi sahibi olunmuştu. İspanyollar ve Portekizliler 16. yüzyıl dünyasını kendi aralarında bölüşmüşlerdi. Meksika'dan Şili'ye kadar ikinci bir İspanya uzanıyordu; Afrika ve Hindistan'la birlikte Brezilya da Portekiz'e aitti. Ancak kısa bir süre sonra Felemenkliler, İngilizler ve Fransızlar bu dengeyi bozmuşlardı. Atlantik kıyısındaki her ülke, 1755'te birkaç Virgin adasıyla Dani-

[37] "Geniş Dünyaya Büyük Açılım" bölümü için bkz. U. Bitterli, *Alte Welt - neue Welt. Formen des europäisch-überseeischen Kunturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Münih 1986, s. 130, 190, 167, 193, 177.

marka Batı Hindistan'ını kuran Danimarkalılar bile sömürge sahibi olmak istiyordu. Afrika ve Hindistan'ın önemli limanlarının hemen hemen tümü, Avrupa'nın egemenliğine girmişti. Keşfedilen topraklar o zamanki sömürgeci devletlerin silah desteğiyle diğerlerine karşı sınırlandırılıyordu. Avrupalılar, yabancı kıtalara göçüyordu. Her iki Amerika, özellikle de Kuzey Amerika, yoksulların ve inançları uğruna memleketlerini terk eden Bostonlu Presbiteryenlerin, Charleston'daki Fransız Protestanlarının, Ontario ve başka yerlerdeki Anabaptistler ve Mennonitlerin göç ettiği klasik ülke olarak Avrupalılarm yerleştiği bölgeler durumuna gelmişti.

Böylece Aydınlanma, Avrupa'nın nüfuz ettiği bir dünya bulmuştu. Amsterdamlı tüccar Cava'daki Batav'da, Londralı tüccar Madras'ta, Fransız tüccar Pondiçeri'de, Portekizli tüccar ise Goa'da kendi memleketindeydi. İspanyol kral vekilleriyle başpiskoposların yönetim yerleri Meksika'dan Lima'ya kadar uzanıyordu. Portekizliler, Britanyalılar, Felemenkliler ve Fransızlar, Afrika kıyılarındaki sömürgelerinde çalışıyorlardı.

Avrupalılar farklı topraklara fatih, geleceğin hükümdarı, maceraperest ve tüccar olarak gitmişlerdi. Ekonomik kazanç elde etmek ve her yerde eski sınırlarla bitişik olmakla birlikte Avrupa'da alışık oldukları gibi siyasi güç uygulamak istiyorlardı. Bununla birlikte sömürgeleşme, bütün yoksunluklara rağmen çok kolay gelişiyordu. Üstün Avrupalılara göre yerliler, kendilerine eşdeğer insanlar değildi. Onlar barbardı. Aristoteles'te ayrıntılarıyla okunabileceği gibi barbarlar, yaradılıştan kölelik için belirlenmişlerdi. Önce boyunduruk altına alınmaları, sonra da ehlileştirilmeleri gerekiyordu. Bu sömürgeci yöntem, ilk olarak anlaşılmaz yüksek kültürleriyle çok çabuk ortadan kaldırılabilen Kızılderililere isabet etmişti. Kızılderililer 1780-81'de İnka Hanedanı soyundan gelen T pac Amaru'nun önderliğinde, Kolomb öncesi zamana ilişkin mitosu bir kez daha geri getirmek isteyen ümitsiz bir ayaklanma denemesinde bulunmuşlardı. Sonuçta Kızılderililer Katolik Hıristiyanlara dönüştürülmüş ve böylece en ücra dağlık bölgelere kadar gösterişli katedrallere sahip olmuşlardı. Kısa bir süre sonra sömürge kuran Hıristiyanların vicdanı uyanmıştı. Meksika'nın egemenliğinde bulunan Chiapas'ta piskoposluk yapan İspanyol Bartolomè de las Casas, fetihten hemen sonra bütün yaşamı boyunca Kızılderilileri desteklemiş ve bir koruma yasası çıkarabilmişti. Bundan sonra 17. yüzyılda Cizvitler, 1750 ve 1776 yılları arasında, iki sömürgeci devlet arasında bölüşülene ve

yeniden köle yaşantılarına geri dönene kadar Kızılderililerin ve 31 *reducciónes*'te* himayenin keyfini çıkardığı Paraguay ve Yukarı Peru arasındaki İspanyol/Portekiz sınır bölgesinde kendi teokrasilerini kurmuşlardı.

İngiliz Quaker William Penn, Kızılderililerle yaptığı toprak sözleşmelerini bu topraklarda gerçekleştirmişti. 1680 tarihli izin belgesinde "vahşi yerlileri, iyi ve adil bir şekilde medeni topluma ve Hıristiyan dinine yakmlaştırma"yı üzerine alıyordu. Locke ve Shaftesbury gibi İngiliz Aydmlanmacıları Penn'e danışıyorlardı. İngiltere'de olduğu gibi hoşgörü sorunu söz konusuydu. "Kutsal deney" gerçekte uzun süre başarıya ulaşamamıştı; bununla birlikte Kuzey Amerikalı Kızılderililerin yazgısı çok iyi bilinmektedir.

Sömürgecilik, ilk olarak 18. yüzyılda Amerika kıtasına zenci köleler olarak getirilen Afrikalıları özellikle etkilemişti. Üç yüzyıl boyunca okyanusun öte tarafına götürülen insan sayısı yaklaşık 10 milyondu. Köle ticareti doğal bir şeydi; hatta başka yarlerden gelen Afrikalılar, düşman komşularını seve seve teslim ediyorlardı. Siyahlar Latin Amerika'da Katolik-Latin kökenli ve daha az katı bir çevreye -özellikle Brezilya'da- bir dereceye kadar entegre olurlarken, Protestan-Britanya damgalı Kuzey Amerika'da kendi kültürel kimliklerini geliştirebilmeleri bir hayli zaman almıştı. Bu, ancak başlamakta olan 19. yüzyılda harekete geçen Hıristiyanlaşmayla gerçekleşecekti.

18. yüzyılın ikinci yarısında birçok Avrupalı ve beyaz Amerikalı, asıl olup bitenin ne olduğunun farkına varmıştı: Farklı renkli ve farklı kültürlerden insanların korkunç bir şekilde yok edilmesi, sadece köleleştirme ve aşağılama değil, aynı zamanda yerlilerin, karşısında direnç gösteremediği hastalıkların bulaştırılmasıyla da gerçekleştirilen bir soykırımdı söz konusu olan. Böylece sömürgecilik karşıtı sesler yükselmeye başlamıştı. Las Casas'ın raporuna dayanarak Voltaire birden fazla yerde durumu abartmış olabileceğini ama geri kalanın hâlâ insanı dehşete düşürmeye yeterli olduğunu söylemektedir. Sömürü anlayışı şimdi Aydınlanmacı ateş altına girmişti. Eğer Avrupa'da eşit haklardan, insanın kendi kaderini özgürce belirlemesinden söz ediliyor ve bunlar hakkında yazılar yazılıyorsa, o zaman bu her-

* *reducción*, çoğ. *reducciónes* (İsp.): Tek bir yerde toplama; Latin Amerika'nın sömürge döneminde kilise ya da krallık yetkililerince kurulan Yerli yerleşmesi. *Reducción* uygulamasının amacı, Yerlilerin Hıristiyanlığı benimsemesini kolaylaştırmak ve onları hazır işgücü olarak tarımsal işletmelerde çalıştırmaktı (ç. n.).

kes için, hatta "vahşiler" için bile geçerli olmalıydı. Kaldı ki bir süredir bu vahşiler iyi ve "soylu" olarak görülmeye başlamıştı.

Bir Fransız maceraperesti olan Baron de La Hontan, 17. yüzyılın ikinci yarısında Kuzey Amerikalı Kızılderililerle tanışmıştı. 1703'te *Dialogues curieux entre l'auteur et un savage de bon sens*'i (Yazar ve Sağduyulu Bir Vahşi Arasındaki İlginç Konuşmalar) yayınlamıştı. La Hontan, vahşi Adario'yla tartışmaktaydı:

> Adario, zafer kazanmışçasına İncil ile doğa güçlerine tapmayı kıyaslıyordu. İnsana sadece korku ve cezayı vahyeden Avrupa yasalarıyla doğal ahlâkı karşılaştırmaktaydı. Topluma aynı zamanda hem mutluluk hem de eşitlik güvencesi veren basit bir komünizm aracılığıyla yapıyordu bunu ... Adario'nun bilgisizliği bile bir ayrıcalıktı. Okumayazma bilmediği için kendisini sıkıntıdan kurtarıyordu; çünkü bilim ve sanatlar, ahlâki çöküntünün kaynaklarından biridir. Adario, iyi tabiat anasına boyun eğiyordu ve bu nedenle de mutluydu. Asıl uygar olanlar, barbarlardır: Vahşilerin sunduğu örnek, onlara özgürlüğü ve insan onurunu yeniden bulmayı öğretsin.[38]

Bu satırlar, yüzyıl ortalarında bu yöndeki duygu değişmelerini Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı*'nda (1754) ve Voltaire'in *Essai sur les mœurs et l'esprit des nations*'da (1756, Gelenekler ve Ulusların Ruhu Üzerine Deneme) belirtmelerinden çok önceleri kaleme alınmıştı. Voltaire'in geniş kapsamlı tarihsel eseri, ilk olarak Hıristiyanlık merkezli evrensel bir tarihin ilk aşınmış temalarını terk etmektedir, ki bunun yanında yüksek uygarlıklarından ötürü Çin ve İslam kültürleri de yazardan özel bir saygı görür. Voltaire Aydmlanmacı ilerleme düşüncesine bağlı kalırken, Rousseau insanlığın gelişiminin yazısız, "uygarlaşmamış" evrelerine dikkat çekerek Avrupalınm son derece önemli sonuçlar doğuracak olan kültürel güvensizliğine katkıda bulunmaktadır.

Rousseau'nun doğa insanına ilişkin varsayımsal kurmacası, mutlakıyetçi saray toplumu karşısında bireycilerin usancından çıkmıştı; ekonomik yönden bağımsız, siyasi yönden özgür ve ahlâki yönden saf olan *homme naturelle*'in (doğal insan) o zamanki insanları sıkıyor, ahlâki yönden çökertiyor ve kendi kendilerine yabancılaştırıyor gibi

[38] P. Hazard, *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, 3 cilt, Paris 1935, s. 17-18.

görünen karşı figürüyle savaş, herkese duyurulmuştu. Gezginin, uzayı kat ederek aynı zamanda köklerine ve mutlu evlerine doğru gerisin geriye keşif yolculuğuna çıktığı düşüncesi, Rousseau yandaşlarının yazılarında büyük popülarite kazanan yeni ve önemli bir düşünceydi.

Bundan yirmi yıl sonra *Royal Society*'nin başkanı, Kaptan Cook'un dünya yolculuğu için şu önerilerde bulunuyordu:

> Bu halkların kanını dökmenin çok ağır bir suç olduğu her zaman göz önünde bulundurulmalıdır; çünkü aynı her şeye kadir yaratıcının elinden çıkma insan varlığı ve Tanrı'nın en kusursuz Avrupalıyla aynı derecede, belki de bu arada daha az savaşçı ve O'nun lütfuna daha layık olarak sığınılan himayesi söz konusudur. Onlar oturdukları değişik bölgelerin doğal ve kelimenin tam anlamıyla yasal sahipleridir. Hiçbir Avrupa ulusunun, onların topraklarının bir parçasını işgal etmeye ya da gönüllü rızaları olmaksızın aralarına yerleşmeye hakkı yoktur. Saldırgan olarak ortaya çıkmadığı için böyle bir halkın boyunduruk altına alınması, hiçbir hukuki hak kazandırmaz.

Bu, egzotik halkların haklarının doğal hukuk yönünden tanınması ve sömürgecilik ruhunun ilkesel olarak reddedilmesiydi. Farklı ırktan ve farklı kültürlerden insanlara, türdeşlikleri içinde saygı gösterilmesi gerekiyordu. Böylece eski misyon düşüncesi de Aydınlanmacı bir unsur kazanmış oluyordu. Hıristiyan misyonları uzun zamandır derisi farklı renkten olan insanları, Hıristiyanlığın kurtuluş beklentilerine dahil etmeye çalışarak kabul etmişti. Her ne kadar bu tek taraflı olarak -tam da din değiştirme olarak- gerçekleşmiş olsa da, Cizvitler ve Kapuçinler, sonraları da pietist Protestanlar onları Tanrı'nm yarattığı varlıklar olarak ciddiye almışlardı. Pietist misyon hakkında söylenebilecek olan şey, bütün misyonerler için geçerliydi:

> Birçoğu en büyük özverilerin ve tehlikelerin arasında, memleketlerinin gelenek ve uzlaşımla güvenli hale getirilmiş, düzenlenmiş ve çevrelenmiş kilise yaşamından çok uzakta, hiç işitilmemiş bir öncü performansı gösteriyordu. Sayılamayacak kadar çok sayıdaki diğerleriyse, raporlar ve incelemeler aracılığıyla Asya ve Afrika'daki misyon macerasını yaşıyor ve bu şekilde sadece coğrafi ufuklarını değil, aynı zamanda genellikle Avrupa içinde kalan dar ufuklu kilise bilinçlerini de genişletmeyi öğreniyorlardı ... Misyonun arkasında bir ülkeyi ve

denizi kapsayan evrensel Tanrı imparatorluğu düşüncesi yatmaktadır.[39]

Buna ek olarak İngiliz Metodistlerinin yetmişli yıllarda kölecilik karşıtı hareketi başlatan ilk kişiler olduğu da unutulmamalıdır.

Ancak yabancı kültürlerle ilişkide söz konusu olan sadece Hıristiyanlığa ilişkin insanlık değil, aynı zamanda da yeni olan her şeye düşkün bu Aydmlanmacı çağdaki merak ve bilimsel ilgiydi. Tüm dünya hakkında daha fazla bilgi sahibi olmak isteniyordu. Gezi notları en çok sevilen kitaplardandı; egzotizm ise iç mekân ve bahçe düzenlemelerine varıncaya kadar moda olmuştu.

İngiliz yazar Defoe'nun 1719'da yayımlanan kitabı *Robinson Crusoe*, büyük başarı elde etmişti. Her ne kadar Britanyalı, zenci Cuma'yı Avrupalılaşmaya çalışsa da, ona küçümsenmesi gereken bir barbar olarak değil, eğitilmeye yatkın bir insan olarak davranıyordu.

Robinson, Defoe tarafından Pasifik Okyanusu'ndaki Juan-Fermandez Adası'na yerleştirilmiştir. Güney denizlerinin adalar dünyası, yeni keşifler arasında en büyüleyici olanıydı. O zamana kadar Felemenk'in egemenliğinde bulunan Endonezya'nın dışında bu adalar, Avrupalılar için fazla bir çekicilik taşımıyordu. Dünyanın son parçası olarak ancak 18. yüzyılın ikinci yarısında Avrupalılarm bilincini harekete geçirmişti.

Bu on yıllık zaman dilimlerinde kâşifler eskisinden daha farkh bir biçimde seyahat ediyorlardı. İlişki kurmaya çalışıyor, yerlileri tanımak istiyorlardı. Fransız doğa bilimci de Gèrando 1800 dolaylarında şöyle yazmaktadır:

> Bugün gerçekten filozof bir gezginin beklentisi ve gayretinin kendini vermesi gereken ana hedef, tutumlarını sonuçları ve ilişkileri içinde anlamak için, arasında bulunduğu halkların düşünce dünyasına girmesine izin veren tüm yolları özenle bir araya getirmekten ibarettir. Bu araştırma hedefi sadece kendi içinde en önemli şey değildir; aynı zamanda diğer bilgi alanlarına hazırlık ve giriş görevlerini de görmektedir. Eğer insanlar anlamıyorsa ve onlarla sohbet edilemiyorsa, iyi gözlem yapmış olmakla nasıl gururlanılabilir? Vahşileri iyi tanımak için en iyi yol, bir dereceye kadar onlar gibi olmaktan ibarettir. Onların dilini öğrenerek onların yurttaşı olunabilir.

[39] A. Lindt, "Pietismus und Ökumene", *Pietismus und moderne Welt*, 12, 1974, s. 154.

De Gèrando şöyle bir eklemede bulunarak karşılaşmanın eski şeklini ağır bir dille eleştirmektedir: "Kolomb Yeni Dünya'ya sadece hırslı fatihler gönderdi ... acımasız İspanyol maceraperestleri beraberlerinde sadece yıkım getirdiler."

Şimdi Avrupa'nın kendi kendini eleştirdiği görülüyordu. İkinci yolculuğunda Cook'a eşlik eden Alman doğa bilimci Forster şöyle demektedir:

> Avrupalıların Güney Denizi adalarındaki yerlilerle ilişkisinin, uygar halkların bozulmuş gelenekleri, bilgisizlikleri ve birlikleri içinde burada mutlu bir şekilde yaşayan bu masum insanlara bulaşmadan önceki zamanlarda kesilmiş olması, gerçekten de arzulanması gereken bir şeydir. Ancak insan sevgisinin ve Avrupa'nın siyasi sistemlerinin birbiriyle uyuşmaması, üzücü bir gerçektir.

Gerçekte dirençli olarak görülen kültürlerle, hakkında uzun zamandır -Avrupalıların kendisi henüz vahşiyken- yazıların yazıldığı, okunduğu, devlet yönetiminin ve yasa koyuculuğunun daha karmaşık şekilde geliştirildiği, kurnazlıkla kurulduğu ve ufak kültürlerin doğal sayıldığı Mısır, İran, Hindistan, Japonya ve Çin gibi yüksek kültürlerle çok önceleri karşılaşılmıştı.

Daha 17. yüzyılda bile Yakındoğu, Avrupalı düşüncelerin nesnesiydi: *Le sage Egyptien* (Bilge Mısırlı), daha antik çağda Herodotos ve Strabon'da önceden biçimlendirilen Yukarı Mısırlı Kapuçin misyonerleri tarafından yeniden keşfedilmişti. Klasik Fransa'nın ilahiyatçısı Bossuet, bu figürü evrensel tarihinde yeniden ele almış, Müslümanlar hakkındaki yanılgıları düzeltmişti. Bunu aynı zamanda Araplar hakkında başka anlatılar da izlemişti. 1730'da Boulainvillers, İsa'nın Yahudilerin bilgeliğini yaşaması gibi, Muhammed'in de Arapların bilgeliğini yaşadığını gösterdiği *Vie de Mahomet*'yi (Muhammed'in Yaşamı) yazmıştı.

Ancak Cizvit misyonerlerinin Amerika ve Afrika'dakinden çok başka koşullarla karşılaştıkları Çin, her şeyi gölgede bırakıyordu. Burada vahşilerle değil, derin bir sofra görgüsüyle birlikte Avrupalılara ve örflerine karşı entelektüel bir ilgiye de sahip olan çok kibar insanlarla ilgilenilmesi gerekiyordu. Bu çok eski kültür yabancı gibi gelse de, Avrupalılar bu kültürün karşısında toplumsal yönden bir aşağılık duygusuna kapılıyorlardı. Gerçi Çinliler Avrupalıları barbar olarak ama nezaketle davranılması gereken barbarlar olarak görüyorlardı.

Kısa bir süre sonra Cizvitler ustalıkla uyum sağlamayı öğrenmişler ve bu dünyayı tanıyarak Çin hakkında başkalarına bilgi veren en önemli kişiler olmuşlardı. Rousseau yandaşları çeşitli eğlence biçimleriyle kendilerini soylu vahşi kültürüne verirken, Voltaireciler, özgür düşünceli kişiler ve ilerlemeden coşku duyanlar özlemlerini, tam da erişilmesi güç ve deyiş yerindeyse uzaklarda kaldığı için ütopik düşünceler uyandıran Orta İmparatorluk'a yöneltmişlerdi. Cizvitlerin anlatılarında hâlâ eleştiri alan şey, şimdi olumlu bir şekilde yorumlanıyordu. Böylece Avrupa'da Çin'i takdir eden ilk kişilerden biri olan Leibniz, bu ülkenin tahmin edilen askeri zayıflığını, burada yaygın olan Hıristiyanlığı düşünme biçimiyle ilişkilendirdiği Pasifik'e özgü temel akıma bağlıyordu ve Voltaire de Çin'in hükümdarlık sisteminin merkezinde ve tipik hiyerarşik derecelendirmesinde, aydın despotluğun cisimlendirdiği gibi kamu yararı için duyulan bilgece bir endişenin ifadesini buluyordu. Kısa bir süre sonra Rokoko, Uzakdoğu sanatlarının süslemeci öğelerini ve yeni tekniklerini devralmış, sarayların iç mekânlarının düzenlenmesinde *Çin işi*'ne İslam'dan bu yana denizaşırı bir kültürün bir daha hiç hak iddia etmediği özgürce gelişme olanağını vermişti. Bununla birlikte Uzakdoğu kültürlerine ciddi, düşünsel bir yaklaşım için harekete geçirilen istekler, bu moda akımdan kaynaklanmıştır."

Bütün bu ilginç ülkeler hakkındaki değişik türden bilgiler önceleri Cizvitlerin ve Kapuçinlerin misyon raporlarından, sonraları da 18. yüzyılda sayısı gittikçe artan gezi notlarından ediniliyordu. Anson'ın (1748), Byron'ın (1768), Bancks ve Solander'in (1777) o zamana kadar pek bilinmeyen Pasifik Okyanusu dünyasına ilişkin betimlemeleriyle, büyüleyen notları aracılığıyla dünya seyahatleri hakkında bilgi toplanabiliyordu. Asya hakkında tam bilgiye sahip olmak istendiğinde, Siyam için Choisy (1687), Hindistan için de Chardin (1711) ve Holweel (1766) son derece uygundu. Soylu vahşinin Kuzey Amerika'sını La Hontan daha 1683'te betimlenmişti. Bunu daha sonra California hakkında yazdıklarıyla (1757) Venegas izliyordu. Gumilla Güney Amerika'daki Orinoco hakkında (1738) ve de la Condamine de tüm kıta hakkında (1743) bilgi veriyordu. Afrika'yla ilgili olarak Kolb Ümit Burnu hakkında (1705), Coyer Altın Sahili hakkında (1714), Barbot Kuzey ve Güney Gine hakkında (1732) anlatılar yayımlamıştı. Yakındoğu hakkında çok zengin bir literatür vardı: Fırat Nehri hakkında Durmmond'dan (1754), İran hakkında Hanway'den (1757), Mısır ve Nübye hakkında (1755) Norden'dan bilgi almabilir-

di. Maundrell (1703), Pococke (1745) ve Hasselquist (1757) Kitabı Mukaddes'ten bilinen Filistin'i yakınlaştırıyorlardı. 1765'te Shaw, Yakındoğu hakkında bilgi veriyordu. En uzaktaki Kuzey de yeni bir ilgi uyandırıyordu: Egede Grönland hakkında (1741), Hoegstroem Laponya hakkında (1747) ve Horrebow da İzlanda hakkında (1750) bilgi sağlıyordu. 1747'de Prèvost'un tüm dünya hakkında bilgi verdiği bir külliyat olan *Histoire générale des voyages* (Seyahatlerin Genel Tarihi) yayımlanmıştı.

18. yüzyılda egzotik ülkeler hakkında yavaş yavaş sistemli bir açıklamaya ve çözümlemeye gidilebilecek kadar çok şey biliniyordu. İlk iş, hidrografi çalışmalarıyla denizler ve kıyıların haritaya doğru bir şekilde kaydedilmesiydi. James Cook'un yolculuklarından (1768-79) sonra Pasifik'in haritası doğru bir şekilde çıkartılabilmişti.

Asıl araştırmacı gezginler, hiçbir Avrupa sömürgesinin bulunmadığı art bölgelere gitmeye başlamışlardı. Mungo Park, *London African Association* (Londra Afrika Derneği) adına Nijer Vadisi'ne kadar uzanmış, Lewis ve Clark Missisippi'den Pasifik'e ulaşmış, Antonia Ruiz de Pavon Peru-Şili And Dağları arazilerini ve Humboldt da Amazon Havzası'nı keşfetmişti. 19. yüzyılda sıra Afrika'nın içleriyle Avustralya'ya gelecek ve balta girmemiş ormanlar tarafından istila edilen Meksika içlerindeki tapınak yıkıntıları kazılarla ortaya çıkarılmaya, Kolomb öncesi kültürlerin izleri bulunmaya başlanacaktı.

Coğrafya sadece haritacılık anlamını taşımıyor, yoğun botanik ve zoolojik araştırmalarıyla da kendini gösteriyordu. Her konuda koleksiyon yapma ve düzenleme çabası ortaya çıkmıştı. İsveçli botanikçi Linnaeus'un öğrencileri çalışmalarına başlamıştı: Peter Kalm Kuzey Amerika'da, Adam Atzelius ve Andreas Sparrmann Afrika'da, Karl Peter Thunberg Japonya'da, Karl Solander Güney Okyanusu'nda. Araştırmaları, Avrupa için bitki ve hayvan türleri hakkında oldukça geniş bilgiler sağlamıştı.

1746'dan başlayarak Buffon çok ciltli *Histoire naturelle, générale et particulaire*'iyle (Genel ve Özel Doğa Tarihi) en geniş kapsamlı eseri vermişti. Bu eserin giriş yazısında vahşi hayvanlar bölümüne ilişkin olarak zoolojinin ne denli evrenselleştiğini gösteren bir pasaj vardır:

> Ev hayvanlarının ve insanın doğasının sadece sınırlı, ender olarak kusursuz, çoğu kez değişikliğe uğramış, biçimsizleşmiş ve her zaman

yabancı etki ve katkılarla çevrelenmiş olduğunu fark edebiliyorduk. Şimdiden başlayarak bu doğa çıplak, kendi sadeliği içinde tek başına ama saf güzelliği, hafif yürüyüşü, özgür ve arı türü ve zarafetin, bağımsızlığın diğer özellikleriyle daha etkileyici olarak görünecektir.[40]

Burada gergedan, zürafa, aslan ve panter gibi egzotik hayvanların yanında geyik, sincap, kirpi, kurt ve ayı gibi Avrupa'da bulunan hayvanlar da görülmektedir. Egzotik hayvanlar, Avrupa'da bulunan hayvanlardan daha değerli değilse de, onlar kadar değerliydiler. Buffon, *Acadèmie des sciences* üyesi ve Paris'teki *Jardin des Plantes*'ın (Botanik Bahçesi) müdürüydü. Daha sonralarıysa Londra'daki Kew Bahçeleri canlı bir bitki koleksiyonu sunacaktı.

Sadece bitki ve hayvanlarla değil, aynı zamanda insanın kendisiyle de ilgileniliyordu. Artık sadece garip şeylerin bildirimi olarak değil, aksine bilimsel bir araştırma alanı olarak etnoloji oluşmuştu.

Bundan böyle bir dünya tarihi yazılmak istendiğinde, gerçekte artık uygar Çin'le (İsrail yerine) değil, örf ve âdetlerine Afrika, Amerika ve Güney Okyanusu'nda rastlanabilen "ilk insan"la başlanması gerekiyordu. İnsanlık tarihi, yüksek ve alt, bütün kültürleri dikkate almalıydı. 1759'da Antonine-Yves Goguet, *De l'origine des lois, des arts et de leur progrès chez les anciens peuples*'ü (Eski Halklarda Yasaların, Sanatların Kökenine ve Onların İlerlemelerine Dair) yayımlamıştı. 1760'ta Nicolas-Antoine Boulanger'nin *Recherches sur l'origine du despotisme oriental*'i (Doğu Despotizminin Kaynağı Üzerine Araştırmalar) çıkmıştı. Aynı yıl Danimarkalı Jars Kraft, *Vahşi Halkların En İyi Aletleri, Gelenekleri ve Düşüncelerinin Kısa Tarihi*'ni kaleme almıştı. 1761'de Charles de Brosses'un *Du culte des Dieux fétiches*'i (Fetiş Tanrılar Kültü Üzerine), 1764'te Isaak Iselin, ana bölümleri etnolojik olarak tasarlanmış *Philosophische Mutmassungen über die Geschichte der Menschheit*'ını (İnsanlığın Tarihi Üzerine Felsefi Tahminler) yayımlamıştı. Bunu 1766 yılında *Essay on the History of Civil Society*'siyle (Sivil Toplumun Tarihi Üzerine Deneme) Adam Ferguson ve *Versuch einer allgemeinen Beschreibung von dem Zustand der ungesitteten und gesitteten Völker nach ihrer moralischen und physikalischen Beschaffenheit*'ıyla (Ahlâki ve Fiziksel Koşullarına Göre Uygar ve Uygar Olmayan Halkların Durumu Üzerine Genel Bir

[40] G. L. L. Buffon, *Histoire naturelle, générale et particulaire*, 1756, cilt 6, Giriş.

Betimleme Denemesi) Johann Gottlieb Steeb izliyordu. Bu başlıkta bütün bir program açıkça bellidir. Yeni bir çığır açılmıştır.

Dünya evrenselleşmişti ve evrensel olarak kavranmalıydı. Böylece büyük hekim, doğa bilimci ve filozof Albrecht von Haller 1755'te şöyle söyleyebilmektedir:

> İnsanların fikir birliği içinde olmadığı önyargıları bize kolay çabayla atmayı ve bütün halkların birbiriyle anlaştığı doğanın sesini kabul etmeyi öğreten bir değişiklik hakkında, geleneklerin, yasaların ve düşüncelerin değişik olduğu birçok halk hakkında bilgi sahibi olmaktan başka hiçbir şey önyargıları gideremez: Barışçı denize dağılan adaların yerlileri ne denli vahşi ve kabaysa, bütün halklardaki doğanın hukukuna ilişkin ilk ilkeler de o denli geneldir. Hiç kimseyi incitmemek, herkesi kendi haline bırakmak, mesleğinde kusursuz olmak eski Romalılarda, Davis Boğazı'nın komşularında ve Hotantola'da onura giden yoldur.[41]

[41] A. von Haller, "Rezension der 'Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen zur Wasse und zu Lande' (1750)", *Göttinger Gelehrte Anzeigen*, 1755 (sayfalandırılmamış).

VII

Bağımsızlık-Eski Baskılardan Kurtuluş

1. Siyasi-Sosyal Bağımsızlık

Aydınlanma etkinleştiği zaman bağımsızlık, diğer bir deyişle eski düzenlerin ortadan kaldırılmasıyla yeni olanakların serbest kalması anlamını taşıyordu. *Emancipatio* kavramı, Roma Hukuku'nda "velayetten çıkarma", diğer bir deyişle 18. yüzyıl sonlarının bir ifadesinde kullanıldığı anlamıyla ataerkil bağlardan kurtulma yerine geçiyordu: "Bütün baskı yollarını ve bütün buyrukları gereksizleştiren körü körüne itaatten kurtulmak, aynı zamanda davranışlarımızın esasını kendi içimizde taşımamızı da gerektirir."[42] Kurtuluş, yani geleneksel dünyadan kopuş bireyler ve gruplarla ilgiliydi: Burjuvaziyle, tebaayla, alt tabakayla, serflerle, kölelerle, özellikle Yahudiler ve özel bir anlamda olmak üzere kadınlarla.

Burjuvazi her şeyden önce imtiyazlı soyluların yanında yer isteyerek hak iddia ettiği monarşilerde özgürlüğe kavuşmuştu. Sadece akademisyenlerle birlikte daha eğitimli değil, aynı zamanda tüccarlarla birlikte birçok soyludan da daha varlıklı olmuştu. Ekonomik ve düşünsel özgürlükle devlet içinde yönetime katılma hakkı elde etmeye çalışıyordu. Bunu yaparken birçok engelin aşılması gerekiyordu ve bu engeller de çoğunlukla çok yüksekti. Cumhuriyetçi koşullarda burjuvazinin kurtuluşu, başlangıçtan itibaren zincire vurulmuştu. Burada sadece ileri gelenlerin imtiyazlı konumlarının azaltılması amacına ulaşılabilirdi.

[42] G. Foster, 1792'ye göre alıntılayan R. Vierhaus (yay. haz.), "Aufklärung als Prozess", *Aufklärung*, 2, 1987, s.10.

O zamana kadar yeterince zenginleşen burjuvalar, günün birinde soyluluk unvanı almayı ümit ediyorlardı. Voltaire hırslı bir anne-babanın hayallerinden söz ederken, bu tutumla alay etmektedir:

> Babası onun (oğlunun) belagatte bu kadar usta olduğunu görünce, Latince öğrenmesine izin vermediği için derin bir üzüntü duydu; çünkü o zaman ona cüppe (yani yönetim) soyluları içinde yüksek bir makam satın almış olurdu. Daha kibar duygular besleyen annesi ise ona bir alay (yani yüksek bir subaylık rütbesi kazandırmak için) almaya hazırlanıyordu.[43]

Ancak burjuvazi artık soyluluğa yükselmek ya da ileri gelenlerin arasına kabul edilmek istemiyordu; aksine burjuva olarak kalmak istiyor ve burjuva olmakla gurur duyuyordu.

İster birçok monarşide olsun ister cumhuriyetlerde, kurtuluş tebaayla çok genel olarak ilgiliydi. Burada söz konusu olan, hak eşitliği sorunuydu. Monarşileri devirmek istenmiyordu; bunu sadece Cromwell döneminde İngilizler ya da monarşik tutumlarıyla Oranje-Nassau Hanedanı'ndan genel vali ve eyalet genel valisine karşı yürüttükleri savaşta Felemenkliler denemişti. "Bağımsız" İsviçre'de en azından 1653-1789 yılları arasında bir istisnanın dışında hepsinin bastırılabildiği bir düzineye yakın tebaa ayaklanması gerçekleşmişti.

Çoğunlukla iktidardakilerin hedefi, efendilerinin aracılığıyla gerçekleşen yardımlar sayesinde tebaalarının aslında mutlu olduğunu kanıtlamaktı. Nüfusun çoğunluğu genellikle mevcut durumdan, ülkenin iyi babasının ya da "Merhametli Efendimiz"in egemenliğinden hoşnuttu. Gerçek tiranca despotluğa karşı, bazı Alman prensliklerinde rastlandığı üzere, geniş tabanlı bir direniş örgütlemek nerdeyse olanaksızdı. Prensliğin polisleri ve paralı orduları, olası tüm denemeleri daha oluşum halindeyken bastırmak üzere her zaman işbaşındaydılar. Bir Jakob von Moser ya da bir Daniel Schubart eleştiriyi fazla ileri götürdüklerinde, Hohentwiel ya da Hohenasperg kalelerine hapsediliyorlardı. Fransa'daysa bu görevi, Paris'teki Bastille görüyordu.

Daha 19. yüzyılda bile Prusya'da *dar kafalı yıkıcı zihniyet*'ten söz edilebiliyordu. Bununla birlikte bu tebaa çoğunlukla zavallı adamlar değil, aksine mülk sahibi köylüler, tüccarlar, akademisyenler, vb. idi.

[43] Voltaire, *Jeanot et Colin*, Voltaire, *Romans et contes*, yay. haz.: F. Deloffre ve J. van den Huevel, Paris 1979, s. 274.

"Zavallı adamlar"la da ilgili olarak kurtuluş yanlısı bir hareket saptanabiliyordu. Fakat kurtuluş burada yukarıdan geliyordu; çünkü açlık onları ümitsizliği sürüklemedikçe, okuma yazma bilmeyen insanlar, yarı dilenciler ve yoksullar kendiliğinden ne yapmaya kalkışırdı ki? Bununla birlikte yoksulların ve alt tabakanın sorunu, Aydınlanmacılar tarafından fark edilmişti. Her ülkede -sadece sanayi ülkelerinde değil- bir şeylerin yapılması gerektiği inancı vardı.

Burada hayır cemiyetlerinin her şeyden önce yoksulların sorunuyla ilgilendikleri İspanya örneğini ele alacağız. İlkin bu, Kastilya Meclisi *Sociedades de los Amigos del País*'e ulaştıktan sonra sorunun araştırmalar halinde çözülmesiyle kuramsal olarak gerçekleşmişti. Valencia'daki cemiyet, 1755'te, "işsizliği ve dilenciliği sona erdirebilecek iyi Hıristiyan ve yurttaş geleneklerini ortaya koymak için yüksek sosyal sınıfın, halkın diğer sınıflarına cemiyet aracılığıyla yardım edebileceğini"[44] saptamıştı. Valencia'da her yaştan tümüyle sağlıklı insanlardan, öncelikle de "içlerinden çoğunun öğrenci sıfatıyla okuma bile bilmediği" kız ve erkek çocuklardan oluşan bir yığın dilenci saptanabiliyordu. Bu çocuklar tam da yetersiz, kötü koşullarda yetişmişlerdi; yaşamları boyunca işsiz olacaklardı ve suç işleyeceklerdi. Bu, Valencia'da birçok ipek fabrikasının kapandığı ve yaklaşık 1600 ailenin sefalete düştüğü 1771 ekonomik bunalımının sonucuydu.

Bunun dışında tatil günlerinin çok fazla olmasının -bütün Katolik dünyasının, Protestan Reformu'ndan bu yana tanımadığı sorunu- genel işsizliği teşvik ettiği saptanıyordu.

O zamanki denetimsiz, körü körüne ve keyfi sadaka verme sistemine saldırılıyordu. İspanyollar sadaka vermenin bir erdem, dindarca bir hayırlı iş olduğu yolunda yanlış bir düşünceye sahipti. Bakan Campomanes, İspanya'daki dilencilerin sayısını 140.000 olarak tahmin ediyordu.

Bunu çözüm önerileri izlemişti: Hatalı ve masum yoksulluk arasında -bir zamanlar Reform'un yaptığı gibi- ayrım yapılıyordu. Nüfus artışının iş sağlanmaksızm sefalete yol açtığı görülüyordu. Bu nedenle yoksul evlerinin, *montepios* ya da *casas de misericordia*'nın (merhamet evleri) açılması yolunda bir öneri ortaya atılmıştı. Ama o zamanki yoksul evleri eğitim vermiyordu ve iş sağlamak için gerekli teknik donanımlardan yoksundu. İnsanlar bu evlere tıkılmışlardı ve

[44] R. J. Shafer, *The economic societies in the Spanish World (1763-1821)*, Siracusa1958, s. 88.

evlenemiyorlardı. Demek ki iş sağlamak bir yana, tembeller için gerçekte çalışma baskısıyla ağır hapse gerek vardı. Aşevleri, muhtaç ailelerin beslenmesini sağlıyordu. 1779'da Madrid *Sociedad*'ının yönetiminin emrine verilen devlet desteğiyle kraliyete ait Madrid'deki yoksullar evinde bir iplikhane kurulmuştu. Yoksullar evi sakinleri Madrid'de üç ay çalıştıktan sonra, yine çalışma evlerinin kurulması gereken taşraya nakledildiyorlardı.

Ancak kısa bir süre sonra güçlükler baş göstermişti. Yeterince para yoktu. Yoksullar istenen iş için çok az beceri gösteriyordu. Madrid'de çok yüksek ücret verilmesi gerekiyordu ve hammadde fiyatları farklılık gösterdiği için, satış kesin değildi. (Ayrıca Pestalozzi de, 1774 ve 1780 yılları arasında Brugge yakınlarında bulunan Neuhof'taki yoksullar okuluyla aynı olumsuz deneyimleri yaşamak zorunda kalmıştı.)

Bu nedenle daha çok öneri ortaya atılıyordu ve bu da kısmen sistem değişikliği anlamına geliyordu: Lonca düzeninin değiştirilmesi, diğer bir deyişle genişletilmiş bir çıraklık eğitimi, lonca tekellerinin ortadan kaldırılması, bunalım dönemleri için fon sağlanması, yoksullar için tasarruf kasaları gibi. Her şeyden önce girişimcilere vergi kolaylıklarının sağlandığı bir sanayileşme talebinde bulunuyordu. *Sociedad*'lar çoğaltılmalıydı ve böylesi girişimler onların önderliğinde yapılmalıydı. Nihai amaç *occupacion honesta y util*, yani dürüst ve yararlı iş olmalıydı.

Hâlâ varlığını sürdüren serflik, diğer bir deyişle efendi tarafından bir nesne gibi davranılabilen kişinin mülkiyeti özel bir durumdu: Arabacı, at ve araba siyasi-ekonomik bir birliği ifade ediyordu. Gerçekteyse Batı Avrupa'daki serflik, Ortaçağ'dan kalma bir kalıntıydı ve çoğunlukla personel vergisine çevrilmişti. Ancak hukuki bir durum olarak bütün Aydınlanmacı ilkelerle çelişiyordu. Serflik Rusya'da, Doğu Prusya'yla başlayan Doğu Avrupa'da ağır ve doğaldı. Bu ülkelerde zamanla köylülere "el koyulmuştu". Kölelik en azından biçimsel olarak ortadan kaldırılana değin, kısmen 19. yüzyılın ortalarına kadar beklenmek zorunda kalınmıştı.

Kölelik, insanın en fazla aşağılandığı sistemdi ve öncelikle de Amerika'daki Siyahlarla ilgiliydi. Siyahların 18. yüzyıl sonlarında kamuoyu tartışmasının konusu olduğunu görmüştük. Kurtuluş, bu alanda da ancak 19. yüzyıl içinde gerçekleşecekti.

2. Yahudilerin Bağımsızlaşması

Yahudilik, kurtuluşun çok özel bir durumunu ifade etmektedir. Burada çifte bir kurtuluş söz konusudur. Hıristiyanlığa ve Ortaçağ'a özgü geleneğin farklı biçimdeki egemen dünyasının yerini bir arada yaşama dönemleri almıştır. Yahudilik 18. yüzyıl başlarında hâlâ Ortaçağ'daki durumundaydı; ister bir dereceye kadar korundukları gettolara tıkılmış olsunlar ister tüccar olarak gezici ve dağınık bir şekilde bulunsunlar, Yahudiler bütün Avrupa ve Akdeniz bölgesine eşit olmayan bir biçimde dağılmıştı. Çoğunlukla aşağılanıyor, kendilerinden korkuluyor ve nefret ediliyorlardı. Sonuçta Yahudiler vaktiyle İsa'yı öldürmüşlerdi; ayrıca ticarete yatkın ve çevrelerindekilerden de çok daha akıllı ve farklıydılar. Bununla birlikte küçük ve büyük ticaret için, para işleri, devlet finansı ve ordu tedarikleri için vazgeçilmezdiler. Yahudi cemaati, örf ve âdetlerin arkaik biçimiyle korunabildiği Doğu Avrupa'da özellikle ortada kalmış, ancak bu, tecrit ve ayrılık içinde gerçekleşmiştir. İmparatorluk kenti Viyana'da bile Yahudiler, bir gettoda kendi yaşamlarını sürdüremiyorlardı. Kent kapılarından geçerken özel bir gümrüğe tabiydiler, yüksek hoşgörü ücreti ödemeleri gerekiyordu. Sarı bir benekle işaretlenmiş özel giysiler giymekle yükümlüydüler ve sadece kendilerine ayrılmış evlerde oturabiliyorlardı. Hıristiyanların tatil günlerinde evlerinde oturmak zorundaydılar ve önlerinden geçen dini alaya pencerelerinden bakmaları kesinlikle yasaktı. Herkese açık yerlere girmek, tiyatro ve konserlere gitmek onlara yasaklanmıştı. Değişik biçimlerle hemen her yerde böylesi sınırlamalara tabiydiler. Çoğunlukla onlara toprak sahibi olma izni verilmediğinden, tam da başka etkinliklere muhtaç olmuşlardı.

Yahudiler Batı Avrupa'da daha özgürce hareket ediyorlardı. Her zaman özel bir yasaya bağlı olsalar da, 15. yüzyılda İspanya'dan sürülenler Felemenk'e, İngiltere'ye ve çeşitli ticaret kentlerine yerleşebilmişlerdi. Tümüyle modern ve Aydınlanmacı bir İtalyan olan Pilati'nin bir saptaması son derece tipiktir: "Sadece Portekiz Yahudileri aynı zamanda hem çalışkan hem de dürüsttür ve bu nedenle halka zarar vermeksizin avantaj sağlamaya eğilim göstermektedirler. Ancak

öylesine akıllıdırlar ki, sadece İngiltere ve Felemenk'e yerleşirler."[45] Bu iki ülkede, özellikle de klasik anlamda bağımsız olan Felemenk'te bir Yahudi büyük burjuvazisi gelişmişti.

Bununla birlikte Batı'nın ticaret kentlerindeki açık ve dünya çapındaki atmosferi, kapalı Yahudi cemaatlerinde etkisiz kalmamıştı. Genel gelişmeler şimdi onların yanından geçip gitmiyordu. Mistik türden değişik eğilimler -pietizmle karşılaştırılabilir- cemaatleri iç kopmalarla karşı karşıya bırakıyordu. Bazı kişiler cemaatten çıkmaya başlamışlardı. Aydmlanmacı aydınların akılcılığı onları rahat bırakmıyordu. Kelam tefsirine alışkın ilahiyat gelenekleri -tıpkı Protestanlık gibi- çağın akılcılığıyla birleşmeye uygundu. Daha 17. yüzyılda Spinoza'nın -Portekiz'den Felemenk'e göçmüş bir ailenin soyundan geliyordu- *Tractatus theologico-politicus*'u, Yahudi cemaatinden ayrılmaları haber veriyordu. Spinoza, Descartes'a dayanıyordu; ancak dünya hakkındaki açıklamaya ilişkin daha radikal, psikolojik, akılcı bir sistem geliştirmişti; bu sistem, adının Tanrıtanımaz'a çıkmasına neden olmuş ve ancak geç Aydınlanma onu bundan kurtarabilmişti. Spinoza, sadece yeni başlayan Aydınlanma için bir toplumdışı değildi; elbette aynı zamanda cemaatlerine kabul edilmediği Yahudiler için de öyleydi. Özgürlüğe, eşitliğe, hoşgörüye ve ahlâk öğretisine ilişkin önerileri dışlanmış bulunuyordu.

18. yüzyılın ancak ikinci yarısı düşünsel kurtuluşu getirebilmişti. Yahudi büyük burjuvazisi, gerekli hazırlıklar tamamlandığında, Aydınlanmacı hareketi kabul etmek üzere, eğitime uygun olarak gittikçe olgunlaşmıştı. Bunu baskının gevşediği Berlin'de mükemmel bir felsefe yazarı olarak akademisyenlerin dünyasına kabul edilen ve Yahudi bir öğretmen ailesinden gelen Aydınlanmacı yazar Moses Mendelssohn başarmıştı. Ona göre Yahudiler de artık doğal hukukun emrindeki dünyaya dahildi: "Gerçek tanrısal din, geleneğinde ne kollara ne de parmaklara gerek duyar, o sadece ruh ve yürektir."[46] Mendelssohn, Yahudi geleneklerinden ayrılmıyor ama onları basitleştirmek ve özelleştirmek istiyordu. Dindar, ibadetin gereklerini yerine getiren bir Yahudi olarak kalmıştı. Ancak katı biçimci olması gerektiğine

[45] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, II, 1778, s. 98-99.

[46] H. Greive, *Die Juden, Grundzüge ihrer Geschichte im mittelalterlichen und neyzeitlichen Europa*, Darmstadt 1980, s. 141.

inananlar bunu anlamak istemiyorlardı; liberal düşünceli ilahiyatçılar her iki Hıristiyan kilisesi için ne anlama geliyorsa, Mendelssohn da onlar için aynı anlama geliyordu.

Elbette bu Yahudi, Berlin'deki Aydmlanmacılar tarafından seve seve kabul görmüştü. Üstün, tümüyle akıllı ve zeki olmasa da, artık yardımcı ve düşünce arkadaşı olarak entelektüel anlamda eşdeğer bir Yahudi bile vardı. Ayrıca Mendelssohn yaşamının sadeliği ve mütevazılığıyla da örnek bir insandı; kibirli bir büyük burjuva türedisi değil, aksine yaşamı boyunca mütevazı kalan küçük bir tüccardı; dönemin siyasi konularda yazan pek çok yazarı gibi o da bir meslek sahibiydi. Oyuncu Iffland, Lessing'in oyunundaki *Nathan der Weise*'ye bu Yahudi'nin karakter özelliklerini verdiğinde, Mendelsohn yüceltilmişti.

Mendelssohn'un Berlin'i düşünsel yönden Yahudi bağımsızlaşmasının örnek kentine dönüşmüştü ve sadece Almanya'da ve Doğu'ya karşı etki göstermiyordu. Yahudi cemaatleri, okullarını modernleştirmeye başlamıştı; hahamlar modern düşünceleri savunuyorlardı. Ancak Aydınlanmacı Yahudiler çoğunlukla Hıristiyanlık dinine geçmekteydi; çünkü sadece bu, tam bir entegrasyona olanak sağlıyordu. Buna karşılık şimdi Tevrat tefsirinin tam da zamana uygun bir duruma geldiği ve (Kalvencilerde olduğu gibi) org çalmaya alışıldığı sinagogların birçoğu sadık kalmıştı. Rahel Varnhagen ve Henriette Herz gibi akıllı Yahudi kadınları, kadın ve felsefi sohbetlere düşkün kişiler olarak bağımsızlaşarak kendi salonlarını açıyorlardı. Aydmlanmacı Yahudiler, iki müzik aletini ustaca çalmayı biliyorlardı: Burjuva dünyasına karşı açıklık, Aydınlanmacı anlayışın alımlanması ve aynı zamanda da geniş bir alana dal budak salmış Yahudi dünyasıyla hâlâ dayanışma içinde olan eski cemaatteki aile yurdu. Böylece örneğin bir Alman Yahudisi hem Güney Fransa hem de Polonya'daki cemaatlerde her zaman kabul görüyordu.

Christian Wilhelm Dohm, Mendelssohn tarafından teşvik edilerek 1781'de "Über die bürgerliche Emanzipation der Juden" (Yahudilerin Yurttaş Olarak Bağımsızlaşması) adlı yazısını yayımlamıştı. Yahudilerin kurtuluşu sorunu böylece halka inmiş, bir öneriye dönüşmüştü.

Bununla birlikte Dohm'dan 67 yıl önce İngiltere'de John Toland "Reasons for Naturalising the Jews in Great Britain and Ireland" (Büyük Britanya ve İrlanda'da Yahudilerin Yurttaşlığa Kabulü İçin Nedenler) adlı makalesini yayımlamıştı. Buna göre, Yahudilere tümüyle

eşit haklar değil ama bir yurttaşlık konumu verilmeliydi. İngiltere'de, sonradan 19. yüzyılda hukuken tanınacak olan, büyük çabalar harcanmaksızın yavaş yavaş oluşan bir kurtuluş gerçekleşmişti. Yahudiler 1740'ta Britanya'nın Kuzey Amerika'daki sömürgelerinde yurttaşlık hakkı elde etmişlerdi. Federal bir ülkeye bağlı olan bütün ülkelerde 1820'ye kadar eşitlik sağlanmıştı. II. Joseph'in reform yasası, kıta monarşilerinde -II. Friedrich'in son derece sakıngan davrandığı- Avusturya ve bağımlılıkları için hukuki kurtuluşun başlangıcını oluşturmuştu. Bu, anneleri İmparatoriçe Maria Theresia'nın Yahudi düşmanı tutumunun kırılması anlamına geliyordu ve her iki tarafın da bunun için pek iyi hazırlanmadığı halkın içine işlemişti. Bundan kısa bir süre sonra Fransız Devrimi siyasi sonuçlar doğuracaktı. 1787'de Abbé Grégoire, "Essai sur la régéneration physique, morale et politique des juifs"ini (Yahudilerin Fiziki, Manevi ve Siyasi Yeniden Doğuşu Üzerine Deneme) ve Mirabeau da "Sur Moses Mendelssohn (et) sur la réforme politique des juifs" (Moses Mendelssohn [ve] Yahudilerin Siyasi Reformu Üzerine) adlı yazısını yayımlamıştı. Mendelssohn, Fransa'ya bile örnek oluyordu! Sonraki yıllarda Fransa sorunları belirlediğinde, Yahudiler tümüyle bağımsızlaşmıştı. Restorasyon burada da uzaklarda kalan önceki duruma geri dönüşü getirmişti. Acılar tarihi henüz sona ermemişti. Kurtuluş gelecekte de bir proje olarak kalacaktı. Heine, 1823'te şöyle yazmıştı: "Çağımızın (...) büyük ödevi nedir? Özgürlük. Sadece İrlandalıların, Yunanların, Frankfurtlu Yahudilerin, Karayipli Siyahların ve aynı şekilde ezilen halkların değil, olgunlaşmış Avrupa'nın dışında kalan tüm dünyanın özgürleşmesi."[47]

[47] *a.g.e.*, s. 150.

3. Cinsiyetlerin Rolü Üzerine Tartışma: Kadınların Bağımsızlaşmasına Giden Yolda

Heine özgürleşmeden söz ettiğinde, ezilen ulusların, Yahudilerin ve kölelerin kurtuluşunu düşünüyordu. Yoksa kadınları unutmuş muydu? Kadınların bağımsızlığı belirli sosyal, etnik ya da siyasi grupların bağımsızlığından ilkesel olarak daha farklı türdendir. Kadınların bağımsızlığı, herkesi ilgilendiren bir sorundur; hangi ulustan, dinden ya da ırktan olursa olsun, çok eski bir antropolojik sorun söz konusudur. Bu duruma göre, siyasi-hukuki bir sorunsal da söz konusu değildir.

Birçok kadının, veraset rastlantısı böyle istediği için, büyük ve küçük imparatorluklar üzerinde imparatoriçe, kraliçe, prenses olarak hüküm sürdüğü yüzyıl, kadının rolü üzerine ilk tartışmaların yapıldığı yüzyıla dönüşmüştür. Poulin de la Barre'ın 1673'te "De l'égalité des deux sexes" (İki Cinsin Eşitliği Üzerine) adlı araştırmasını yayımlamasından bu yana, cinsiyetlerin eşitliği hakkında bir kuram mevcuttu. Bu Kartezyen, ruh ve beden ayrımı dolayısıyla ilk kez, kadın ve erkek arasındaki bedensel farklılığın zekâ üzerinde bir etki gösteremeyeceği savını ortaya atmıştı: *L'ésprit n'a pas de sexe* (Zekânın cinsiyeti yoktur). O güne kadar geçerli olan sav, Kitabı Mukaddes'in "arzun kocana olacak ve o da sana hâkim olacaktır" (Tekvin III, 16) buyruğu uyarınca, erkeğin yasalarının geçerli olması gerektiği yolundaydı. Gerçi uzun zamandan bu yana kadınlara ait bir alan vardı: Evin içi... Kadın burada köylü kadın olarak görevini yerine getiriyordu ve mutlak hâkimdi. Kocasından bağımsız olarak evde yapılan örme ve dokuma işlerinin küçük çaplı ticaretiyle, bahçesinin meyveleriyle ilgileniyordu. Kadınlar, ticari çevrelerde de önemli bir rol oynayabiliyordu; 17. yüzyıl Zürih'inden bir örnek bunu doğrulamaktadır:

> Ev idaresinin işleri, tümüyle kadınların sadık özenlerine bırakılmıştı; ev halkını ve dostları eziyete sokmayan temizlik, bayram kutlamalarına bağlı tutumluluk, her şeyin zamanında ve düzenli olarak yapılmasına, bizzat ev idaresi aracılığıyla çok çalışılması ve kiralanan işçilerin ücretlerinin biriktirilmesine, gerekli olan her şeyin bol miktarda

ve rahatlık sağlayan donanımların ölçü ve hedefe göre mevcut olmasına ilişkin hazırlıklar, mutfaktan iğneyle işlenen sanatsal işlere kadar bütün ev işlerinde bilgi, beceri sahibi olma, kendisinin ve kocasının eğlenmesi için müzik icra etme onun zevkiydi: Kocasına saygı göstermek, çocuklarını iyi yetiştirmek, onların herkes tarafından sevilmesini sağlamak, kocasına işlerinde yardımcı olmak, yokluğunda ona vekâlet etmek ve bazı şeyleri onun kadar iyi yapmak, en yüksek hırsıydı. Eğitim konusundaki endişelerini kocasıyla paylaşıyordu; ancak bu konuda onunla aynı planlara ve hazırlıklara uyuyordu.[48]

Alanlar az çok ayrılmıştı ancak erkeğin üstünlüğü tartışılmazdı. Kadınlar, kentlerde erkeklere özgü etkinliklerin dışında bırakılıyordu. Aynı dönemlerde İsviçre'yi ziyaret eden bir İngiliz hayretle şu saptamayı yapmaktadır:

Kadınlar bütün zamanlarını ve güçlerini ev işlerine ayırıyor. Bern'deki yüksek makamlı memurların eşleri bile en basit bir köylü kadından daha aşağı olmamak kaydıyla, evin ve mutfağın bütün işleriyle ilgileniyorlar. Erkekler ve kadınlar aralarında ahbaplık etmiyorlar. Kadınlar ev işlerinde fazlasıyla doygunluk sağlıyor ve aşk ilişkilerine pek yanaşmıyorlar; önemli bir hekimin bana teyit ettiği üzere, erkeğin avareliğe, flörte bağladığı ve başka yerlerde olağan görülen keyifsizlikler, kadınlara yabancıdır.[49]

İsviçre'de gözlemlenen şey, büyük olasılıkla Avrupa'nın diğer kentli-burjuva ortamlarında da geçerlidir.

Bu durum saraylarda, soylularda (ve büyük burjuvazide) daha farklıydı. Polin de la Barre, her iki cinsin eşitliği hakkındaki yazısını yazdığında, tam da *blue stocking*'lerin* ilk örnekleri oluşum halindeydi. Paris'te Madame de Sévigné, felsefi tartışmalar yapmak için çevresine akıllı erkek ve kadınları toplamıştı. *Salon*'lar yeni yeni açılıyordu. Kadınlar diğer kadınlarla ve erkeklerle mektuplaşmaya, hatta

[48] U. Im Hof, *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982, s. 49.

[49] G. Burnet, *Some Letters Containing an Account ... of Switzerland, Italy and Some Parts of Germany*, Londra 1724, s. 21, 51.

* *blue stocking* (İng.): Kadınların kurduğu edebi sohbet çevreleri ya da (çoğu kez aşağılayıcı anlamda) biraz fazla okumuş kadın; yüksek bir eğitim gördüğü izlenimini bırakan kadın (ç. n.).

kitaplar yayımlamaya başlamışlardı. Leipzig'de edebiyat eleştirmeni Gottsched'in eşi Luise Kulmus, diğerleri arasında sadece bir örnektir. Yüzyıl sonlarına doğru toplumun yüksek kesimlerinde eğitimli ve tartışmalara katılan kadınlar doğal karşılanmaktaydı.

Elbette kadının bu rolü, alay ve ironiye karşı güvenlikte değildi. Molière'in *Gülünç Kibarlar*'ı tekrar tekrar sahneye koyuluyordu. Ancak öte yandan birçok erkek, birçok kadının zekâsını ve özgül aklını övmekteydi; üstelik sadece bir roman figürü olarak da değil. Bunun dışında pietizm de Yeni Ahit'in tefsirine dayanarak kadına kendine özgü bir yönden değer veriyordu. Kadınlar bütün sosyal sınıfların arasından geçerek dini toplantılarda önder olabiliyorlardı; papazlar artık belirleyici değildi.

Yüzyıl ortalarında Bayan Nordenflycht'in İsveç'i temsil eden bir edebiyat topluluğu sunması mümkün olmuştu. Avusturyalı bir diplomat da geri kaldığı söylenen İspanya hakkında 1785'te şu bilgileri vermektedir:

> Montealegre Markisi'nin on yedi yaşındaki kızı geçen ayın altısında... Alcalá Üniversitesi'nin yaptığı sınavlarda, Alcalá'da *Magistri* ve *Philosophiae Doctoris*'e nail oldu. Aday çeşitli sınavlarda sadece metafizik, fizik ve ahlâk alanlarında değil, aynı zamanda geometri, coğrafya ve mitolojide, ayrıca Yunanca, Latince, Fransızca, İtalyanca ve anadilinde de bilgilerini kanıtladı.[50]

Kadın bir akademi başkanı ve kadın bir felsefe doktoru gerçi istisnaydı. Ama bu, kadınların eşdeğer bir eğitim üzerinde hak iddia etmeye başladıklarının da bir göstergesiydi. İster üniversite öğrenimi yoluyla olsun ister özel ders yoluyla, gerçekte buna sadece resmi okul kurumunun dışında ulaşılabiliyordu. Gerçekten de özel öğretmenler bundan böyle şatolarda soyluların oğullarından çoğunlukla daha işlek bir zekâya sahip olan kız çocuklarıyla da ilgilenmeye başlamışlardı. Yüzyılın ikinci yarısından itibaren kızlara daha yüksek düzeyde eğitim vererek sıradan temel dersleri tamamlamayı deneyen asıl kız okullarının kuruluş yolu açılmıştı. Bu okullar gerçekte bilinçli olarak

[50] H. J. Lope, "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987, s. 48.

kadınlara özgü elişi ve şan dersleriyle kendilerini gösteriyorlardı; ancak entelektüel yönden daha iddialı olan anadilde okuma yazma ve yabancı dille, çoğunlukla da Fransızca dersleriyle devam ediyorlardı.

Yüzyıl sonlarına doğru Parisli akademisyen Condorcet'nin *Sur l'admission des femmes au droit de cité*'yi (1788; Kadınların Yurttaşlık Hakkının Kabulü Üzerine) ve Königsberg Kent Başkanı Theodor Gottlieb Hippel'in *Über die bürgerliche Verbesserung der Weiber*'i (1792; Kadınların Yurttaşlık Haklarına Getirilen Düzeltme) yazması mümkün olmuştu. Burada kadınların tıpkı zenci köleler gibi tam yurttaşlar birliğinden sayılmadığı saptanıyordu. Ancak eğitim yoluyla yaşam içinde eşitliğe ulaşabilirler, tartışmaya katılabilirlerdi. Her iki yazar da hem özel hem de siyasi alanda tam eşitlik talebini ortaya atıyorlardı. Bu hâlâ bir ütopyaydı; çünkü Fransız Devrimi'nin kurumları bile bu kadar ileri gitmek istemiyordu.

Onlar bunları yazarken, kadının kurtuluşu sorunu çoktan frenlenmiş, yüzyılın ilk yarısının akılcılığı sınırlarına ulaşmıştı. Bu arada kadının "doğal mizacı" keşfedilmişti. Gerçi insanın "akıllı bir hayvan" olduğu artık bilinen bir şeydi ama, insanın biyolojik yönden doğası, cinsiyetine göre de farklılaşıyordu. Duygusal yaşamın, duyumculuğun keşfi saf akılcılığı uzaklaştırmıştı.

> Kadınlara şimdi hızlı bir kavrama yeteneği ve canlı bir fantezi verilmiş; ama aynı zamanda psikolojik koşullu, kadın cinsinin sinirsel yapısının neden olarak ileri sürüldüğü derinlemesine refleks ve mantık yeteneksizliği teşhisi de konmuştu. Buna göre akılcı refleksler ve düşünsel çabalar, daha güçlü olan erkeğin organizmasına saklanmıştı. Bu epistemolojik argüman, fizyolojik bir argümanla destekleniyordu: Psikolojik mizacı kadına, anne ve eş olarak toplumdaki yerini göstermektedir. Bunun sonucu, kadın yaşamının cinselleştirilmesidir.[51]

Böyle bir yeni kuram yaygınlaşmış ve öncelikle de *Yeni Héloïse*'iyle Rousseau'nun aracılığıyla genelgeçerlik kazanmıştı. Rousseau, büyük ilahiyatçı Abaelardus'un eşi olan 12. yüzyılın ilginç kadın figürünü yeniden ele almıştır. Yeni Héloïse, eril aklın yıktığı altın çağın doğal durumunu yeniden ortaya çıkarmalıydı. Onun kendiliğinden insanlığıyla kadın, bundan böyle rekabet, güç ve askerlik dünyasındaki

[51] B. Schnegg, "Weiblicher Geist und Moral", *Zeitschrift Reformatio*, 1 Şubat 1990, s. 72.

yeni bir ahlâkın taşıyıcısına dönüşmüştür. Akıl tam da acımasız ve sınırsız iktidar ve saf yararlılık için çaba harcamaya yol açmıştı.

> Ahlâki cins olarak kadının rolünün yazıya dökülmesi, Rousseau sonrası dönemde kadınların eğitimi hakkındaki pek çok yazıda da kabul görmektedir. Şimdi burada bu taslağın çelişikliği belli olmaktadır. Bir yandan kadınların eğitimi için harcanan çabalar, kadınlara nihayet bilme hakkı verilmesinin bir sonucudur. Öte yandan sadece bilmeye karşı gerekli olan bir mesafe alındığında yerine getirilebilecek kadınlara uygun eğitim düşüncesiyle bu bilme hakkı hemen yine bastırılmıştır. Kadınların eğitimi -çabucak ahlâkın hizmetine girerek- asla kendine yeten bir gaye olamaz. Yalnızca zekâ egzersizi, tehlikeli can sıkıntısının saptırılması ve kadınların aileleri üzerinde ahlâksallaştırıcı bir nüfuz kazanmalarının koşulu olarak kabul edilmiştir.[52]

Bu durum şimdi çift koldan ilerlemekteydi: Soylu kadınlar, saray kadınları ve aynı zamanda da büyük burjuvazinin kadınları, kendilerini entelektüel tartışmalara adayabiliyorlardı; gerçi türedi burjuvazinin kadınları kız okullarına ve yatılı okullara gönderiliyorlardı ama, eğitimlerinin dar bir çevreye, ailelerine yararı dokunuyordu. Eğitimli anneler, oğullarını önde gelen görevlere gelmeleri için eğitiliyorlardı. Onlara, kendilerinden beklenen her şeyin, yani meslek, toplum ve devlet içindeki ödev ve sorumlulukların önceden belirlendiği bir ilk dünya sağlıyorlardı. Asker oyununu gözlüyorlardı; çünkü evin dışında çalışmak zorunda olduğu için, babalarının çocuklarına ayıracak çok az zamanları vardı. Anneler çocuklarına din dünyası hakkındaki temel bilgileri veriyor, ibadet etmeyi öğretiyor ve Kitabı Mukaddes'ten öyküler anlatıyorlardı. Elbette kız çocukları da buna katılıyordu. Onlar da kurşun askerlerle oynayabiliyorlardı ve oyuncakçı dükkânlarını çoğunlukla erkek kardeşlerinden daha iyi biliyorlardı. *İlyada* ve *Odisseus*'u, *Telemakhos*'u, Richardson'ın Pamela'sını ya da Defoe'nun Robinson'unu okuyorlardı. Her ne kadar gerektiğinde bilinçli olarak seçilse ve özellikle kızlar için yazılmış kitaplar istense de, okunacak kitaplar kız ve erkek çocukları için genellikle aynıydı.

18. yüzyılda bu şekilde yayılan şeyi 19. yüzyıl tamamlamıştı. Yüksek akademi eğitimi dünyasındaki, ekonomi ve devletteki görev-

[52] a.y., s. 74.

ler, kadınlara kesinlikle çok görülmüştü. Ancak tıpkı kocası gibi çalışma sürecine yerleştirilmiş işçi kadınlar da bir yurttaş varlığı elde etmeye çalışıyorlardı. Artık çalışmak zorunda kalmadıklarında ve buna minnettar kalarak sadece kocalarının karar vermesine izin verdiklerinde bu, terfi anlamına geliyordu. İmparatoriçeler ve kraliçeler 19. yüzyılda kadınlık rolleriyle yetiniyorlardı. Condorcet, Fransız Devrimi'nin başlangıcında İngiltere Kraliçesi Elizabeth, Avusturya İmparatoriçesi Maria Theresia ve Rusya Çariçesi Katherina örneklerini boşu boşuna dile getirmiştir. Condorcet, erkeklerin -en aydınlanmışlarının bile- tutumlarını teşhir direğine bağlamaktadır: "İnsan soyunun yarısının yasaları düzenlemeye katılma hakkını sakin sakin elinden aldıklarında, hakların eşitliği ilkesini çiğnememişler midir?[53]

19. yüzyıl, kadın ve erkek dünyasını özenle ayıracaktır. İstesinler ya da istemesinler, bunun için uygun olsunlar ya da olmasınlar, erkekler evin reisi, devlet adamı ve emir veren subay olarak erkek rollerine zorlanıyorlardı. Kim bilir kaç çocuk düzeltilmemiş ve iyi yetiştirilmemiştir; kim bilir kaç tanesi bu nedenle daha sonra mahrum kalmıştır. Fakat kadın dünyası masum kız imgesine göre yaşıyordu; insanlığın özel haklarını elde etmeye, iffetin vahasını korumaya zorunluydu; önceleri romantik, hayalci bir şekilde, sonraları Viktoryenliğe özgü gayretle. Ancak diğer yanda Amerika'nın batısında dilediği gibi hareket edebilen öncü kadınlar ve daha sonraları Avrupa'da, özellikle Anglosakson ve İskandinav ülkelerinde coşkulu kadın hakları savunucuları bulunuyordu. Bunlar, Aydınlanma'mn başlangıcında ilk olarak seçkinler tarafından ileri sürülen şeyi şimdi burjuvalaşmış ve demokratikleşmiş bir çevrede, gerçek bir siyasi kurtuluş anlamında devam ettiren kadınlardı.

[53] E. Badinter/R. Badinter, *Condorcet (1743/1794), un intellectuel en politique*, Paris 1988, s. 296.

VIII

Radikalleşen Aydınlanma'nın Geri Püskürtülmesi

1. Radikal Aydınlanma

17. yüzyılın sonundan itibaren, kimi ülkelerde daha erken, kimi ülkelerdeyse daha geç olmak üzere, Barok düşünce tarzını sarsma, daha liberal bir bakış açısını teşvik etme ve akıl çağının ilk işaret taşlarını yerleştirme cesaretini gösteren, Aydınlanma'nın ilk dönemleridir. Bu türden bir zihniyet değişikliği, geleneksel bir çevre içinde gerçekleşmek zorundaydı. Değişiklikler yavaş yavaş, bazen yalnızca bir vurgu kaymasından ibaret olmak üzere, tek tek meydana gelmiştir.

18. yüzyılın ortalarına doğru, Aydınlanma'nın doruğunu temsil eden yeni bir kuşak, bu şekilde kurulan sağlam temeller üzerine kendi yapılarını güvenle yerleştirebilecek durumdaydı. Bu kuşak çağın yeni ruhuyla okul sıralarında tanışmıştı. Gelenekler rasgele imha edilmeden eski önyargılar ortadan kaldırılabilirdi. Hükümetler tedbiri elden bırakmadan reformlar yapmaya başlamıştı. Bunun en açık sinyalleri, 1740'ta Prusya tahtına geçen II. Friedrich'ten geliyordu.

Yüzyılın ikinci yarısını kaplayan Aydınlanma'mn son aşamasında düşünceler farklılaşmaya başlamıştır: Aydınlanma yıllar geçtikçe olgunlaşırken, destekçilerden birçoğu hareketin geleneksel ılımlılığına bağlı kalmıştı; ama sabırsızlık gösterip daha cesur adımlar atılmasını isteyenler de vardı. Bu yeni eğilimin kontrolden çıkabileceği yolunda belli bir anlayış oluşmuş ve böyle düşünenler bu olasılığa karşı direnmek üzere hazırlanmaya başlamışlardı.

Rousseau'nun *İnsanlar Arasındaki Eşitsizliğin Kaynağı* (1754) adlı eseri, böyle bir radikalleşmenin ilk belirtilerinden biri olarak görülebilir. Rousseau kimilerine göre daha doğal, daha özgür ve daha adil bir dünyanın peygamberi, kimilerine göreyse kafası karışmış bir idealist, hatta tehlikeli derecede aşırı biriydi. Çok geçmeden (ilk kez, onun görüşlerine saldıran İtalyanca bir kitapta) "sosyalist" olarak damgalanmıştı. 19. yüzyıl ilerledikçe, bu terim radikal bir eşitliği savunan herkes için kullanılacaktı.

Rousseau'nun eşitlik üstüne denemesinin siyasi sonuçlar doğurması uzun sürmedi. Cenevreli yazar kendi kentinde taraftarlar bulmuştu; basının "Cenevre'deki karışıklık"tan söz etmesi de Kuzey Amerika ve Hollanda'daki insanlara esin veriyordu. Bir süre sonra masonların radikal fikirler benimseyerek *Illuminaten* (Aydınlanmışlar) adında gizli bir topluluk oluşturması Alman hükümetini telaşlandırdı. Aydınlanmışlar, belirsiz spekülasyonlarla ve toplumsal ilişkilerini sürdürmekle yetinen mason localarında daha sert bir politika izlenmesini savunuyorlardı. Gizli bir dernek olarak, yaşadıkları ülkelerde somut bir siyasi güç elde etmeye kararlıydılar. "Öyleyse topluluğun nihai amacı Aydınlığın yayılmasını sağlamaktır. Bizler karanlığa karşı mücadele eden savaşçılarız; ateşin yararından söz etmemizin anlamı budur."[54]

Aydınlanmışlar hareketini 1760 dolaylarında Bavyera'daki Ingolstadt Üniversitesi'nden Profesör Adam Weishaupt başlatmıştır. Kısa süre sonra Baron Adolf von Knigge de ona katılmıştı. Derneğin amacı Aydınlanma'yı ve ahlâkı mason localarından daha açık ve belirgin bir şekilde desteklemekti. Bu yeni topluluk kısa zamanda Almanya'nın diğer kesimlerine, önce Katolik eyaletlere, sonra da Protestan bölgelere yayılmıştır. Devlet memurları, profesörler, din adamları ve soylular arasından seçilen üyelerin sayısı sonunda 700'ü bulmuştu.

Aydınlanmışların hiyerarşik bir sıra içinde çömezlerden, Minerva'nın çocuklarından ve *Illuminatus dirigens*'ten oluşan örgüt yapısı masonlarınkine benziyordu. Bütün örgütü yöneten "Airopagos"un kim olduğunu üyeler bile bilmezdi. Gizliliği sağlamak için kod adları kullanılırdı: Weishaupt'un kod adı *Spartakus*, Knigge'ninki *Philo*,

[54] R. van Dülmen, *Der Geheimbund der Illuminaten. Darstellung, Analyse, Dokumentation*, Stuttgart/Bad Cannstadt 1975, s. 41, 34-35, 212.

Weimar Dükü Karl August'unki *Aiskhylos*, Napolyon çağının önde gelen politikacıları Montgelas ve Dalberg'in kod adları sırasıyla *Musaeus* ve *Verulam'lı Baco*, Pestalozzi'ninkiyse *Alfred*'di.

Örgütün yönetim sistemini Baron von Knigge kurmuştu. Almanya bölgelere ayrılmış ve bunlara da kod adları verilmişti: Yunanistan adıyla anılan Bavyera şu alt bölgelere ayrılıyordu: Akhai (Bavyera Dükalığı), Kalabria (Salzburg Başpiskoposluğu), Khaldaia (Regensburg, Passau, Ortenburg, vb.) ve Delta (Yukarı Pfalz). Bölgelerin yönetim organları başkentlerde yerleşmişti: Atina (Münih), Nikosia (Salzburg), Korinthos (Regensburg) ve Teb (Freising). Diğer bölgeler Illyria (Franken) ve Pannonia (Schwaben) idi. Bütün Almanya dört "müfettişlik"e ayrılıyordu: Akhaia (Güney Almanya), Etiyopya (Ren boyu), Habeşistan (Saksonya) ve Mısır (Avusturya). Böylece Damiata'dan (Stuttgart) başlayan bu hayal gücü yüksek şema, Delphis'ten (Karlsruhe) geçip Capua'da (Braunschweig) sona eriyordu. Bu karmaşık örgütlenme planlama aşamasından öteye gitmemekle birlikte, topluluğun ne kadar geniş bir coğrafi potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

1778'de hazırlanan tüzükte örgütün amacı şöyle ifade ediliyordu:

> İnsanların ilgisini ahlâki karakterin iyileştirilmesi ve mükemmelleştirilmesi çabalarına çekmek; insani görüşleri toplumun yararına teşvik etmek; kötü niyetli entrikaları boşa çıkarmak; adaletsizliğin ezdiği erdemin yardımına koşmak; değerli bireylerin ilerlemesini gözetmek ve son olarak, yetenekleri, zenginlikleri ya da toplumsal konumları sayesinde örgüte olağanüstü katkılar yapabilecek kişileri hem toplum içinde hem de toplum dışında ödüllendirmek, onlara hak ettikleri saygı, şöhret ve onuru kazandırmak.

Ne var ki örgütün liderleri kendi etkinlik alanlarındaki bireyleri etkilemekten daha hırslı amaçlar peşindeydi. Kafalarındaki plan, daha radikal bir Aydınlanma için çalışmak üzere mevcut bürokrasiye sızmaktı. Cizvit Tarikatı'nın resmen dağılmasının hemen ardından kurulan Aydınlanmışlar topluluğunun bir amacı da Katolik gericiliğinin süregelen etkilerine karşı mücadele etmekti. Dolayısıyla Aydınlanmışlar, bir orta sınıf ahlâk derneğinin, entelektüel bir topluluğun ve siyasi bakımdan etkin bir yeraltı hareketinin kesişimini temsil etmekteydi.

Aydınlanmışlar, üyelerini hükümet mekanizmasına sokma stratejileriyle, diğer mason localarından çok daha hızlı bir ilerleme kaydetmişlerdir. Belirsiz bir hayırseverlik açısından düşündükleri genel iyilik için çalışan bu diğer locaların, toplumu ve devleti dönüştürme yönünde hiçbir niyetleri yoktu. Üyeleri bütün enerjilerini bireysel ahlâkın düzeltilmesine harcıyordu. Aydınlanmışların etkinliği, siyasi görüşlerin karşıt kutuplara ayrıldığı ve devrimci güçlerle karşıdevrimci güçler arasındaki çatışmanın her geçen gün daha da belirginleştiği Fransız Devrimi arifesine rastlamaktaydı.

Aydınlanmışlar, baş düşmanlarının nerede olduğunu çok iyi biliyorlardı:

> Ne var ki papazlar, prensler ve mevcut siyasi yapılar sık sık bu çabalarımızın önüne dikilmektedir. Öyleyse ne yapacağız? Dünyayı tersine çevirmek, gücü güçle devirmek, böylece bir tiranın yerine diğerini geçirmek üzere devrimi mi destekleyeceğiz? Bu bizim yapmak isteyeceğimiz en son şeydir! İnsan ve tutkuları değişmediği sürece hiçbir şeyi düzeltmeyeceği ve bilgeliğin zorbalığa hiç ihtiyacı olmadığı için, şiddete dayanan her türlü reformu reddediyoruz.

Din adamı hasımları, etkinliklerini engellemeyi başarıncaya kadar örgüt ancak on yıl varlığını sürdürebilmiştir. Ardından Almanya'da hareketin birçok üyesine nispeten şiddetli cezalar verilmiştir. Aydınlanmışlarla örgütsel değil yalnız kişisel düzeyde ilişkileri olan mason locaları da bundan etkilenmiştir.

Aydınlanmışların ortaya çıkışı, Aydmlanma'nm gerçekten birçok geleneksel değeri sorguladığını gösteren kanıtlardan yalnızca biridir. Aklın soğuk ışığı, artık Ortodoksluğun sağlam biçimde yerleştirdiği birçok şeyin maskesini düşürmektedir. Krallığın Tanrı'dan geldiği, soyluların ve din adamlarının ayrıcalıklı olduğu gibi genelgeçer kabul görmüş ilkeler sorgulanıyordu. Bilimsel ve felsefi ilkeleri, dini ve dindışı batıl inançlar vaaz ederek gizleyen Barok perde şimdi kenara çekiliyordu. Aydınlanma'nın orta kuşağının çekinerek değindiği şeyleri, son aşamanın temsilcilerinden birçoğu artık tartışılmaz gerçekler olarak görmekteydi. *Über die Aufklärung* (Aydınlanma Üzerine) adlı kitabıyla 1780'de Almanya'da heyecan uyandıran teolog Andreas Riem de bunlardan biriydi. Riem'e göre, Aydınlanma şu demekti: İnsan zihninin fikirler dünyasındaki her konuya, insanların bütün kanılarıyla bunların sonuçlarına ve aslında insanlıkla herhangi bir il-

gisi olan her şeye, bütünüyle akılsal bir öğretiyle uyum içinde ve bütün insan ırkının yararına olacak şekilde ışık tutma çabası."[55] "Bütün inançların en kutsalı" dediği Hıristiyanlığa ışık tutmaya çalışan Riem, Hıristiyanlığın akılcı bir din olduğunu, "Aydmlanma'nın saçtığı her yeni ışığın onun kurucusunu daha canlı bir şekilde" gözler önüne sermekten başka bir şey yapmayacağını iddia ediyordu. Aydınlanma'yı kabul etmeyen, dinleri akılcılık, ahlâk ve yararlılık açısından değerlendirmeyen teologları insan ırkının başındaki belalar olarak görmekteydi. 16. yüzyılın Reform hareketi ve Zwingli'nin yeni teolojisi ona göre "Aydınlanma"ydı. Bu düşünce çizgisini sonuna kadar izleyerek, İsa'dan "Aydmlanma'nın bilge öncüsü", İncil'den de salt "Aydınlanma" diye söz ediyordu. Bununla herhalde "İsa'nın saf etik öğretisi" dediği şeyi kastetmekteydi.

Aydınlanma'nın "ışığı" burada "hoş bir şafağın hafif kızıllığı"ndan daha şiddetli görünmektedir. Riem'in görüşleri, bağlı olduğu kilisenin tarihinde, yüzyılın ilk yarısındaki çok daha sakınımlı Ortodoksluğun yerini almaya başlayan yeni akılcı teolojiyle yakından ilişkiliydi.

Bundan daha da ileri giden, akılcı bir Hıristiyan kilisesine yol açmaya çalışmakla kalmayıp dinin kendisini de reddeden birçok kişi vardı. Aydınlanma modern tarihte Tanrıtanımazlığın insanların zihnini meşgul ettiği tek dönem değilse de (Tanrıtanımazlık her zaman ateşli tartışmalara yol açan bir konu olmuştu), artık dinden sapan görüşler her yerde açıktan açığa ifade edilmeye başlıyordu. Bunun ardından gelen tartışmada bilim adamları önemli bir rol oynamıştı: La Mettrie *İnsan Bir Makine*'de (1748) mekanik biliminden bütünüyle Tanrıtanımaz bir materyalizm türetmişti. Holbach ise *Systeme de la Nature*'de, evreni yaratan ve işleyişini o zamandan bu yana yöneten geleneksel Tanrı'yı işe karıştırmayan bir doğa sistemi ortaya koymuştu.

Condorcet Aydınlanma filozoflarının çekingen formülasyonlarının ötesine giderek kendini açıkça Tanrıtanımaz olarak nitelemiştir. Ona göre Tanrı fikri gereksiz, kilise ise gelişmeyi engelleyen fikirler yaydığı için zararlıydı. Kiliseden vazgeçmeye hazır olduğunu söyle-

[55] H. Stuke, *Aufklärung, Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, cilt 1, Stuttgart 1972, s. 274-275.

yen Condorcet, Katolik din adamlarına karşı amansız bir mücadeleye girişmiştir. Fransa'da bunu yapmak devrimden önce bile mümkün olmakla birlikte, diğer Katolik ve Protestan ülkelerde militan Tanrıtanımazlık oldukça riskliydi. Geleneksel tarihsel fikir ve inanışları reddetmek daha kolaydı. Akılcı eleştirinin çağlar öncesine dayanan mitlere, destanlara ve söylencelere aman verecek vakti yoktu. Kralların ve tebaalarının kökenleri konusundaki efsaneler, özellikle de ilk Romalılar sayılan Romus ve Romulus ile onların soyu hakkında anlatılanlar sorgulanıyordu. Voltaire, Jeanne d'Arc'ı batıl inançları olan bir köylü kızı olarak betimleyip onunla alay etmişti. İsviçre'den çok uzak ülkelerde bile tanınan Wilhelm Tell'in aslında bir Danimarka masalı olduğu ortaya çıkarılmış, zira çok daha eskiye dayanan söylencelerde elmaya ok atan Toko adında birine rastlanmıştı. Bu heyecan uyandıran buluşun duyurulduğu broşür, Bernli yurttaşlarca yazılıp yine aynı yerde yayımlanmıştı; ama Uri Kantonu hükümetinin broşürleri toplayıp yakmayı başarmasıyla, Konfederasyon'un kökeni hakkındaki efsane de en azından bir süre için kurtulmuş oldu.

Avukatların parolası olan *quod non est in actis, non est in mundo* (kayıtlarda olmayan şey dünyada da yok demektir) tarihçilerin de yol gösterici ilkesi haline gelmiştir. Yalnızca yazılı kayıtlara başvurularak kanıtlanabilen şeyler, tarihsel gerçek olarak görülebilirdi. Bütün bunlara rağmen, mitlere son verme çabası ancak tarihçilerin ilgilerini siyaset ve hukuk konularına yönelttikleri 19. yüzyılda doruğuna ulaşmıştır. Akılcı düşünce gerçekten de her alanda büyük ilerlemeler göstermişti. İnsanlar artık Ortaçağ'da yaşamadıklarını anlamış ve "aydınlanmış" olmayan her şeye küçümsemeyle bakmaya başlamışlardı. Aydınlanmış Protestanlar, "geri" Katoliklere artık daha da fazla tepeden bakıyordu. Fransa ve İtalya'da ise aydınlanmış Katolikler, kendi mezheplerinin "geri"lerini alaya almaktaydılar. Aydınlanmış Avrupa'nın bütünü, bir zamanlar ulusların en mağruru olan İspanya'nın artık zamana uymadığı konusunda az çok hemfikirdi.

Avusturya'da kaleme alınan bir raporda şunlar okunabilir:

> Bu bölgelerde sanat pek az ilerlemiş, bilimlerin durumu da ondan pek farklı değil. Gerçekten seçkin birkaç yazarın yanı sıra, okunmaya değmez, yazar geçinen sayısız kişi var. İspanya'nın ünlü okullarının, gençlere verilmesi gereken temel öğelerden yoksun olduğu söylenebilir. Ama yine de, yargı gücü ve beğeniden başka her şeye sahip olan

insanları aydınlatmaya yarayabilecek eleştirel eserler veren yazarlara seyrek de olsa rastlanabiliyor. Benim bildiğim kadarıyla, yeni buluşlardan hiç söz edilmiyor.[56]

O zamanlar bütün Doğu Avrupa için de hiç kuşkusuz buna benzer değerlendirmeler yapılmaktadır...

[56] H. J. Lope, "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987, s. 38.

2. Buyrukla Aydınlanma

İnandırıcı akıl yürütmelerle iş görmek Aydmlanma'nın doğasında vardı. İnsanları yönlendirenin eninde sonunda kendi akılları olduğuna inanılırdı. İnsanlığın anlayış gücünü yükselterek Ortodoksluk engelinden kurtulup Aydmlanma'nm taze havasının solunmaya başlanacağı umudu yaygındı. Bu, Jansenciliğin ve Kalvenciliğin mirasının hâlâ etkili olduğu Fransa'da ve Protestan ülkelerde daha kolay ve zora başvurmadan gerçekleştirilebilirdi. Bağnaz din adamlarıyla cahil yöneticilerin insanları esaret altında tuttuğu ülkelerde (hatta kimi Protestan ülkelerde) bu amaca nasıl ulaşılabilirdi? Çoğu durumda bu sorunun akla gelebilecek tek bir yanıtı vardı: Geri nüfusun yarar göreceği Aydmlanma'yı yukarıdan aşağıya doğru dayatmak. Böyle durumlarda yeni kralın tahta çıkıp gerici bir bakanı görevinden almasının sorunu kökünden çözebileceği düşünülürdü.

Prusya tahtına çıkar çıkmaz babasının tutucu ve ataerkil politikalarını tersine çevirmeye girişen II. Friedrich bunun ilk örneklerinden biriydi. II. Friedrich modern fikirlere kapıyı sonuna kadar açmakla birlikte, devletin yapısında ve kurumlarında pek fazla değişiklik yapmamıştır; çünkü memurlarının bağlılığına ve subaylarının ahlâkına güveniyordu. Ama tebaasından uzakta, Sanssouci'de akşam yemeğini yerken, özgür bir Fransız düşünürü gibi davranabiliyordu. Böyle zamanlarda kararnamelere eklediği nükteli kenar notlarında, ülkesindeki herkesin inanç özgürlüğüne sahip olduğunu ya da gazetelerin ilginç oldukları sürece sansür edilmemesi gerektiğini belirtirdi. Protestan bir devlet olan Prusya'nın Aydınlanma için bazı bakımlardan zaten hazır olduğu söylenebilir. Katolik ve Latin devletlerde ise durum bundan çok farklıydı. Örneğin Sardinya-Piemonte Krallığı'nda soyluların Fransız aristokrasisinden daha dindar ve daha cahil olduğu söylenmekteydi. Ama İtalyan devletlerinin çoğunda özgür düşünce öğesi eksik değildi ve Rönesans'ın liberal gelenekleri bütünüyle unutulmamıştı. İspanya ve Portekiz'de ise Karşı Reform disiplininin silinmez damgası hissediliyordu.

1750'de I. José'nin tahta çıkıp başbakanı Pombal Markizi José de Carvalho e Mello'ya tam yetki verdiği Portekiz, bunlar arasında eski düzeni değiştiren ilk ülke olmuştu.

Pombal, ülkesini radikal reformlarla çağdaşlaştırma görevini üstlendi. Maliye ve donanmayı yeniden düzenledi. İmalat, dış ticaret, kâğıt üretimi, tarım ve balıkçılığı teşvik etti. 1755 depreminin harap ettiği Lizbon'u yeniden inşa etmeye girişti. Yaptığı reformları destekleyecek, Arcádia adında bir edebiyat derneği kurdu. Sarayın aşırılıklarını frenledi, örneğin saray aşçılarının sayısını 80'den 20'ye indirdi. 1773'te Portekiz sınırları içinde kölelik yasaklandı.

Ne var ki reform çabaları onun karakterinin yalnızca bir yönünü temsil etmekteydi. Pombal başka bakımlardan acımasız bir tirandı. Junqueira Hapishanesi'nin surları arasında binlerce siyasi mahkûm bulunuyordu. Pombal'e karşı çıkan Cizvitler on dokuz yılı aşkın bir süre hapiste tutuldu ve Aveiro dükünün krala suikast girişimine (bu iddia hiçbir zaman kanıtlanmamıştır) yardımcı oldukları gerekçesiyle 1759'da tarikatları yasaklandı. 20 Eylül 1761'de yaşlı Cizvit Malagrida, vidalı demir halkayla boğulup yakıldı. Portekiz'de yaşanan son kazıkta yakma olayının, kendini Aydınlanma'nm baş mimarlarından biri sayan Pombal'in adıyla birlikte anılması paradoksal bir durum ortaya çıkarmaktadır.

I. José'nin ardından tahta çıkan kardeşi III. Pedro, 1778'de Pombal'ı görevinden uzaklaştırdı.[57]

Pombal, yukarıdan dayatılan Aydınlanma'mn iki yüzü olduğunu bütün dünyaya göstermişti: bir yandan ilerleme, yeniden yapılanma ve modernleşme, diğer yandan vahşi ve acımasız bir zorbalık.

İspanya'da Kral III. Carlos döneminin bakanları da peş peşe reformlar önermişti; ama bunlar Pombal'm vahşi yöntemlerini içermiyordu. Bu girişimlerden biri, İspanya'da Esquilache adıyla tanınan İtalyan kökenli Kont Squilace'nin, örgütlü haydut çeteleriyle uğraşırken, altında silah saklanabilecek uzunlukta paltoları ve giyenin yüzünü gizleyen geniş kenarlı şapkaları yasaklamasıydı. Görevlilere uzun giysileri kesme yetkisi verilmişti. Bunların yerine daha güvenli olan Fransız giysileri giyilmeliydi! Halkın bu uygulamadan ve yaşamın hızla pahalılaşmasından kaynaklanan tepkisi, 23 Mart 1766'da Esquilache İsyanı adı verilen ayaklanmaya yol açmıştır. Bunun üzerine III. Carlos giysiyle ilgili düzenlemeyi iptal etmiş ve Es-

[57] J. Ziechmann (yay. haz.), *Panorama der Fridericianischen Zeit: Friedrich der Grosse und seine Epoche - ein Handbuch*, Bremen 1985, s. 834-835.

quilache'nin görevine son vermişti. O zamandan sonra, pelerin ve geniş kenarlı şapka, halkın değer verdiği geleneklere, devlet müdahalesine karşı direnişin simgeleri haline gelmiştir; polisiye düzenlemelere rağmen (bu düzenlemeler kamunun yararına bile olsa) herkes istediğini giyebilmeliydi. Esquilache'nin uygulamaya koyduğu önlemler, Madrid kentini modernleştirme programının bir parçasıydı. Bourbon merkeziyetçiliğini güçlendirmeyi amaçlayan bu programın başka iki maddesi de sokakların ışıklandırılması ve çöplerin toplanmasıydı.

Merkeziyetçilik kendi içinde Aydınlanma'nın yararlı bir özelliğiydi. Modern yöntem ve hizmetlere önderlik etmek, katı bir ulusal yönetim için kuşkusuz iyi bir şeydi. Seçkinler tabakasının yönettiği bir toplumda, halkın bu önderliği izlemeye hazır olup olmadığının pek önemi yoktu.

İspanya ve Portekiz'de olanlar Avrupa'nın başka yerlerinde fazla ilgi çekmemiştir. Ama Maria Theresia'nın politikasına gereksiz denebilecek bir acelecilikle hız veren İmparator II. Joseph'in reformları, bütün kıtada önemli karışıklıklara yol açmıştır. Aydınlanma'ya ayak uydurmak isteyen bütün devletlerde olduğu gibi burada da birçok reform önerisi ortaya atılmıştı: Serfliğin kaldırılması, imalat sanayinin teşvik edilmesi, gümrük tarifelerinin indirilmesi, yol yapımı, yönetim yapısının iyileştirilmesi, vb. Joseph'in kiliseye karşı izlediği radikal politika her şeyden daha fazla şaşkınlığa yol açmıştı. Bu politika Protestanlara ve Yahudilere daha çok hoşgörü göstermekle kalmıyor, Avusturya topraklarında yaygın yakınmalara yol açan Roma Katolik Kilisesi'nin örgütlenmesine kapsamlı müdahaleleri de içeriyordu. Cizvit Tarikatı zaten yasaklanmış, sıra çok sayıdaki manastırla mücadeleye gelmişti. Yalnızca okullar ve tarım işletmeleri gibi devletin hizmetindeki kurumlar ayakta kalacak, "yararsız" kurumlar ortadan kaldırılacaktı. Aydınlanma'nın dua pratiğini ve sofuca ibadeti anlamadığının en açık göstergelerinden biri de buydu. Ona göre yalnızca çalışma geçerliydi. Manastırlara reform uygulanması, Avusturya Aydmlanma'sının programındaki maddelerden yalnızca biriydi. Sıradan Katoliklerin özgürleşmesi ve kilisenin yapısında radikal reformlar gerçekleştirilmesi de bununla aynı ölçüde ilgi duyulan konulardandı. Viyana'ya özel bir ziyarette bulunan Papa bile Joseph ve danışmanlarını dizginlemeyi başaramamıştı. Belçikalılar ve Macarlar ancak birkaç yıl sonra başkaldırarak hükümetin önlemlerine karşı muhalefetlerini ortaya koymuşlardı.

İsviçre'nin Freiburg Kantonu'ndaki Valsainte Chartreuse Manastırı'nın kapatılmasını örnek alabiliriz. İsviçre Katoliklerinin kalesi olarak görülen Freiburg'daki bu manastırın neredeyse beş yüz yıllık bir geçmişi vardı. Ama kantonu yöneten soylular tıpkı Milano, Paris ve Viyana'dakiler gibi aydın kişilerdi. Chartreuse manastırları "yararsız" kurumlar arasında sayılıyor; konuşmayı sevmeyen papazlarsa bu geveze yüzyılda doğadışı bir anormallik gibi görülüyordu. 1778'de Valsainte Manastırı kapatılarak malvarlığı daha yararcı kilise kurumlarına devredilmişti. Bunun ardından, başka şeylerin yanında, kenti yöneten soyluların "aydınlanmış" politikalarını da hedef alan bir halk ayaklanması başlamıştı. Bütün kantona yayılan isyan, başkentin kuşatılmasıyla doruğuna ulaşmıştır. Bu kuşatma ancak Protestan Bern Kantonu'ndan gelen askeri yardımla kırılabilmişti. Valsainte Manastırı 1886'ya kadar kapalı kalmış; ama bu tarihte kantondaki genel Katolik canlanışa bağlı olarak yeniden açılmıştır. Hükümetlerin radikalizmi dini inançları etkilemekle kalmıyordu; ülkelerin dili de etkilenmeye açıktı. Merkezi hükümetin dilinin ülkenin her yerinde geçerli olması gerektiğine inanan Aydınlanma bilginleri, Avrupa'nın her yerinde lehçelere ve azınlık dillerine karşı mücadeleye giriyorlardı. Bu noktada ulusal birlik düşüncesi, barbarlığın bir kalıntısı olarak görülen halk ağzına karşı bir küçümsemeyle ittifak kurmuştu. Almancayı bütün topraklarında resmi dil olarak kabul ettirmeyi başaran II. Joseph, bu konuda da örnek oluşturuyordu. Macar ve Çek kültürleri gibi diğer özerk kültürlerin dilleri ikinci plana düşmüştü. Halkın önemli bir kısmı, imparatorluk merkezinin buyruklarını artık yabancı bir dilden alacaktı. Rhaeto-Roman halkın çok eski zamanlardan beri Latince'nin bir lehçesi olan "Ladince" konuştuğu Yukarı Inn Vadisi'nde görüldüğü gibi, küçük azınlıkların dilleri yok olma tehdidi altındaydı. Avusturyalı yetkililerin okullarda Almanca ders yapılması konusundaki ısrarlı çabaları sonucunda Yukarı Inn Vadisi birkaç on yıl içinde bütünüyle Almanlaşmıştı. Ama Ladince, vadinin İsviçre sınırları içindeki kesimi olan Engadin'de varlığını sürdürmüştür; çünkü burada hangi dilin kullanılacağını dikte eden merkezi bir otorite yoktu: İsviçre'deyse dil konusundaki kararlar her idari bölgenin kendisine bırakıldığından, Rhaeto-Romanlar, Grisons Kantonu'nda siyasi, edebi ve dini kültürlerini koruyabilmişlerdir.

Mutlakıyetçi hükümetlerin uzun süre iş başında kaldığı ülkelerde radikal Aydınlanma demirden bir süpürge gibiydi. Akılcılık, hayırse-

verlik, açıklık ve çalışma disiplini yüceltiliyor, barbarlığın en koyusu olarak görülen eski âdet ve gelenekler ise -bütün hayırseverlik iddialarına rağmen- göz önüne bile alınmıyordu.

Aydmlanma'nın Isaak Iselin gibi gerçek destekçileri ise "batıl inançlara karşı hoşgörü" talep etme gereğini duymaktaydı. Örneğin Condorcet şöyle diyordu: "Yanlışın da doğru kadar özgürlük hakkı vardır."[58]

[58] E. Badinter/R. Badinter, *Condorcet (1743/1794), un intellectuel en politique*, Paris 1988, s. 85.

3. Erken Romantizm: Aydınlanma'ya Tepki

Radikal Aydınlanma, aydınlanmamış dünyada yanlıştan, batıl inançtan, karanlıktan ve barbarlıktan başka bir şey görmüyordu. Birçok kişi için, Aydınlanma'da güneşin yaşam veren sıcaklığını hissetmek giderek güçleşiyordu. Alman şair Novalis, "mucizevi ve gizemli şeyleri ortadan kaldırmak için her şeyin matematiğe uydurulma"smı isteyen "Aydmlanma'nm sert, soğuk ışığı"ndan söz ediyordu.[59] Kasvetli bir akılcılık her yerde egemen olmaya başlamıştı. Dünya büyüsünden sıyrılmış, genç kuşaklar için giderek daha sıkıcı bir yer haline gelmişti. Radikal Aydınlana üstünkörü bir şeydi: Derinlikten yoksundu, ruhun uyuyan güçlerini harekete geçirmeye yetmeyen kısır eleştirilerle ve sığ ahlâk öğütleriyle yetiniyordu. Akıl çağının felsefi yıkım ve temizliklerinden sonra, 1770-80'lerde okültizm, simya ve büyüye ilginin yeniden canlanmasıyla kendini gösteren ön-romantik bir hareketlenme yaşanmaya başlamıştı. *Chassez le naturel, il revient au galop* deyişi bu duruma şöyle uyarlanabilirdi: "Büyüyü kovarsanız, dörtnala geri gelir."

Akılcılık cephesindeki ilk gedik, erken bir aşamada, aydınlanmış, dengeli, ahlâk düşkünü İngiltere'de açılmıştır. Daha 1708'de, Locke'un takipçisi olan ve İngiliz Yeni Platoncularından kuvvetle etkilenen Shaftesbury, *Letter Concerning Enthusiasm*'ında (Coşkunluk Üzerine Mektup) tanrısal bir uyum içindeki doğa karşısında duyulan yeni bir tür coşkulu hevesten söz ediyordu. Bir kuşak sonra, 1740'larda, Anglikan bir din adamı olan Edward Young, derin düşünceler içinde geçirdiği dokuz geceyi anlatacaktı; bir kilise bahçesinde yaşadığı, gündüzleri koşuşturmayla geçmeyen, doğanın gizlerinin, tanrısallığın, sevginin, ölümün ve ölümsüzlüğün kutsanmasıyla dolu, peş peşe dokuz gece. Bunlar Aydmlanma'nm muzaffer şampiyonlarının değil, acı çeken bir kuşağın sözleriydi. Young'ın *Night*

[59] U. Im Hof, "Enlightenment - Lumières - Elluminismo - Aufkläung - Die Ausbreitung eines besseren Lichts im Zeitalter der Vernunft", M. Svilar (yay. haz.): *"Und es ward Licht". Kulturgeschichte des Lichts*, Universität Bern, Kulturgeschichtliche Vorlesungen 1982/1983, Bern 1983, s. 116-131.

Thoughts'u (Gece Düşünceleri) en büyük etkisini Almanya'da göstermişti. Bu etki başlangıçta yazdığı *Messias* (Mesih) adlı şiirle bütün bir kuşağı gözyaşlarına boğan Klopstock aracılığıyla gerçekleşmiştir. Klopstock'un duygusallığına Rousseau da kendi kötümser kültür anlayışını eklemiştir:[60] "Yaratıcının elinden çıkan her şey iyidir ama insanın elinde yozlaşır." Rousseau şunu da ekliyordu: "Bütün geçmiş yüzyıllar içinde, insanların bu kadar çok okuduğu ve bu kadar kültürsüz olduğu, bizim çağımız gibi başka bir çağ daha yoktur." Lichtenberg ise bu çağ hakkındaki görüşlerini daha da sert sözcüklerle ifade etmekteydi: "Fazla okumak içimizde bir tür öğrenilmiş barbarlık doğurdu."[61] İnsanlar çökmekte olan bir çağda yaşadıklarını hissetmeye başlamışlardı.

1770'lerde Alman gençliği, isyanını Coşkunluk Akımı'yla (*Sturm und Drang*) göstermiştir. Bu harekette her şey çılgın, kontrolsüz, eksantrik ve parlaktı. Aydınlanma'nın daha önceki temsilcilerinin yaptığı gibi sıkıcı, ortalama, dengeli ve saygıdeğer değildi. Gençler hem gerçek anlamıyla hem de mecazi olarak sarhoşluk içindeydi. Geceler boyunca eğleniyor, eski halk türkülerinde sözü edilen bozulmamış köylü kızlarının çekiciliğine övgüler düzüyorlardı. Tiyatro sahnelerinde, Aydmlanma'nın ilk zamanlarının duygusal ahlâk öğütlerinin yerini Ortaçağ şövalye ve haydutları almıştı. Uluslar, Ortaçağ'ı yeniden keşfediyordu. Almanya'nın abartılmış akılcılığa gösterdiği bu tepki, daha sonra bütün Avrupa'ya yayılacaktı. 1810'da Almanya üstüne yayımlanan kitabında Madame de Staël şaşkınlık içinde şöyle yazıyordu:

> Şövalyelik ruhu Almanlarda hâlâ yaşıyor ... İkiyüzlülük nedir bilmiyorlar; bütün ilişkilerinde sadakat parıldıyor ... Fransızları taklit etmekte kararlı birkaç saray dışarıda bırakılacak olursa, Rejans döneminden* bu yana Fransa'nın yüzünü değiştiren kibir, ahlâksızlık ve inançsızlık Almanya'yı eline geçirememiş.[62]

[60] J.-J. Rousseau, *Emile ou de l'éducation*, B. Gagnebin/M. Raymond (yay. haz.): *Œuvres complètes*, cilt 4, Paris 1969, s. 145- 826.

[61] alıntılayan R. Vierhaus, "Lesererfahrungen - Lebenserfahrungen", *Euphorion*, 81, 1987, s. 13.

* Rejans dönemi (Fr. *la Régence*): Fransa tarihinde, XV. Louis'nin henüz reşit olmadığı yılları (1715-1723) kapsayan ve XIV. Louis'nin, parlamentonun gücünü sınırlayan vasiyetinin yine parlamentoca iptalinden sonra, Orléans Dükü Philippe II'nin "kral naibi" (*le Régent*) sıfatıyla ülkeyi yönettiği dönem (ç. n.).

[62] G. de Staël, *De l'Allemagne*, 1810/13, s. 43, 48.

Bu övgüler kulağa ne kadar abartılı gelirse gelsin, Fransa'nın kendini bütünüyle akla teslim etmesi karşısında duyulan tepkiyi açıkça ifade etmektedir. Krala ve manastıra dönüş, romantik gözlerle görülen Ortaçağ'ın nostaljik yüceltilişi işte böyle başlamıştı.

Ön-Romantizme ve Romantizme bağlı bu tutum ve beğeni değişikliğinin mutlaka gerici ve reforma karşı olmadığını söylemek gerekir. Bunun tek istisnası Napolyon çağını izleyen siyasi restorasyon dönemiydi; o da yalnızca bazı bakımlardan. 18. yüzyılın sonlarında, hem Voltaire'in keskin yergilerini hem de Young'ın *Night Thoughts*'unu (birincisini açık bir zihinle, ikincisini ise duygusal bir rehavetle) okuyan birçok erkek ve kadın vardı. Radikal Aydınlanma'yı ve gerici Romantizmi reddederken, hem Aydmlanma'ya hem de romantik duygusallığa yakınlık duymak elbette olanaklıydı. Aslında 18. yüzyılın bütün fikirleri (nereden gelirse gelsin) özümseyebilecek kadar liberalleşmesi, Aydınlanma sayesinde gerçekleşmişti.

4. Gelenekçiliğin ve Hükümetlerin Tepkisi

Aydınlanma kiliselerin, toplumsal hiyerarşinin ve kralların durağan dünyasına bir rahatsızlık duygusu sokmuştur. Bütün hareketlerin olduğu gibi onun da yeminli düşmanları vardı. Ama siyasi ya da entelektüel bir hareket değil de bir moda gibi görüldüğü ilk aşamalarında ve doruğa ulaştığı sıralarda, yeni bir hareket olarak hiç de hoşnutsuzlukla karşılanmamıştı. Kendini daha çok kuramsal ve felsefi ifadelerle dile getiren Aydınlanma, yerleşik toplumsal ve siyasi düzenin temellerini sarsacak gibi görünmüyordu. Ama yine de bazı çevrelerde belirgin bir rahatsızlık duygusu vardı. *Hamburger Patrioten* (Hamburglu Vatanseverler) dergisi etrafında toplanan reformcular bile tutucu hemşehrilerinin gözünde şüpheli insanlardı. Onlardan "Thomasius'un kuşkuculuğunu almış ve özgür düşünce vebasına yakalanmış" senatörleri ve memurlarıyla "şu rezil yurtsever çetesi" diye söz ediliyordu.[63] Özgür düşünceden hoşlanmayan (özellikle de dini konularda) tek kişi Hamburg'un bölge papazı değildi.

Aydınlanma'nın ünlü filozofu Christian Wolff'un başına gelenler başkalarının da başına gelebilirdi. Leibniz'in tavsiyesiyle 1707'de Halle Üniversitesi'ne felsefe profesörü olarak atanan Wolff, kısa süre sonra din adamları tarafından determinist ve din düşmanı olmakla suçlanmıştı. 1723'te Prusya Kralı I. Friedrich Wilhelm onu bütün görevlerinden azledip sürgüne göndermiştir. Ama Hesse'deki Kalvenci Marburg Üniversitesi ona kucak açmış, böylece Wolff 1740'a kadar aydın bir çevrede ders vermeyi sürdürebilmiştir. Bu tarihte II. Friedrich, tahta çıktıktan sonra yaptığı ilk işlerden biri olarak, onu Halle'ye geri çağırmıştır.

Güvenli bir sığınak bulma konusunda herkes Wolff kadar şanslı değildi. Kırk yıl sonra Jean-Jacques Rousseau, *Toplum Sözleşmesi*'ni yayımlamasının ardından Fransa'yı terk etmek zorunda kalmıştı. Doğduğu kente, Cenevre'ye giden Rousseau burada da barınamamış-

[63] F. Kopitzsch, "Die Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe (Patriotische Gesellschaft von 1765) im Zeitalter der Aufklärung. Ein Überblick", *Wolfenbütteler Forschungen*, 8, s. 74.

tır. Neuchâtel ve Bern'den de kovulduktan sonra nihayet Londra'ya yerleşebilmiştir.

Rousseau'nun dramatik kaçışından on yıl sonra, aydınlanmış dünya Pablo de Olavide davasıyla çalkalanacaktı. Sevilla valisi olan Olavide, 1778'de dinden sapma suçlamasıyla mahkeme önüne çıkarıldığında, yeni ve büyük bir yerleşim yerini planlamaya henüz başlamıştı. Mahkeme sonunda bütün mallarına el konmuş ve sekiz yılını bir manastırda geçirmeye mahkûm edilmiştir. Olavide'ye yöneltilen suçlamalar, müstehcen resimlere (Boucher'nin birkaç tablosu) sahip olmak, kitaplığında Jansenci kitaplar bulundurmak, Rousseau ve Voltaire'in izleyicisi olmak ve Kopernik'in evren kuramının propagandasını yapmaktı. Fransa'ya kaçmayı başaran Olavide, İspanya'ya 1798'de dönebilmişti.

Wolff, Rousseau ve Olavide yalnızca üç örnektir. Kişinin hangi ülkede düşünüp yazdığı çok şeyi değiştiriyordu. Elbette masonlar gibi dernek ve topluluklar üzerinde de yasaklamalar vardı. Masonlar Büyük Britanya'da istediklerini yapmakta özgür olmakla birlikte, Katolik ülkelerde gizlemek zorundaydılar. Aslında masonlukla ilgili yasağı Papa koyduğundan, yerel hükümetlerin tutumuna bağlı olarak, Katolik ülkelerde bile etkinliklerini sürdürebiliyorlardı. Ne var ki yüzyıl, gerici çevrelerin 1784-85'te Bavyera hükümetini ikna ederek Aydınlanmışlar topluluğunun etkinliklerini önlemeyi başarmasıyla sona ermiştir. Topluluğun bilinen üyeleri devlet görevlerinden uzaklaştırılmış ve ağır cezalara çarptırılmıştır. Konuyla ilgili kararnamede şunlar okunmaktaydı:

> Aldığımız kesin bilgilere ve iddiayı doğrulayan reddedilmez kanıtlara göre, bu kişiler toplantılarında dine, devlete ve hükümete karşı en korkunç entrikaları planlamayı alışkanlık haline getirmişlerdir. Konuşmaları ve gizlice basıp dağıttıkları onur kırıcı yazılarıyla, iğrenç sistemlerini yaymak için ellerinden geleni yapmaktadırlar. Bu kişiler kutsal dinimize, kilisemizin ayinlerine ve bunlarla ilgili her şeye kara çalmakta, dinimizi bütünüyle ortadan kaldırmak istemekte, kabul ettikleri ilkelere bağlı kalarak bu ve benzeri kötü amaçlarına ulaşmak için her türlü aracı kullanmaktadırlar.

Kararname Bavyera'daki bütün okuma topluluklarını kapsayacak kadar geniş tutulmuştu. II. Joseph bile bu koşullarda masonları gözetim altında tutma zorunluluğunu duymuştur. Mason derneklerini

yalnızca "düzenbaz ve sahtekâr" olarak niteleyen 11 Aralık 1785 tarihli kararnamede şöyle deniyordu:

> Bunlar dine, düzene ve ahlâka zarar verecek aşırılıklara kapılmamaları için kontrol altında tutulmalıdır. Bu derneklerden etkilenen üst düzeydeki devlet görevlileri, kendi toplumsal ilişkileri içinde yer almayan astlarına karşı uygunsuz davranışlarda bulunabilirler; bu da en azından mali yolsuzluklara neden olabilir.[64]

Mainz ve Köln'ün liberal fikirli prens-piskoposları bile Aydınlanmışların görüşlerinden etkilendiğinden kuşkulanılan topluluklara karşı önlemler almak zorunda kalmıştır. Böyle kampanyalar, bu yıllarda hüküm süren ve daha sonra da Fransız Devrimi'ne karşı direniş biçiminde devam eden genel gericilik iklimi içinde olağan olaylardı. Trier (1783), Düsseldorf (1794), Zürih Gölü üzerindeki Stefa (1795), Siebenbürgen (1798) ve başka kentlerdeki okuma toplulukları da yasaklamalardan payını almıştı. Köln ve Erfurt'taki gruplar sırasıyla 1792 ve 1795'te gözetim altına alınmıştır.

Gördüğümüz gibi, örgütlenme ve devletin kontrolünden bağımsız dernek kurup etkinlik gösterme hakkı mücadelesiz elde edilmemiştir. Bu, basın özgürlüğü için daha da fazla geçerliydi. Sansür görevlileri hâlâ her yerde siyasi ve dini kurumların vazgeçilmez elemanlarıydılar; uzun süredir özgür devletler olan İngiltere ve Felemenk bu konuda da istisna oluşturuyordu. Birçok yerde sansür işini aydın devlet görevlileri yapmaktaydı. Bir tarihçinin 1786'da Bern'de yazdığı şu satırlar başka birçok yer için de aynı ölçüde geçerliydi:

> İstediğini yazma özgürlüğüne eskisinden daha fazla sahip olduğumuz kesin. Aydınlanma'yı kovuşturmayı alışkanlık haline getirmiş baş cahillerden birkaçı bu arada öldü. Şimdi etkili ve yaşamını yazdıklarıyla kazanmak zorunda olmayan yazarlar var ... En iyi günlerinde o kadar da şiddetli olmayan sansürümüz artık yavaş yavaş uykuya geçiyor, *requiescat in pace**.[65]

[64] R. van Dülmen, *Der Geheimbund der Illuminaten. Darstellung, Analyse, Dokumentation*, Stuttgart/Bad Cannstadt 1975, s. 93.

* *requiescat in pace* (Lat.): Huzur içinde yatsın (ç. n.).

[65] H. von Greyerz, *Nation und Geschichte im bernischen Denken*, Bern 1953.

Bu anlatıda, etki sahibi olmayan ve yaşamını yazdıklarıyla kazanmak zorunda olan yazarların sansür ve müdahalelerle karşılaştıklarının ima edildiği gözden kaçmamalıdır.

Basın özgürlüğü Protestan ya da "aydınlanmış" sayılan (Aydınlanma'nın iflah olmaz cahil kovuşturucularının bu dünyadan göçtükleri) ülkelerde bile mücadelesiz elde edilmediyse, İspanya gibi belli Katolik ülkelerde durum daha da vahimdi.

Durumun ne ölçüde vahim olduğunu gösteren bir örnek, Beccaria'nın ceza hukuku hakkındaki ünlü eserinin İspanyolcaya çevrilmesinin yasaklanmasıdır. Viyana'ya gönderilen diplomatik bir yazıda şunlar okunur:

> Engizisyon izlediği politikadan vazgeçmemeye kararlıdır. Kastilya Konsili'nin karşı çıkmasına ve kendi onayladığı bazı kitapları savunmasına rağmen, Marki Beccaria'nın *Suçlar ve Cezalar Üzerine* adlı kitabı başka kitaplarla birlikte yasaklanmış ve yayımlayacak olana en şiddetli cezaların verileceği duyurulmuştur. Kitabı İspanyolca'ya çeviren ve mahkemede uzun süre savunan Peder D. Alvarez de Caballeria ... patlamak üzere olan fırtınayı sezerek Roma'ya çekilmiştir. Engizisyondan kaçan birinin Roma'ya sığınması, Katolik dünyasının değişik yerlerinde koşulların birbirinden ne kadar farklı olduğunu ve İspanya'yı ne büyük karışıklıkların beklediğini göstermektedir.[66]

Bu konuda İspanya yalnız değildi. İnsanlar elbette aydınlanmış bir Avrupa'da yaşadıklarını düşünmeye başlamışlardı; ama gerici yetkililerin yaptıkları onları zaman zaman bu rüyadan uyandırıyordu. Dinden sapma suçlamasıyla açılan davaların geçmişte kalmış şeyler olmadığını açıkça gösteren bir örnek, Kalvenci Jean Calas'mn 1762'de Toulouise *parlament*'ının, yani yüksek mahkemesinin kararıyla idam edilmesidir. Calas, Katolik inancına dönmesini engellemek için kendi oğlunu öldürmekten suçlu bulunmuştu. Oysa oğlu intihar etmişti. Kaldı ki Fransa'da heretiklik mahkemeleri çağının da kapandığı düşünülüyordu. Voltaire'in şiddetli protestoları sonucun-

[66] H. J. Lope, "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987, s. 42.

da dava Paris'teki yüksek mahkeme tarafından yeniden incelenmiş ve Calas ölümünden sonra 1765'te aklanmıştır.

1782 gibi geç bir tarihte İsviçre'nin Glarus Kantonu'nda bir hizmetçi kız büyücülük suçlamasıyla idam edilmişti; onu efendisinin çocuğuna büyü yaparken görenler vardı. Bundan iki yıl önce Zürih'te (gene bir Protestan bölgesi), kiliseye rahat vermeyen aydın bir din adamı olan Heinrich Waser, Zürih'e zararı dokunabilecek bazı şeyleri yurtdışında yayımladığı ve devlet arşivinden aldığı gizli dosyaları iade etmeyi savsakladığı için vatana ihanet suçuyla idam edilmişti. Waser davası popülist siyasi yargının uç bir örneğiydi.

Bundan on yıl önce de bütün Danimarka, ülkenin ilk başbakanı Johann Friedrich Struensee'nin idamıyla doruğa ulaşan korkunç bir olayla çalkalanmıştı. Kraliçe Caroline Mathilda'nın arkadaşı olan Struensee 1770'te başbakan olmuştu (kralın akılca sağlam olmadığı bilinir). Struensee hemen bir dizi reformu uygulamaya koymuştu: İşkencenin yasaklanması, basın özgürlüğü, maliye reformu, gümrük tarifelerinin indirilmesi, ticari imtiyazların ve tekellerin kaldırılması, tarımın ve çiftçilerin desteklenmesi. Aydınlanma ruhuyla uygulamaya konan bu reformlar anti-merkantilist, fizyokrat bir yaklaşımın ürünüydü. Ama fazla acele edilmiş ve eski güç sahibi olanların etki alanlarına açıktan açığa el uzatılmıştı. Saray, yani dul kraliçe ile soylular, Struensee'yi iş başına gelmesinden yalnızca 18 ay sonra iktidardan uzaklaştırmışlardır. İntikamlarını (zira olayda hiç kuşkusuz kişisel motiflerin de rolü vardı) fazla güçlenen bu başbakanı idam ederek almışlardı.

Geleneksel pratiklere fazla sert müdahalelerde bulunan bakanların alelacele görevden uzaklaştırılması, alışılmış bir durumdu. Yine de XVI. Louis'nin maliye bakanı Turgot'nun 1776'da görevden uzaklaştırılması heyecana yol açmıştır. Turgot ticaretin ve zanaatların serbestçe yapılabilmesi için ticaret özgürlüğünün ve lonca imtiyazlarının kaldırıldığını büyük bir cesaretle ilan etmişti. Görevde yalnızca iki yıl kaldıktan sonra, bütün sınıfların en imtiyazlısının birleşik saldırısı karşısında pes etmiştir. Eski rejim Aydınlanma'ya ve temsil ettiği şeylere rağmen ayakta olduğunu ve her türlü ciddi reform girişimini boşa çıkarmaya kararlı olduğunu göstermişti.

Reformlar başarılı olsaydı ve bir ülke içinde gerçekleşen değişimler sonucunda modern bir hükümet iktidara gelseydi, hâlâ egemen olan eski düzen askeri müdahaleye başvurmakta tereddüt etmezdi. Yüzyılın ikinci yarısında bu duruma en az üç kez tanık olunmuştur.

Britanya Krallığı'nın Amerikan bağımsızlık hareketini bastırmaya çalışması, tutucu bir iktidarın askeri müdahalesi olarak görülebilir. Britanya hükümeti, paralı askerlerden (daha çok Almanlardan) oluşan bir askeri gücün yardımıyla, liberal anayasalar kabul eden kolonilerin aklını başına getirmek istiyordu. Bu çabaları Amerika'daki Aydınlanma güçlerinin kararlı direnişi karşısında başarısızlığa uğramıştır. İngiltere'ye bağlı kalan kolonicilerden birçoğunun Amerika'yı terk edip Avrupa'da tutucuları destekleyen göçmen grupları oluşturduğunu da unutmamak gerekir.

Cenevre Cumhuriyeti'nde tutucularla ilericiler arasında onlarca yıl süren mücadeleler yaşanmıştır. Sonunda 1782'de liberal güçler üstünlük sağlayıp reformlara girişince, Cenevre oligarşisi dış güçlerden yardım istemiştir. Bu isteği memnuniyetle karşılayan Fransa, Sardinya-Piemonte ve Bern, soyluların eski haklarını onlara güç yoluyla yeniden kazandırmak için Cenevre'ye askeri kuvvet göndermişti. Düş kırıklığına uğrayan liberaller ülkeyi terk etmiş ve bazıları daha sonra Fransız Devrimi'nde hiç de önemsiz olmayan roller oynamıştır.

Beş yıl kadar sonra, buna benzer şekilde, Felemenk'in gerici güçleri yıllardır iktidarda olan Yurtsever Parti'yi devirmek için, Büyük Britanya ve Prusya hükümetlerinden yardım istemiştir. Prusya birliklerinin müdahalesi ve Britanya'nın diplomatik desteği sayesinde tutucu parti iktidarı ele geçirip cumhuriyete karşı eski Oranje Hanedanı rejimini canlandırmıştır. Prusya'da II. Friedrich'in ölümünden sonra kendisini göstermeye başlayan kilise gericiliği, başka ülkelerdeki bu gerici zaferlere uygun bir sonuç gibi görünmektedir.

Büyük Friedrich'in ardılı II. Friedrich Wilhelm, büyük kralın Aydınlanma politikasını bozmak amacıyla Johann Christoph Wöllner'i diyanet işleri bakanı olarak atamıştır. Wöllner 1788'de *Din Konusunda Tebliğ*'ini yayımladı. Buna göre, üç büyük mezhep (Lutherciler, Kalvenciler ve Katolikler) Aydmlanma'nm "dizginsiz aşırılıkları"na karşı polisiye tedbirlerle korunacaktı. Ne var ki Aydmlanma'nm Prusya'da bile sağlam biçimde kök salmış olduğu ortaya çıkacaktı. Wöllner'in önlemlerine karşı direniş o kadar şiddetliydi ki, kral dokuz yıl sonra, 1797'de, tebliği iptal edip Wöllner'in görevine son vermek zorunda kaldı. Ama Wöllner'in tebliği gerici güçlerin her yerde etkin olduğunu gösteriyordu. Hem kral hem de bakanı, otoriter bir zihniyetin egemen olup otoriter bir hükümetin kurulması için Aydınlanma'nm arka planında etkinlik gösteren Ro-

senkreutz* mezhebinin üyesiydi. Yüzyılın ikinci yarısı boyunca bütün Avrupa'da uygulamaya konan başka otoriter ve baskıcı önlemler, kıtanın çeşitli yerlerindeki hükümetlerin Aydınlanma ruhuna karşı düşmanca politikalar izlediğini düşündürmektedir. Hükümet, kilise ve ekonomide yapılması önerilen birçok reform, hiç de radikal ve kendi içinde tartışma konusu olmadığı halde, züppe aristokratların, tutucu devlet memurlarının, din adamlarının, dar görüşlü profesörlerin, eski usul zanaatkârların ve cahil köylülerin önyargılarına kurban edilmiştir.

* Rosenkreutz: XV. yüzyılda Christiani Rosenkreutz'un çevresinde kurulduğu sanılan kardeşlik örgütünün ve XVII. yüzyıldan başlayarak bu örneğe göre örgütlenen birçok derneğin adı. Kaynaklarım bir yandan Ortaçağ ve Protestan gizemciliğinden, bir yandan da gizlici gelenekten alan Rosenkreutz öğretisi, bilgi ve törelerdeki iyileşmenin dünyada Tanrı'yı ve Tanrı'da da dünyayı görmeyi sağladığına inanır. Öte yandan Rosenkreutz kardeşleri, ahlâk temeline dayanan çilenin vecd yoluyla kurtuluşu sağlayacağına ve hem bilimsel hem de dinsel bir nitelik taşıyan bu reformla toplumun da iyileşeceğine inanırlar. (ç. n.).

IX

19. Yüzyıla Doğru

Milliyetçilik Kozmopolitizme Karşı

Milliyetçilik ancak Fransız Devrimi'nin ardından siyasi bir gerçekliğe dönüşmüş ve milli bütünlüğe sahip bir halk düşüncesi ancak Romantik dönemde elle tutulur hale gelmişse de, bu sorun üzerine tartışmalar 18. yüzyılda başlamıştır ve aslında bir yönüyle Aydınlanma düşüncesine tepki olarak bile değerlendirilebilir.

18. yüzyılın insanı ya köyünde yaşıyordu ya da malikanesinde, kentinde veya sarayında. İkametgâhı belli bir devletin, belli bir ülkenin sınırları içindeydi; insan, belli bir halkın parçasıydı. Yalnızca kralının tebaası değil, aynı zamanda belli bir halk topluluğunun -gerçek olmanın ötesinde hayali olduğunu kabul etmek gerekse bile- üyesiydi de. Her birey doğduğu andan itibaren daha büyükçe bir bütüne tabiydi ve bunu ancak devlet sınırları istediği gibi bozabilirdi. Söz konusu olan çeşitli halkların Avrupa'sıydı, yalnızca çeşitli devletlerin Avrupa'sı değil. Halk kavramı son derece muğlaktı ve siyasi gerçekten çok duygulara sesleniyordu. İnsan kendini son derece arkaik bir haleyle sarılıp kuşatılmış hissederdi.

18. yüzyılın ortalarından günümüze gelmiş, halkları gösterir bir albüm,[67] "Avrupalı halklar" konusunda bizi epeyce aydınlatır. Bugünkü Avusturya'nın eyaletlerinden Steiermark'ta hazırlanan bu tablo, halktaki yaygın anlayışı mükemmel bir şekilde gözler önüne serer. Buna göre İspanyollar kibirli, erkeksi, akıllı ve bilge, ayrıca cömerttir. Fransızlar hafif meşrep, konuşkan, istikrarsız, ihtiyatlıdır. İtalyanlar sinsi ve kıskanç ama çok da zekidir; ayrıca gevezelikle vakit öldürmeye bayılırlar. Almanlar açık yürekli, şakacı, müsriftir; her şeyi taklit ederek ve içerek gü-

[67] *Halklar Albümü* (Steiermark), Avusturya Etnografya Müzesi, Viyana, tarihi bilinmiyor.

nü doldururlar. İngilizler mezun yapılı, çekici, güngörmüş ve huzursuzdurlar; bir efendiden diğerine koşar, günlerini çalışarak geçiririler... vs. vs. İsveçliler, Polonyalılar, Macarlar, Ruslar, Türkler ve Yunanlar hep bir bir tanımlanırlar. Steiermark merceğinden yansıyan yalın görüş budur. Bu yörenin halkı için Avrupa, özellikleri yakından bilinen hepsi hepsi on halktan oluşmaktadır. Hemen fark edeceğimiz gibi bir klişe ve önyargı yumağı... Elbette bu önyargının yalnızca halkta var olduğunu iddia etmek güçtür. İngilizlerin gurur, Fransızların ise kibir önyargısına sahip olduklarını ileri sürmekle Rousseau pek de farklı bir tavır sergilemiyordu doğrusu.[68]

Almanlar, İtalyanlar ve diğer bazı halklar dışında Avrupa halkları genelde kendi devletleriyle çakışır. Halk kavramı, devlet kavramının bir değişkeni olmanın çok ötesindedir. Kavramın akılları karıştıracak kadar çok anlamı vardır. Bu bağlamda elbette yalnızca alt tabakayı kastetmekten çok uzaktır; aksine her sınıftan insanı kapsar. Orda yaşayanların gözünde, özellikle de komşularının gözünde her zaman bir bütünlük oluşturmuş; bir kralın, imparatorun hâkimiyeti altında olan, din birliğine sahip bir ülke ya da bölge... İşte halk öncelikle budur. İsveç halkı, örneğin kralı ve Lutherciliğiyle tanımlanır; Portekiz halkı kralı ve Katolikliğiyle, Rusya halkı ise çarı ve Ortodoksluğuyla... Ortak dil özelliği talidir ya da bazı yerde de doğaldır. Karşılıklı anlaşılması neredeyse imkansız bir lehçe karmaşasında ortak dil yok olup gitmiştir sanki. Kaldı ki saray ve yüksek tabaka kendi aralarında yüksek dil ya da Fransızca konuşmakta, akademisyenler ve hukukçular bu konuda daha da ileri giderek Latince deyimlere dalmaya özen göstermektedirler. Danimarka Krallığı'nda Danca, Aşağı Almanca, Norveççe ve İzlandaca konuşulmaktaydı; yine de 18. yüzyılın ortalarına kadar birlikte barış içinde yaşayıp gittiler. Ne de olsa Tanrı ve kral için dilin önemi yoktur. Devletle bütünleşmek için ortak bir dile gerek yoktu. İsviçre için de bu geçerliydi. Doğu Avrupa'daki pek çok dil azınlıkları için de; Fransa'da yaşayan Bretonlar da hayatlarından memnundu, İspanya'da yaşayan Katalanlar da...

18. yüzyılda, yani doğa bilimleri çağında halkı doğal çevresi, özellikle yaşadığı iklim kuşağı açısından bir bütün olarak ele alma eğiliminin yaygınlaşması pek şaşırtıcı sayılmaz. Dini bile belirleyen sanki iklimdi.

[68] J.-J. Rousseau, *Emile ou de l'éducation*, B. Gagnebin/M. Raymond (yay. haz.): *Œuvres complètes*, cilt 4, Paris 1969, s. 828.

Hernhuf yöresinden Kont Zinzendorf'un inancına göre, Tanrı halkları yaratmıştı, ki

> kavrama yeteneklerine, ülkelerinin iklim ve havasına göre insanlara gerçeği iletebilsin, Oğlu'na inancı aşılayabilsin. İngilizlerin dini kendi iklim koşullarına uygundur, Katolik dini İspanya ve Portekiz'in iklimine uygundur; aynı şey Fransa için pek söylenemez, bu yüzden burada *ecclesia gallicana,** bir Katolik ve Reform kiliseleri kargaşası hüküm sürer... Almanya için Protestanlık sanki biçilmiş kaftandır, hele Kuzey ülkeleri için daha da ötesi. Ülkelerde bu kadar din işte bundan vardır.[69]

Devlet tebaasını egemenliği altında topladıkça, *sprit des nations* (milli ruh) kavramı, ülkeye özgü milli karakter özellikleri kavramı daha yakından tartışılır oldu. Örneğin merkezileşmeye doğru giden Fransa'da, *La nation*, tek bir devletin çatısı ve tek bir kral altında toplaşmış insanları bütünüyle kapsayan Fransız halkı anlamına gelmekteydi artık. Frank insanıyla ilgili Ortaçağ imajı 17. ve 18. yüzyıla taşınmıştı. Diğer ülkelerin toprak hırsları, ayrıca genel olarak dış rekabetten krallık yönetimi ve kraliyet ordusu sayesinde korunan Fransızlar, bundan böyle kendilerine bir vatanın evlatları gözüyle bakıyorlardı. Adada yaşamaları nedeniyle bir ulusta bütünleşme sürecini daha önce tamamlamış olan İngilizler, Fransızlara bu konuda örnek teşkil etmişti.

Bundan böyle halklardan beklenen, kendilerini tek bir bütün olarak algılayıp düşünmeleriydi. Vatan sevgisi giderek önem kazanıyordu. Artık yalnızca krala sadakat yeterli değildi, ülkenin atalarıyla yekvücut olup onlarla aynı şeyleri hissetmek; işte gerekli olan buydu. Herder bu düşünceyi tek bir cümlede özetler: "Nasıl her kurşunun bir ağırlık noktası varsa, her ulus da mutluluğunun odak noktasını kendi bağrında bulur."[70] Ulusun ağırlık noktası kendi içindeydi madem, öyleyse tamamen belirgin bazı özellikler, diğer uluslardan kendini farklı kılan özellikler de sergilemek zorundaydı.

*_ecclesia gallicana_ (Lat.): Gallikan kilisesi, cemaati (ç. n.).

69 A. Lindt, "Pietismus und Ökumene", *Pietismus und moderne Welt*, 12, 1974, s. 157.

70 U. Bitterli, *Alte Welt - neue Welt. Formen des europäisch-überseeischen Kunturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Münih 1986, s. 197.

Bu noktada dil, birden dini geride bırakarak ön plana fırlayıp birleştirici bir öğeye dönüşür. Ülkelerinde din olgusu ağırlığını yitirirken, kültür merkezi Paris'te konuşulan dil ortak bir ifade aracı olarak giderek önem kazandığından, Fransızların işi kolaydı. İsveç Krallığı, kendi dilini geliştirmeye katkıda bulunması için bir akademi kurmuştu. Basit bir federasyon olmanın ötesine geçme düşüncesiyle ortak bir dil geliştiren Hollandalılar bu konuda İsveç'e öncülük etmişti. Almanya'da yaşayan Fransız Protestanlarının çevreleriyle, yani üzerinde yaşadıkları Alman topraklarıyla daha iyi bütünleşebilmek amacıyla 19. yüzyıl başında Fransızca konuşmaktan vazgeçmeleri de tipik bir göstergedir. Ama bu yolda adım atanlar yalnızca yabancı dil konuşanlar değildi. 18. yüzyıl boyunca aydın insanlar da yazı dilini kullanmaya başlamıştı. Toplum basamaklarında yükselmek isteyen, lehçesini terk etmek zorundaydı. Dil milliyetçiliği öncelikle yüksek tabakaya özgüydü. Aydın İtalyan, edebiyat dili gibi mükemmel bir araca zaten ne zamandır sahipti. Oysa sokaktaki basit Sicilyalıyla Lombardiyalının birbiriyle anlaşması imkansızdı, aynı şekilde Schwaben ağzıyla konuşan Güney Alman da Aşağı Almanca konuşan Aşağı Saksonyalıyla pek anlaşamıyordu. Ama özellikle yüksek dil aracılığıyla halk cehaletten ve aptallıktan kurtulabilirdi. Aydınlanma idealinin özü de işte buydu.

Öte yandan bazı romantik görüşlere göre ulusal değerler asıl halkın bağrında saklıydı. Şairler de bunun üzerine halka inip bu hazineden eşeledikleriyle yüce ve eşsiz doğasıyla vatanı göklere çıkaran kahramanlık destanları kaleme alıyorlardı; elbette yüksek dilde.

Ne kadar geriye gidilirse, gerçek milli değerlere o kadar yakınlaşılabilirdi. Almanlar tarihi kimliklerini Tacitus tarafından tanımlandıkları şekliyle Germenlerde buluyordu. Büyük Britanya ve İrlanda için İskoçyalı Macpherson eski Kelt şarkıları üzerine kurulmuş *Ossian* adlı kahramanlık destanını yaratmıştı. Kuzey halkları kahramanlarını *Edda*'da ve karmaşık yaşamlarını yalnızca İrlanda topraklarında sürdürüyor gibi gözüken *saga*'larda anıyordu. Votan, Donar ve Freia'nın tanrılar dünyası yeniden parlamış, Dietrich von Bern, Hildebrand, Siegfried, Brunhild ve Kriemhild gibi kahramanlar yeniden doğmuştu. Hiçbir zaman değerini yitirmeyen Yunan mitolojisinin yanı sıra yeni ve özgün, milli bir tarih öncesi yeşermişti.

Ayrıca tarihi olarak kanıtlanabilen geçmişi, Aydınlanma'nın geliştirdiği yeni yöntemlerle artık daha iyi kavramak mümkündü. Danimarka, kuzey tarihi için bir Kraliyet Derneği bile kurmaktan çekinmemişti. Reform ve Karşı Reform hareketinin karanlıklara gömdüğü şeyler, yeni-

den tarihin odak noktasına yerleştiriliyordu: Fransa'daki Frank kralları, Hohenstaufen imparatorları ya da eski İsviçrelilerin savaş alanlarında gösterdikleri kahramanlıklar ya da Danimarkalılarla Hollandalıların daha yakın bir tarih dilimine ait olan deniz zaferleri, İsveçlilerin Otuz Yıl Savaşları'ndaki kahramanlıkları gibi... Britanyalılar ise deniz hâkimiyetleri hakkında övgüler düzebilirlerdi rahatça. *Rule Britannia, Britannia rules the Waves* (Hükmet Britannia, Britannia Dalgalara Hükmediyor) adlı şarkı bunun tipik bir örneğidir.

Kısa zamanda her ulus efsaneye değil, gerçeğe dayalı olduğunu iddia ettiği kendi geçmişiyle ilgili bir tarihe sahip olmuştu. Söz konusu olan hep muhteşem, kahraman, iyi ve güçlü bir halktı ve bu halk kendinden daha zayıf olan düşmanları yenmesini hep bilmişti. Ulus, artık şimdiki zamandan öte bir şeydi. Ölülerle canlıların bir birlikteliğiydi.

Ulusun bu şekilde yüceltilip geçmişe dayandırılmasının görünüşte Aydınlanma'yla ilgisi pek yok gibidir. Ama ataların erdemli insanlar, adil krallar, fedakâr savaşçılar, kendini düşünmeyen yurttaşlar olarak gösterilmesiyle tarih Aydınlanma'nın erdem aynasında yansıtılmış oluyordu. Hem ayrıca zihinsel olarak kendi içinde bütünleşmiş bir ulus, Aydınlanma'nın modern postulatlarını uygulama becerisine sahip güçlü bir devletin arzusuna da uygundu. Ulus monarşiden daha etkilidir.

Peki ama milliyetçilik düşüncesi Aydınlanma'nın aslında kozmopolit yönüyle çelişmiyor muydu? Ortada 16. ve 17. yüzyıla, hatta geç Ortaçağ'a bir dönüş yok muydu? Artık aşılmak istenen geçmiş günlerin düşman görüntüleri yeniden canlandırılmıyor muydu? Eşit bir doğa kanunu ve hangi ulustan olursa olsun her insan için geçerli etik felsefesiyle Aydınlanma, yeni ve ortak bir temel yaratma amacından yola çıkmamış mıydı? Tek bir bütün olarak insanlık; farklı ideolojileriyle her devletin karşısına çıkarılan güç bu değil miydi?

Vatan sevgisi Aydınlanma'nın yurttaşlık bilinciyle kaynaştırılabilse, kozmopolitizm düşüncesi kurtarılabilirdi. Yapılması gereken, Montesquieu ve diğerlerinin izini sürüp insanları evrene yöneltmekti. İnsanın ilk ilgi alanı bu durumda ailesi, köyü, kentiyle içinde yaşadığı yurt olurdu. En küçük bölgedeki bu yurttaşlık bilincinin sınırlarını ulus belirler, ulus da böylece dar kapsamlı varlıkların aşılmasını kolaylaştıran pek çok enerji kaynağını harekete geçirirdi. Ne var ki ulusa da tüm insanlığın yalnızca bir parçası gözüyle bakmak gerekirdi. Bir ulus ancak kendine hümanizmanın yol göstermesine izin verdiğinde güvenilirlik kazanırdı. Aydınlanmacı yurtseverin amaçları işte bunlar olmalıydı. Geç Aydınlanma'dan bu konuda iki görüş şöyledir:

Aydın insanın yalnızca kendi yurttaşlarını tanıması yeterli olur mu? Genel olarak insanlığı tanıması kendisi için daha önemli sayılmaz mı?[71]

Ya da:

Gerçek yurtseverlik saf insan sevgisinden başka bir şey değildir. Tek bir ülkenin ya da ulusun sınırları içine hapsedilemez.[72]

[71] J.-J. Rousseau, *Emile ou de l'éducation*, B. Gagnebin/M. Raymond (yay. haz.): *Œuvres complètes*, cilt 4, Paris 1969, s. 827.

[72] Isaak Iselin'e göre alıntılayan U. Im Hof/F. de Capitani, *Helvetische Gesellschaft. Spätaufklärung und Vorrevolution in der Schweiz*, Frauenfeld/Stuttgart 1983, s. 21.

2. Aydınlanma'dan Devrimlere

Avrupa'da bir devrim olasılığı yüzyılın ikinci yarısında havada asılı gibiydi. Amerika Birleşik Devletleri'nin Bağımsızlık Bildirgesi'ni ilan ettiği yıl, Aydınlanma çağı boyunca gözlemlerinden bir gezi rehberi gibi yararlanarak sık sık alıntı yaptığımız İtalyan Carlantonio Pilati, Paris'ten şu satırları yazıyordu:

> Ama bu dünyanın tüm olaylarının bir uçtan diğerine sürekli değişmesi gibi, mükemmele ulaşıldığı an çöküş de başlıyor. Yabancılar devrimin çoktan başladığını, üstelik Fransa'da da hayli ilerlediğini fazlasıyla hissediyorlar.[73]

Devrim denince o günlerde yine de akla, İngiltere'deki Şanlı Devrim örneği gibi daha çok barışçı bir dönüşüm geliyordu. Pilati'nin yazdığı mektubun üstünden on-on beş yıl geçmişti ki, beklenen şey gerçekleşti. Fransız Devrimi'nin ilk yılları gerçekten de şiddete dayalı olmayan bir dönüşüm niteliği taşıyordu; ama ardından 1792 yılı tüm şiddetiyle geldi; elbette İngiltere, Prusya ve Avusturya'daki eski hükümetlerden gelen tepkilerin bu radikalleşmedeki payını göz ardı etmemek gerekir. Artık söz konusu olan yalnızca devrim ve karşı devrimdi. Kamplaşma tüm devletleri, tün sınıfları kapsıyordu. Bu kutuplaşma tüm 19. yüzyılla, hatta yirminci yüzyıla damgasını vuracak, ayrıca bizim Aydmlanma'yla ilgili yargımızı da derinden etkileyecektir.

Muhafazakârlar devrimin sorumluluğunu Aydınlanma'ya, en azından yüzyılın ikinci yarısında görülen radikalleşmeye yüklüyordu. Oysa asıl sorumlular, muhtemelen, bir an önce köklü reformlara gidilmesi gerektiğini bir türlü kavrayamayan gericilerin, geçmişte yaşamayı sevenlerin, korkakların, aşırı muhafazakârların karşı güçleriydi. Aydınlanmış insanı, reform yapmaya hazır olanları radikalleşme-

[73] C. A. Pilati, *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, II, 1778, s. 330-331.

ye zorlayan, asıl bu güçlerdi. Sabırlar -yalnızca Fransa'da da değil- aşırı derecede zorlanmıştı.

Karşı devrimin gücü ve uyguladığı taktik konusunda en tipik örnek Katolik dünyada görülen kutuplaşmadır. Jakoben Devrimi'nin zirvesinde Katolik Fransa rahiplerin peşine düşüp sonunda kiliseyi de dini de reddettiğinde, tüm bu aşırılıklar Aydınlanma'nın genel hesabına kolayca yazılabilecekti. Gerçi birkaç on yıl boyunca Aydınlanmacı zihniyet ağırlığını koruyacaktı. Ama bu arada Cizvitler yine boy göstermeye başlamıştı. Ancak kısa bir süre için tasfiyeleri mümkün olabilmişti. 1773'te getirilen yasaklanmanın ardından özellikle Kutsal Yürek Tarikatı'nda* yeniden toplanmaya başlamışlar ve pek çok yerde -ortada başka kimse de olmadığından- okulları sıradan ruhaniler olarak yürütmek zorunda kalmışlardı. Varlıklarını yeraltında sürdürüyorlardı. Aradan daha otuz yıl geçmemişti ki, tarikat 1801'de Rusya'da, 1804'te Napoli'de ve en sonunda da 1814'te Papa VII. Pius tarafından tüm dünyada eski kurallarında herhangi bir değişikliğe gidilmeksizin aynen yeniden kurulmuştu. Artık Restorasyon** işe koyulabilir, Aydınlanma'mn her türüne, özellikle de Katolik türüne karşı uzlaşmaz intikam duygularıyla harekete geçebilirdi.

19. yüzyılda gerçi azınlık bir liberal Katolik akım Aydınlanma düşüncesini sürdürmekle görevlendirilmişti ama, bunu çoğunluğu liberal Protestanlar ya da 18. yüzyılın hümanist ruhanileri tarafından ele alınan şeklinden çok daha sert, tavizsiz ve acımasız biçimde gerçekleştirmişti. Aydınlanma ve onun Katolik öğelerine karşı daha doğal ve sağlıklı bir ilişki kurulabilmesi ancak II.Vatikan Konsili'nde mümkün olabilmişti.

Öte yandan Avrupa'nın daha küçük devletlerinde, yani İskandinavya, Belçika, Hollanda, İsviçre'de yüzyıl başında, Fransa devrimle, Avusturya ve İngiltere de karşı devrimle meşgulken başlanan ve 1838 Avrupa devrimi sırasında devlet programı haline başarıyla geti-

* Kutsal Yürek Tarikatı: Hz. İsa'nın Kutsal Yürek'ine (çoğunlukla çevresinde dikenli bir taç bulunan ve ışık saçan yaralı bir yürek olarak temsil edilir) adanmış ve Cizvitleri örnek alan bir eğitim tarikatı. İlk kez yoksul çocuklar için parasız bir yatılı okul açan ve yoksul çocukların eğitimini temel hizmetlerinden biri olarak gören tarikat, daha sonraları işlev değiştirmiş, zengin ve seçkin ailelerin kızları için açtığı okullar, akademiler ve yüksek okullarla tanınmıştır (ç. n.).

** Restorasyon (Fr. *Restauration*): XVIII. Louis ve X. Charles dönemlerinde (1815-1830) Fransa'daki rejime verilen ad. Bu dönem, Nisan-Mayıs 1814-Mart 1815 dönemini kapsayan Birinci Restorasyon'la karıştırılmaması için, İkinci Restorasyon olarak da anılır. İkinci Restorasyon dönemi Cizvit kolejlerini yasaklayan, basın özgürlüğünü sınırlayan ve aristokrasiden yana seçim reformu yasalarıyla kendi sonunu hazırlamıştır (ç. n.).

rilen bir deneyle, Aydmlanmacı reformlar her alanda uygulanıp monarşilerin hüküm sürdüğü yerlerde bile demokratik koşullar hayata geçirilmişti.

Fransız Devrimi'nin sarsıntılarının Napolyon emperyalizmine dönüşmesi, ayrıca 1815'te toplanan Viyana Kongresi'nin devrim öncesi eski koşulların restorasyonunu ilan etmesiyle Aydınlanma çağı da aslında sona ermişe benziyordu. Ama birçok konuda geriye dönüş mümkün değildi. Dini hoşgörü, insan hakları, insanın kendi kararlarını verme hakkı, eleştirel düşünme yöntemi gibi temel ilkeler aydın muhafazakârlar için olsun, ılımlı radikaller için olsun artık vazgeçilemez olgulardı. Öte yandan tek yönlü olan akıl tutkusu, sürekli ilerlemeye duyulan saf inanç yönünde bazı düzeltmeler de yapmak gerekiyordu. İki dünya savaşı, faşizm, nasyonal sosyalizm ve Stalinizm sonunda ürküntüyle uyanışı getirmiştir. Tüm bu geriye savrulmalara rağmen, umutlar tükenmemiştir. Üstelik umut hâlâ 18. yüzyılın Aydınlanma'sıyla, ne de olsa resimlerine bakabildiğimiz, kitaplarını ellerimize alabildiğimiz atalarımızın dünyası olan o çağla bağlantılıdır. Onca umudun ayaklandığı dönem henüz o kadar da geçmişte kalmamıştır. Aydınlanma hâlâ "modern dünyanın dinamik bir öğesi ve karanlık dönemlerde insanlığa bir çağrı"dır.[74]

Aslına bakılacak olursa, Aydınlanma hareketi insanlığın kaldırabileceğinden fazlaydı. Bu yeni ve güçlü ışık fazla göz almış, Barok karanlığının içine umulmadık bir hızla dalmıştı. Bazı düşünür ve aristokrat seçkinler, son derece saf bir inanışla, *ratio*'ya, akla davet etmenin insanlığı bu kutsal bilgiye çekmeye yeteceğine inanmıştı. Gerçi genel olarak anlayışla karşılandıkları, keskin kopmalara başvurmaksızın özellikle toplumsal alanda gerekli reformların hazırlanıp yürürlüğe konduğu ülkelere ve bölgelere rastlamamış değillerdi ama, yine de pek çok yerde bu işi yürütmek oldukça zordu ve genelde aşırı sabırsızlık gösteren aydın seçkinler ne tür bir direnişi harekete geçirdiklerinin farkına bile varamamışlardı. Her şeye rağmen bu yüzyılda ortaya çıkan onca entelektüalizm bugün bile bizi etkilemeyi sürdürmektedir. Bu fikir zenginliği olmasaydı, insanlık hâlâ safdillikten, hadi daha açık söyleyelim, aptallıktan kendini sıyıramayıp bir ot gibi yaşayıp gidecekti. Bu hareketin abartma tehlikesini barındırdığını o günlerde de pek çok kişi görmüştü. Swift *Gülliver*'de, Voltaire *Candi-*

[74] R. Vierhaus (yay. haz.), "Aufklärung als Prozess", *Aufklärung*, 2, 1987, s. 7.

de'de bu tehlikeye işaret ederken yalnız değildi. Ancak her ikisi de diğer pek çoklarıyla birlikte yeni ufuklar, her zaman yeniden kazanılması gereken, geri adımlara karşı her zaman korunmaya muhtaç olan özgürlük için yeni bir dünya yaratmıştır. Dini spiritüalizme çok yakın olan Lavater bile yeni pietist Alman Hıristiyan Cemiyeti hareketiyle karşılaştığında, şöyle demekten kendini alamamıştır:

> Niyetleri kötü değil; ancak ışık eksik, ayrıca da özgür, araştırıcı bilgilenme ruhu.[75]

Bu "özgür, araştırıcı bilgilenme", Aydmlanma'nm kendine hedef seçtiği birinci görevdi ve bu görevin tüm insanlığa yararı dokunmalıydı. Ben'in aileyle, ulusla, insanlıkla ilişkisi üzerine kısa bir çözümlemeyle otobiyografisini tamamlarken Montesquieu, bu düşünceden yola çıkmıştı. Otobiyografisinin son üç tümcesi, Aydınlanma etiği üzerine kişisel bir itiraftır:

> Kişisel olarak bana yararlı ancak aileme zararlı olacak bir şeyle t. ışırsam, hemen bunu gözümün önünden çekip atarım. Aileme yararlı, vatanıma ise zararlı olabilecek bir şeyle karşılaştığımda, onu unutmaya çalışırım. Ülkeme yararlı ama Avrupa'ya zararlı olabilecek ya da Avrupa'ya yararlı olmakla birlikte insanlığa zarar verecek bir şeyle karşılaştığımda ise buna kesinlikle bir cinayet gözüyle bakarım.[76]

[75] A. Lindt, *200 Jahre Christentumsgesellschaft in Basel*, Basel Külliyatı, 1980, s. 146.

[76] Montesquieu, *Caractère de pensées et fragments inédits de Montesquieu*, cilt 1, Bordeaux 1899, s. 15.

Kaynakça

Altwegg, W. (yay. haz.): *J. P. Hebbels Werke*, Zürih 1943.

Baczko, B.: *Lumières de l'Utopie*, Paris 1978.

Baczko, B.: *Rousseau, Einsamkeit und Gesellschaft*, Viyana/Frankfurt a. M. 1970.

Badinter, E./Badinter, R.: *Condorcet (1743/1794), un intellectuel en politique*, Paris 1988.

Balács, E., v.d. (yay. haz.): *Beförderer der Aufklärung in Mittel- und Osteuropa*, Berlin 1979.

Barbeyrac, J. (yay. haz.): *De Iure Belli ac Pacis de Grotius*, Amsterdam 1729.

Berlin, I.: *Wider das Geläufige. Aufsätze zur Ideengeschichte*, yay. haz.: Henry Hardy Frankfurt a. M. 1982.

Bitterli, U.: "Zur Geschichte des Weltbürgertums", *Schweizerisches Monatsheft*, Eylül 1990.

Bitterli, U.: *Alte Welt - neue Welt. Formen des europäisch-überseeischen Kunturkontakts vom 15. bis zum 18. Jahrhundert*, Münih 1986.

Bödeker, H. E.: "Die Religiosität der Gebildeten", *Wolfenbütteler Studien*, 1988.

Bödeker, H. E.: "Aufklärung als Kommunikationsprozess", *Aufklärung*, 2, 1987.

Böhning, H.: *Die Genese der Volksaufklärung und ihre Entwicklung bis 1780*, Stuttgart/Bad Cannstadt 1990.

Böhning, H.: "Vielfalt der literarischen Formen, Alltag und 'Volk' in der Publizität von Gebrauchsliteratur der deutschen Aufklärung", *Weimarer Beiträge*, II, 1990.

Borghero, C.: *La Polemica sul lusso nel settecento francese*, Torino 1973.

Braunbehrens, V.: *Mozart in Wien*, Münih 1986/2.

Brecht, M. (yay. haz.): "Die Basler Christentumsgesellschaft", *Pietismus und Neuzeit*, 7, Göttingen 1982.

Brunner, O.: *Adeliges Landleben und europäischer Geist*, Salzburg 1959.

Buffon, G. L. L.: *Histoire naturelle, générale et particulaire*, 1756, cilt 6.

Burnet, G.: *Some Letters Containing an Account ... of Switzerland, Italy and Some Parts of Germany*, Londra 1724.
Bury, J. B.: *The Idea of Progress: An Inquiry into its Origin and Growth*, (1920), New York 1987.

Cassirer, E.: *Die Philosophie der Aufklärung*, Tübingen 1932.
Chartier, R.: *Les origines culturelles de la révolution Française*, Paris 1990.
Chaunu, P.: *La Civilisation d'Europe des Lumières*, Paris 1971.
Chomel, N./de la Mare: *Dictionnaire oeconomique*, 1767.
Coulmas, P.: "Weltbürger", *Geschichte einer Menschensehnsucht*, Hamburg 1990.
Crampe-Casnabet, M.: *Condorcet, lecteur des Lumières*, Paris 1985.

Dann, O.: *Lesegesellschaften und bürgerliche Emanzipation. Ein europäischer Vergleich*, Münih 1981.
Dann, O./Dinwiddy, J. (yay. haz.): *Nationalism and the Age of the French revolution*, Londra 1988.
Darnton, R.: *The Business of Enlightenment: a publishing history of the Encyclopédie. 1775-1800*, Cambridge, Mass./Londra 1979.
Davenson, H.: *Le livre des chansons*, Neuchâtel 1943.
Daz, F.: *Voltaire storico*, Torino 1958.
Dellsperger, R.: *Frauenemanzipation im Pietismus. Zwischen Macht und Dienst. Beiträge zur Geschichte und Gegenwart von Frauen im kirchlichen Leben der Schweiz*, Bern 1991.
Dierauer, J.: *Die toggenburgische Moralische Gesellschaft*, St. Gallen 1913.
Dierse, U.: "Philosophie. Institutionelle Formen", *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, cilt 7, Basel 1989.
Duchet, M.: *Anthropologie et Histoire au siècle des Lumières*, Paris 1971.
Dülmen, R. van: *Die Gesellschaft der Aufklärer. Zur bürgerlichen Emanzipation und aufklärerischen Kultur in Deutschland*, Frankfurt a. M. 1986.
Dülmen, R. van: *Der Geheimbund der Illuminaten. Darstellung, Analyse, Dokumentation*, Stuttgart/Bad Cannstadt 1975.

Ehrard, J.: *La politique de Montesquie*, Paris 1965.
Ehrard, J.: *L'idée de nature en France dans la première moitié du XVIIIe siècle*, 2 cilt, Paris 1963.
Erne, E.: *Die schweizerischen Sozietäten. Lexikalische Darstellung der Reformgesellschaften des 18. Jahrhunderts in der Schweiz*, Zürih 1988.

Fabvre, J.: *Stanislas-Auguste Poniatowski et l'Europe des Lumières*, Paris 1952.

Fénelon: *Les adventures de Télémaque, fils d'Ulysse*, Toulouse 1804.

François, E.: *Sociabilité et société bourgeoise en France, en Allemagne et en Suisse (1750-1850)*, Paris 1986.

Frankel, C.: *The Faith of Reason: The Idea of Progress in the French Enlightenment*, New York 1948.

Furet, F. (yay. haz.): *Livre et Société dans la France du XVIIIe siècle*, 2 cilt, Paris/Lahey 1975.

Gagnebin, B./Raymond, M. (yay. haz.): *J.-J. Rousseau. O Euvres complètes*, cilt 4, Paris 1969.

Gay, P.: *The Enlightenment*, New York 1967-69; cilt 1: *The Rise of Modern Paganism*, 1967; cilt 2: *The Science of Freedom*, 1969.

L. Gershoy: *From Despotism to Revolution 1763-1789*, New York/Londra 1944.

Godechot, J.: *La Contre-Révolution, doctrine et action 1789-1804*, Paris 1967.

Goulemot, J.-M./Launay, M.: *Le Siècle des Lumières*, Paris 1968.

Granger, G.-G.: *Condorcet- mathématicien, économiste, philosophe, homme politique*, uluslararası kolokyum, yay. haz.: P. Cripel/Ch. Gilain, Paris 1989.

Greive, H.: *Die Juden, Grundzüge ihrer Geschichte im mittelalterlichen und neuzeitlichen Europa*, Darmstadt 1980.

Greyerz, H. von: *Nation und Geschichte im bernischen Denken*, Bern 1953.

Guggisberg, K./Wahlen, H.: *Kundige Aussaat, köstliche Frucht. Zweihundert Jahre Ökonomische und Gemeinnützige Gesellschaft des Kanton Bern 1759-1959*, Bern 1958.

Hall, A. R.: *The scientific revolution 1500-1800. The formation of the modern scientific attitude*, Londra 1954.

Haller, A. von: "Rezension der 'Sammlung neuer und merkwürdiger Reisen zur Wasser und zu Lande' (1750)", *Göttinger Gelehrte Anzeigen*, 1755.

Hammerstein, N.: *Aufklärung und katholisches Reich. Untersuchungen zur Universitätsreform und Politik katholischer Territorien des Heiligen Römischen Reichs Deutscher Nation im 18. Jahrhundert*, Berlin 1977.

Hampson, N.: *The Enlightenment. An interpretation*, Pelican History of European Thought, cilt 4, New York 1966.

Hazard, P.: *La pensée européenne au XVIIIe siècle de Montesquieu à Lessing*, 3 cilt, Paris 1946.

Hazard, P.: *La crise de la conscience européenne (1680-1715)*, 3 cilt, Paris 1935.

Hersche, P.: "Die französiche Physiokraten - Vorläufer der Grünen oder Bahnbrecher des Agrobusiness?", *Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrosoziologie*, 38, 1990.

Hoffmann, P.: *La femme dans la pensée des Lumières*, Paris 1977.

Huizinga, J.: *Naturbild und Geschichtsbild im 18. Jahrhundert*, Parerga, Basel 1945.

Im Hof, U.: "Enlightenment - Lumières - Elluminismo - Aufkläung - Die Ausbreitung eines besseren Lichts im Zeitalter der Vernunft", M. Svilar (yay. haz.): "*Und es ward Licht*". *Kulturgeschichte des Lichts*, Universität Bern, Kulturgeschichtliche Vorlesungen 1982/1983, Bern 1983.

Im Hof, U.: *Das gesellige Jahrhundert. Gesellschaft und Gesellschaften im Zeitalter der Aufklärung*, Münih 1982.

Im Hof, U./F. de Capitani, F.: *Helvetische Gesellschaft. Spätaufklärung und Vorrevolution in der Schweiz*, Frauenfeld/Stuttgart 1983.

Jacob, M. C.: *The Radical Enlightenment. Pantheists, Freemasons and Republicans*, Londra 1981.

Janson, T.: "The Age of associations. Principles and forms of Organization between Corporation and Mass Organization. A Comparative Nordic Survey from a Sweedish Viewpoint", *Scand. J. History*, 13.

Kant, I.: "Was ist Aufklärung?", *Berlinische Monatszeitschrift*, Aralık 1783.

Kaufmann, E.: *Architecture in the Age of Reason. Baroque and Post-Baroque in England, Italy and France*, Cambridge 1955.

Killy, W. (yay. haz.): *Zeichen der Zeit. Ein deutsches Lesebuch I*, Frankfurt/Hamburg 1962.

Köchel, L. von: *Chronologisch-thematisches Verzeichnis sämtlicher Tonwerke Amadeus Mozarts*, Wiesbaden 1965/7.

Kopitzsch, F. (yay. haz.): *Aufklärung, Absolutismus und Bürgertum in Deutschland*, Münih 1976.

Kopitzsch, F.: "Die Hamburgische Gesellschaft zur Beförderung der Künste und nützlichen Gewerbe (Patriotische Gesellschaft von 1765) im Zeitalter der Aufklärung. Ein Überblick", *Wolfenbütteler Forschungen* 8, Münih 1980.

Laufer, R.: *Style rococo, style des Lumières*, Paris 1963.
Lessing, G. E.: *Erziehung des Menschengeschlechts*; Rille (yay. haz.): *Lessings Werke*, cilt 8.
Lindt, A.: "Pietismus und Ökumene", *Pietismus und moderne Welt*, 12, 1974.
Lindt, A.: *200 Jahre Christentumsgesellschaft in Basel*, Basel Külliyatı, 1980.
Lope, H. J.: "Das kulturelle Leben in Madrid zur Zeit Karls III. (1759-1788) im Spiegel österreichischer Gesandtenberichte", *Spanisches Kulturinstitut in der Residenz*, 8, Münih 1987.
Lough, J.: *The Contributors of Encyclopédie*, Londra 1973.

Maugras, G.: *Le Duc et La Duchesse de Choiseul*, Paris 1903.
Mauzi, R.: *L'idée de bonheur dans la littérature et la pensée française au XVI-IIe siècle*, Paris 2, 1965.
Meenan J./Clarke D. (yay. haz.): *The Royal Dublin Society 1731-1981*, Dublin 1981.
Meyer, J.: *La Noblesse Bretonne au XVIII siècle*, Paris 1966.
Meylan, Ph.: *Jean Barbeyrac (1674-1744) et les débuts de l'enseignement du droit dans l'ancienne Académie de Lausanne. Contribution à l'histoire du droit naturelle*, Lozan 1937.
Montesquieu: *Caractère de pensées et fragments inédits de Montesquieu*, cilt 1, Bordeaux 1899.
Moravia, S.: *Il tramonto dell'Illuminismo. Filosophia e politica nella società francese 1770-1810*, Bari 1968.
Müller, H. H.: *Akademie und Wirtschaft im 18. Jahrhundert*, Berlin 1975.

Ochs, P.: *Geschichte der Stadt und Landschaft Basel*, Basel 1822.

Pilati, C. A.: *Voyages en differents pays de l'Europe en 1774, 1775 et 1776 ou Lettres écrites de l'Allemagne, de la Suisse, de l'Italie, de Sicile et de Paris*, 2 cilt, 1778.
Pomeau, R.: *L'Europe des Lumières. Cosmopolitisme et unité européenne au XVIIIe siècle*, Paris 1966.
Pomeau, R.: *Politique de Voltaire*, Paris 1963.
Pomeau, R.: *La Religion de Voltaire*, Paris 1956.
Proust, J.: *Diderot et Encyclopédie*, Paris 1963.

Reinhalter, H. (yay. haz.): *Freimaurer und Geheimbünde im 18. Jahrhundert in Mitteleuropa*, Frankfurt a. M. 1983.

Roche, D.: *Le siècle des Lumières en province. Académies et académiciens provinciaux, 1680-1789*, 2 cilt, Paris/Lahey 1978.

Roger, J.: *Buffon: un philosophe au Jardin du Roi*, Paris 1989.

Roger, J.: *Les Sciences de la vie dans la pensée française au XVIIIe siècle. La génération des animaux de Descartes à l'Encyclopédie*, Paris 1963.

Rousseau, J.-J.: *Emile ou de l'éducation*, B. Gagnebin/M. Raymond (yay. haz.): *O Euvres complètes*, cilt 4, Paris 1969.

Rykwert, J.: *The First Moderns. The Architects of the 18th Century*, Cambridge, Mass./Londra 1980.

Sarrailh, J.: *L'Espagne éclairée de la seconde moitié du XVIIIe siècle*, Paris 1954.

Schackleton, R.: *Montesquieu. A critical biography*, Londra 1961.

Schnegg, B.: "Weiblicher Geist und Moral", *Zeitschrift Reformatio*, 1 Şubat 1990.

Schofield, R. E.: *The Lunar Society of Birmingham*, Oxford 1963.

Shafer, R. J.: *The economic societies in the Spanish World (1763-1821)*, Siracusa1958. *The Spectator*, tek ciltte toplanmış, Londra 1832.

Starobinski, K.: *Jean-Jacques Rousseau. La taransparence et l'obstacle*, Paris 1958.

Staehelin, A.: *Geschichte der Universität Basel 1632-1818*, Basel 1957.

Staël, G. de: *De l'Allemagne*, 1810/13.

Stuke, H.: *Aufklärung, Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland*, cilt 1, Stuttgart 1972.

Trevor-Roper, H. R.: *Religion, Reformation und sozialer Umbruch*, Frankfurt a. M. 1970.

Venturi, F.: *Settecento riformatore da Murati a Beccaria*, 5 cilt, Torino 1969-1990.

Vierhaus, R. (yay. haz.): "Aufklärung als Prozess", *Aufklärung*, 2, 1987.

Vierhaus, R. (yay. haz.): "Deutsche patriotische und gemeinnützige Gesellschaften", *Wolfenbütteler Forschungen*, 8, Münih 1980.

Vierhaus, R.: "Lesererfahrungen - Lebenserfahrungen", *Euphorion*, 81, 1987.

Voltaire: *Le siècle de Louis XIV.*, R. Pomeau (yay. haz.): *Voltaire œuvres historiques*, Paris 1957.
Voltaire: *Romans et contes*, yay. haz.: F. Deloffre ve J. van den Huevel, Paris 1979.
Voltaire: *Traité de la Tolérance*, Lozan 1959.
Vorhees, M.: *The History of Phi Beta Kappa*, Washington 1946.
Vyverberg, H.: *Historical Pessimism in the French Enlightenment*, 1958.

Werenfels, S.: *Opuscula theologica, philosophica et philologica*, Basel 1782/2-II.
Willey, B.: *The Eigtheenth CenturyBackground. Studies on the Idea of Nature in the Thought of the Period*, Londra 1950.

Ziechmann, J. (yay. haz.): *Panorama der Fridericianischen Zeit: Friedrich der Grosse und seine Epoche - ein Handbuch*, Bremen 1985.
Zinzendorf, K. von: "Bericht des Grafen Karl von Zinzendorf über seine handelspolitische Studienreise durch die Schweiz", O. E. Deutsch (yay. haz.): *Basler Zeitschriftfür Gechichte und Altertumskunde*, 35, 1936.
Zurbuchen, S.: *Naturrecht und natürliche Religion. Zur Geschichte des Toleranzbegriffs von Samuel Pufendorf bis Jean-Jacques Rousseau*, Würzburg 1991.

Dizin

A

A Tale of Tub, 142, 147
Abbat, Thomas, 185
Abbé de Saint-Pierre, 86
Abbé Grégoire, 208
Abbé Mably, 34
Abbé Nollet, 34
abbé, 33,
Académie des sciences, 90, 107, 173
akademi, 18, 81, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 122, 211, 213, 239
Alman Hıristiyanlık Topluluğu, 124
Alman Reichstag, 29, 41
Amadeo, Vittorio, 12
Amat, Don Antonio,20
Amerika Birleşik Devletleri, 14, 82, 161, 249
Amerikan William and Mary Collega, 139
Anabaptist hareket, 145
Anabaptistler, 38, 62, 141, 145, 190
Ancien régime, 70
Anglikanlar, 38, 120, 142
Ansiklopedistler, 96
Anstalt-Zerbst, Sophie von, Prenses, 11
Aranda, Pedro, 27
Augustus, Stanislaus, Polonya Kralı, 12
Avusturya İmparatorluğu, 80, 214
Avusturya Veraset Savaşı, 79
Aydınlanmışlar, 216, 217, 218, 231, 232
Aziz Yuhanna Yortusu, 118
Azize Ursula Tarikatı, 36

B

Baptisler, 145
Barok, 7, 8, 32, 36, 75, 98, 119, 174, 182, 187, 215, 218, 245
Baron de La Hontan, 192
Baron Holbach, 137
Batı Katolik Kilisesi, 31, 133, 147
Bayle, Pierre, 133
Beccaria, Cesare, 129, 134, 156
Benedictus XIV., Papa, 37, 149
Bentham, Jereemy, 134
Bentzel-Sternau, Anselm Franz von, 98
Berlin Kraliyet Akademisi, 90
Bern Ekonomik Topluluğu, 114
Bill of Rights, 155
Bodmer, Johann Jakob, 129
Bohemyalı Kardeşler, 62, 145
Boulanger, Nicolas-Antoine, 198
Bourbon Hanedanı, 9, 76
Braganza Hanedanı, 11
Bräker, Ulrich, 100
Brandenburg Elektörü, 11, 91, 172
Breitinger, Johann Jakob, 129
Breton soyluları, 112, 113
Britannia, 77, 241
Brosses, Charles de, 198
Buhar makinesi, 173
Burgonya, 10
Büyük Britanya, 2, 12, 41, 69, 74, 77, 111, 120, 127, 142, 159, 161, 165, 207, 231, 235, 240
Büyük Petro, Çar, 81

C–Ç

Calama, José Perez, 108
Calvin, 162
Carlos II., İspanya Kralı, 27, 69, 107
Carlos III., İspanya Kralı, 9, 10, 12, 17, 18, 223
Carlos IV., İspanya Kralı, 9, 27
Carolina, Maria, 12
Casas, Bartolomè de las, 190
Castel, Charles-Irénée, 86
cemiyet, 87, 88, 89 , 97, 105, 107, 108, 112, 124, 125, 126, 129, 155, 160, 163, 203
Ceneviz Cumhuriyeti, 76, 121
Châlons sur Marne Taşra Akademisi, 92
Charles I., İngiltere Kralı,13
Charlotte, Sophie, 91
Charriere, Isabelle de, 96
Christian IV., Danimarka Kralı, 12, 80
Christian VII., Danimarka Kralı, 10, 13
Cicero, 153
Cisalpina Cumhuriyeti,130
Cizvitler Kurulu, 44
Cizvitler, 5, 32, 34, 36, 39, 136, 147, 150, 151, 175, 190, 193, 196, 223, 244
Clemens XIV., Papa, 149, 150
Clericus, Johannes, 143
Club d'Entresol, 97
Colbertçilik, 163, 164
conversatio privata, 94
conversatio publica, 94
Cook, James, 197
Coşkunluk Akımı, 130, 228
Court, Will, 128
Coverly, Roger de, 127
Cumberland, Richard, 142
Curchord, Suzanne Necker, 96
Çingeneler, 62

D

d'Agusseau, Henri-François, 135
d'Albon, Kont, 126
d'Argenson, René-Louis, 27
Danimarka Krallığı, 80, 161, 238
Danimarkalılar, 80, 161, 190, 241
Defoe, 194, 213
Deliliğe Övgü, 183
Descartes, 136, 138, 169, 170, 204, 252
devrim, 13, 93, 96, 127, 159, 243, 245
Diderot, Denis, 136
doğa bilimciler, 85, 118
doğa bilimleri, 89, 90, 100, 104, 106, 139, 238
Doğal Hukuk, 148, 153, 154, 155, 158, 159, 160, 161, 165, 175, 181, 193, 206
Dohm, Christian Wilhelm, 132, 207
Dorothea, Sophia, Braunschweig-Lüneburg Prensesi, 20
Dublin Society, 103, 104, 105, 111, 251
Dük August, 19
Düşeş Amalia, 19

E

Eleonora, Ulrike, İsveç Kraliçesi, 10, 12
Emancipatio, 201
Emanuel, Nikolaus, 117
Erasmus, 7, 85, 149, 183
Ermiş Rahibeler Topluluğu, 63
Erthal, Friedrich Karl, 99
Esquilache İsyanı, 223
Eudesçiler, 36
Eugen, Karl, Württemberg Dükü, 177
Eugen, Savoia Prensi, 22
Eyub Kitabı, 168

F

Farnese, Elisabeth, 12
Felemenk Birleşik Cumhuriyeti, 40, 78
Felipe IV., İspanya Kralı, 13
Felipe V., İspanya Krah, 9, 12, 13
Fénelon, 35, 148, 149, 155, 158, 249
Ferguson, 5

Fernando VI., İspanya Kralı, 9, 13
fizyokrasi, 164
fizyokratlar, 112, 126, 164, 165
Fontane, 24
Formey, Johann Heinrich Samuel, 91
Formula Consensus, 141
Fransa, 2, 4, 7, 9, 10, 12, 13, 15, 22, 24, 25, 27, 30, 31, 32, 35, 37, 40, 41, 44, 45, 46, 54, 55, 62, 64, 69, 71, 73, 74, 75, 76, 78, 80, 82, 83, 92, 95, 96, 98, 103, 110, 112, 115, 116, 120, 128, 132, 136, 142, 148, 150, 151 156, 163, 1164, 165, 166., 172, 176, 195, 202, 207, 208, 220, 222, 228, 229, 230, 231, 233, 235, 238, 239, 241, 243, 244
Fransız Devrimi, 14, 34, 35, 41, 48, 70, 85, 88, 106, 107, 161, 208, 212, 214, 218, 232, 235, 237, 2243, 245
Fransızca, 2, 4, 83, 84, 85, 92, 101, 115, 136, 160, 179, 211, 212, 238, 240
Fransisken-Dominiken, 63
Franz I., İmparator, 10, 70
Frederick IV., Norveç Kralı, 10
Frederick V., Norveç Kralı, 10
Freeport, Andrew, 127
Friedrich II., Prusya Kralı, 11, 15, 20, 69, 79, 81, 91, 92, 143, 151, 155, 156, 208, 215, 222, 230, 235
Friedrich Wilhelm I., İmparator, 25, 91, 230
Fürstenberg, Franz Friedrich Wilhelm von, 35

G

Galilei, Galileo, 170
Genç Herder, 4
Gentilhomme, 23
Gentry, 24, 40, 84, 105, 111
George I., İngiltere Kralı, 16, 20
George III., İngiltere Krah, 12, 13, 14
Germen İmparatorluğu, 10, 14, 42, 46, 78, 79, 98
Gessner, Salomon, 85
Glasworthy, 24
Goethe, Johann Wolfgang von, 14, 19, 61, 64, 65, 66, 79, 89, 130, 172, 180
Goguet, Antonine-Yves, 198
Grotius, Hugo, 86, 148, 153, 154, 247
Gustaf, Adolf, Kral, 80
Gustav III., İsveç Krah, 12, 13

H

Habsburglar, 9, 16, 79
Halle Üniversitesi, 230
Haller, Albrecht von, 7, 85, 117, 199
Hamburglu Vatanseverler, 230
Händel, Georg Friedrich, 16
Hannover Elektör Prenslikleri, 15, 37, 91
Hannover Hanedanı, 10, 12
Hansa Birliği, 183
Haydn, Joseph, 61
Hazard, Paul, 133
Heimpel, Hermann, 43, 46, 51
Heine, Heinrich, 23
Helvetia Topluluğu, 125
Henriette, 96, 207
Herder, 4, 15, 239
Heretikler, 118, 149
Hippel, Theodor Gottlieb, 212
Hobbes, 155
Hohberg, Wolf Hermhard von, 23
Hohe, 26, 177, 202, 241
Holbach, 137, 219
Home, 5, 111, 195, 248
Huizinga, Jan, 133
Hume, David, 136

I–İ

II. Caffé Dergisi, 129, 130
İngiliz Büyük Locası, 120
İngiltere Krallığı, 31

Ingolstadt Üniversitesi, 216
Iselin, Isaak, 131, 134, 198, 226, 242
İsveç İnanç ve Hıristiyanlık Cemiyeti, 124
İsviçre Reform Kilisesi, 141

J

Jakoben Devrimi, 244
Jansencilik, 147, 148
Josef, Emmerich, Başpiskopos, 98
Joseph II., Avusturya Kralı, 11, 31, 33, 79, 208, 224, 225, 231
Junker, 24
Justitia, 184
Jüssen, Heribert, 54

K

Kalvenciler, 37, 79, 141, 142, 163, 207, 235
Kalvenci-Zwinglici Reform Kilisesi, 29
Kant, Immanuel, 5, 138, 139
Kappa, Phi Beta, 139, 253
Kapuçin Tarikatı, 32, 36
Kardeşler Birliği, 145
Karl V., İsveç Kralı, 156
Karl VI., İsveç Krah, 10
Karl XII., İsveç Kralı, 69, 80
Karl XVII., Bavyera Elektor Prensi, 10
Karşı Reform, 7, 36, 40, 75, 81, 118, 174, 222, 240
Katerina II., Çariçe, 5, 12, 81
Kateşizm, 39, 174
Katolik Kilisesi, 31, 33, 38, 43, 44, 79, 80, 121, 133, 147, 151, 224
Kızılderili, 20, 75, 151, 184, 190, 191, 192
Kitabı Mukaddes, 22, 39, 65, 171, 174, 197, 209, 213
Knigge, Adolf von, 216
Knonau, Ludwig Meyer von, 49
Konstanz Gölü, 42, 43, 47
Kopernikçi öğreti, 170, 171
Königsmarch Konutu, 20
Kraft, Jars, 198
Krallık Konseyi, 30
Kulmus, Luise, 211
Kutsal Roma-Germen İmparatorluğu, 10, 14, 42, 48, 78, 79, 98
Kutsal Yürek Tarikatı, 244

L

Lambertini, Prosper, 149
Lazaristler, 63
Leade, Jane, 124
Leibniz, Gottfried Wilhelm, 18, 91, 133, 136, 138, 147, 170, 196, 230
Lenclos, Ninon de, 95
Leonhard, Euler, 91
Leopold II., İmparator, 70
Leopoldo, Pietro, 76
Leviathan, 155
Lex, Regia, 161
Lindau, 42, 43, 46, 47, 50, 51
Liturji, 39
Locke, John, 127, 142, 154, 159
Lombertinenghi, Luigi, 129
lonca, 45, 49, 50, 51, 66, 118, 125, 126, 162, 167, 182, 204, 234
Longo, Alfonso, 129
Lothringen, Franz Stephan von, 121
Louis XIV., Fransız Krah, 3, 9, 11, 13, 25, 30, 69, 77, 86, 95, 148, 158, 163, 172, 173, 177, 228
Louis XV., Fransız Kralı, 9, 12, 15, 18, 78, 228
Louis XVI., Fransa Kralı, 9, 13, 35, 96, 234
Lucca Cumhuriyeti, 76
Lumières, 211, 227, 247, 248, 249, 250, 251, 252
Lunar Society, 252
Lutherciler, 38, 79, 147, 163, 235

M

Macaristan Krallığı, 37
Machiavelli, 155

Madame de Pompadour, 12, 15, 18, 137
Madame de Sablé, 95
Madame de Sévigné, 210
Madame Du Barry, 12
Madden Samuel, 104
Mademe de Staël, 228
Magna Carta, 159
Mainz Bilgi Topluluğu, 98, 99
Mannheim Sarayı, 16
Marburg Üniversitesi, 230
Marie, Sophie Caroline, 19
Marie-Antoniette, Kraliçe, 35
Marlborough Dükü, 69, 77
mason locaları, 120, 124, 216, 218
mason, 119, 121
masonlar, 231
masonluk, 27, 118, 119, 121, 122, 231
Meister, Wilhelm, 62, 64
Mello, José de Carvalho e, 222
Mendelssohn, Moses, 206, 208
Mennonitler, 145, 147, 163, 190
Mérimée, Prosper, 20
Merkez Reform Kilisesi, 145
Metodistler, 145, 194
Meyer, Josef, 101
Milano Dükalığı, 80
Modena Dükalığı, 76
Montesquieu, 95, 137, 160, 161, 169, 241, 246, 250, 251, 252
Moser, Friedrich Carl von, 47
Moser, Johann Jakob von, 26
Muralt, Bèat-Louis de, 84
Musée, 98

N

Nantes Koruma Fermanı, 90, 143

O–Ö

Olavide, Pablo de, 231
Oranje Hanedanı, 48, 235
Ortodoks, 7, 81, 1151, 218, 219, 222, 238
Osmanlı İmparatorluğu, 79, 81
Osmanlılar, 42, 69, 70, 75, 81, 189
Otuz Yıl Savaşları, 241
Ön-Romantizm, 229
Özütleme tenceresi, 172, 173

P

Paoli, Pasquale, 76
Papalık Devleti, 77
Paris Devrimi, 45
Péguy, Charles, 33
Peloponesos, 77
Penn, William, 184, 191
Perricholi, Camila, 20, 61
Pestalozzi, 175, 177, 204, 217
Petro III., Çar, 11, 14, 74, 223
Philaldelphia Cemiyeti, 124
pietist, 124, 144, 145, 146, 147, 148, 181, 193, 246
pietizm, 145, 206, 211
Pilati, Carlantonio, 5, 11, 19, 73, 75, 128, 131, 149, 163, 205, 206, 243, 251
Pius VI., Papa, 37
Pius VII., Papa, 37, 244
Poisson, Jeanne Antoinette, 12
Polonya Krallığı, 24, 31
Polonya Veraset Savaşı, 71
Pope, Alexander, 2, 97
Presbiteryenler, 37, 145, 190
Prior, Thomas, 104
Protestan Stuart Hanedanı, 10
Protestan, 10, 24, 29, 30, 31, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 42, 44, 51, 55, 62, 78, 80, 81, 83, 84, 91, 92, 100, 121, 133, 138, 141, 142, 143, 144, 147, 148, 150, 151, 153, 154, 162, 163, 171, 174, 178, 190, 191, 193, 203, 206, 216, 220, 222, 224, 225, 233, 234, 236, 239, 240, 244
Prusya Krallığı, 24, 37, 91

Q

Quaker William Penn, 191
Quakerlar, 145, 146

R

Reform Kilisesi, 29
Restorasyon, 127, 208, 229, 24, 245
Richter, Paul Jean, 60
Riem, Andreas, 218
Rinaldini, Rinaldo, 62
Rodriguez, Pedro, 107
Rodt-Bussmannshausen, Franz Konrad Kasimir von, 34
Rohan, Louis Réne de, 35
rokoko, 8, 20, 51, 196
Roma Hukuku, 25, 153, 201
Romantizm, 58
Rosenkreutz Mezhebi, 236
Rousseau, Jean-Jacques, 4, 45, 85, 96, 129, 131, 135, 137, 161, 175, 192, 193, 196, 212, 213, 216, 223, 230, 231, 238, 242, 246, 249, 252, 253
Royal Society, 90, 104, 107, 118, 168, 173, 193
Rönesans, 4, 7, 75, 89, 222
Rudolf, Johann, 114
Ruhsat Yasası, 127

S

Salezyon Tarikatı, 36
Salfeld, Johann Christoph, 132
salon, 94, 95, 96, 97, 139, 210
Salzburg Başpiskoposluğu, 31 , 34, 217
Salzburglular, 62
Sardinya-Piemonte, 76, 222, 235
Schiller, Friedrich, 26, 83, 85
Schubart, Daniel, 16, 202
Schurz, Carl, 54
Schwyz Kantonu, 52
Scriblerus Kulübü, 97
Seume, Johann Gottfried, 60
Shaftesburg, Anthony, 154
Sicilya Krallığı, 10, 14, 32, 76
Siyasi Barometre,73, 74, 80, 81, 82
Small, William, 106
Smith, Adam, 165
Société d'agriculture, 111, 112, 113
Sosinianlar, 141
Spalding, 181
Spinoza, 206
St.Petersburg Akademisi, 168
Stäel-Necker, Germaine, 96
Steeb, Johann Gottlieb, 199
Struensee, Johann Friedrich, 234
Swift, Jonathan, 13, 97, 142, 147

T

Tanrıtanımaz, 143, 181, 182, 206, 219
Teodor Carl, Rheinpfalz Elektör Prensi, 16
Tersiyer Tarikatı, 36
Theresia, Maria, İmparatoriçe, 10, 11, 12, 18, 25, 33, 70, 80, 121, 208, 214, 224
Thomasius, Christian, 154
Thun, Maria Wilhelmine von, Kontes, 96
Tissot, Auguste, 179
Toggenburg Reformcu Ahlâk Topluluğu, 100
Toland, John, 207
Toplum Sözleşmesi, 161, 230
Toskana Grandükalığı, 14, 71, 76
Trosne, Guillaume François Le, 132
Tscharner, 117
Turgot, 3, 96, 137, 165, 166, 234

U–Ü

ütopya, 88, 131 133, 146, 155, 158, 161, 165, 167, 186, 212

V

Valdo, 31
Valdocular, 30, 37, 62
Valsainte Manastırı, 225
Venturi, Franco, 131
Verri, Pietro, 130
Versailles Barışı, 74
Vertu Politique, 161
Viedma, Don Francisco de, 107, 108
Vierhaus, Rudolf, 66
Villégas, Mariquita, 20
Voltaire, 5, 30, 78, 84, 135, 137, 140

W

Wagner, Fritz, 25
Watt, James, 106
Weber, Max, 163
Weishaupt, Adam, 216
Wesley, John, 146
Wettin Hanedanı, 11
Wieland, 4, 5, 6
Wilder, Thornton, 20
William and Mary College, 106, 139
William III., İngiltere Kralı, 31
Withing, William, 106
Wojtowicz, Jerzy, 41
Wolff, Christian, 131, 154, 230
Wöllner, J. C., 235
Württemberg Dükalığı, 37, 40, 45, 53

Y

Yabancı Ülkelerde İncil'i Yayma Cemiyeti, 124
Yahudilik, 205
Yaradancılık, 143
Yazışan Okuma Grubu, 100
Yedi Yıl Savaşları, 46, 70, 71, 79, 185
Yeni Ahit, 146, 211
Yeni Héloïse, 212
Yumruklar Akademisi, 129

Z

zanaat, 47, 49, 51, 58, 104, 112, 118, 173, 176
zanaatkârlar, 39, 45, 49, 50, 51, 61, 66, 84, 173, 183, 186, 236
Zinzendorf, 42, 43, 50, 116, 145, 146, 147, 239, 253
Zinzerdorf, Karl van, Kont, 42, 116
Zürih Doğa Bilim Araştırmaları Topluluğu, 114, 116
Zwinglici-Kalvenci, 37, 64

© **LİTERATÜR** OCAK 2004

Ulrich Im Hof

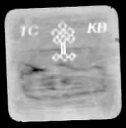
1917'de doğdu. Basel Üniversitesi'nde okudu. 1965'ten bu yana Bonn Üniversitesi'nde İsviçre Tarihi ve Genel Tarih dersleri veriyor; yazar aynı zamanda Bern Üniversitesi İsviçre Tarihi Bölümü Başkanlığı yapmaktadır. Temel araştırma alanları arasında entelektüel tarih, 18. yüzyıl toplum ve kültür tarihi, üniversite tarihi, İsviçre ulusal bilinci ve dilbilim konuları bulunmaktadır. Eserleri arasında, *Isaac Iselin, Aufklaring in der Schweiz* sayılabilir.

Kapak resmi: Johann Zoffany (1773-1810)
The Academicians of Royal Academy.

Aydınlanma, on sekizinci yüzyılda tüm Avrupa ülkelerinde olduğu gibi, Kuzey Amerika'da da derin izler bırakmış bir entelektüel değişim hareketiydi. İnsan düşüncesini, yerleşik önyargı, dogma ve savlarından kurtararak, özgür düşüncenin önünü açmayı hedeflemişti. Bu kapsamlı çalışmada Ulrich Im Hof, Aydınlanma Çağı düşüncelerinin kökenlerini tanımlayıp gelişimini anlatıyor; bu akımın Avrupa'nın, Kuzey ve Güney Amerika'nın düşünce sistemi, siyaseti ve toplumu üzerinde ne gibi etkiler yaptığını araştırıyor.

Profesör Im Hof, bu kitapta, on sekizinci yüzyıl Avrupa ve Amerika'sının entelektüel, siyasal ve toplumsal hayatının yanı sıra, Aydınlanma Çağı'nın temel düşüncelerinin içinden çıktığı üniversiteleri, akademileri, toplantı salonlarını ve okuma gruplarını anlatıyor ve bunların karşılıklı etkileşimlerini, yarattığı etkiyi ve nasıl yayıldıklarını inceliyor.

Fransız ve Amerikan devrimleri ve bunları izleyen yönetim biçimleri, toplumsal ve kültürel değişimler köklerini hep Aydınlanma'dan almıştır. Aydınlanma düşüncesinin bütün on dokuzuncu yüzyıl boyunca süren gelişimi ayrıca günümüz düşüncesinin de temel dinamiklerini oluşturmaktadır. Çağdaş düşüncenin bu dönüm noktası, Avrupa'nın toplum yapısı ve düşünce tarihi açısından da vazgeçilmez bir kaynaktır.



ISBN 975-04-0238-3





